

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

СЛЮСАРЕНКО Павло Миколайович

УДК 355.311.1: 94 (477) „1919/1920” (043)

**АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ
(вересень 1919 – листопад 1920 рр.)**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеню
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
КАРПЕНКО Микола Федорович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2006

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
РОЗДІЛ 2. ЗБЕРЕЖЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ АРМІЇ УНР НАПЕРЕДОДНІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	
2.1. Чинники налагодження військової співпраці між УНР і Польською Республікою.....	41
2.2. Перехід армії УНР до партизанських форм боротьби.....	55
2.3. Створення військових установ, з'єднань і частин УНР на території Польської Республіки.....	67
РОЗДІЛ 3. АРМІЯ УНР В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ	
3.1. Бойові дії армії УНР під час спільного походу з Військом Польським та після перемир'я між ПР і РСФРР.....	88
3.2. Координація дій армії УНР з повстанським рухом.....	131
3.3. Реформування армії УНР.....	144
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180
ДОДАТКИ.....	207

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

УНР	Українська Народна Республіка
ПР	Польська Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЗОУНР	Західна область Української Народної Республіки
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УГА	Українська Галицька армія
ЧА	Червона армія
НКВП	Начальна команда війська польського
ВМ	Військове міністерство
ГУГШ	Головна управа Генерального штабу
ГШ	Генеральний штаб
ГІ	Генеральна інспекція
ВВР	Вища Військова Рада
Командарм	Командуючий армією
Комдив	Командир дивізії
УАПЦ	Українська Автокефальна Православна Церква
РПЦ	Російська Православна Церква
УГКЦ	Українська Греко-Католицька Церква
РНК	Рада народних комісарів
ЦК РКП (б)	Центральний комітет російської комуністичної партії більшовиків
ЦК КП(б)У	Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України
Комнезами	Комітети незаможних селян
НК	Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем

ВСТУП

Актуальність теми. Серед завдань державного будівництва України одним із важливих є зміцнення боєздатності її Збройних Сил, оскільки зберігається потенційна загроза виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн та втягування у них України. В історії української державності мали місце історичні періоди, коли доля суверенітету України залежала від наявності боєздатної національної армії. Показовими у цьому є події, пов'язані з участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919–1920 рр.

Тому, по-перше, досвід, набутий під час реформування і ведення бойових дій армією УНР у ході боротьби за українську державність, являє науковий і практичний інтерес не тільки для історичної, а й для сучасної воєнної науки. В контексті зазначеного постає необхідність постійного розвитку воєнної думки, спрямованої на удосконалення організаційної структури ЗС України, форм та способів ведення бойових дій.

По-друге, дослідження особливостей будівництва армії УНР та її бойової діяльності у взаємодії з повстанським рухом в умовах українсько-польської військової співпраці у 1920 р. є важливим для подальшого розвитку української воєнно-історичної науки.

По-третє, всебічне об'єктивне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні часів російсько-польської війни, коли армія УНР спільно з повстанським рухом протистояла численним ворогам, є актуальним з погляду встановлення історичної правди і поглиблення знань про героїчне минуле українського народу.

По-четверте, висвітлення діяльності армії УНР сприятиме розширенню знань військових фахівців, розвитку творчого мислення. Наукове відтворення й аналіз тих подій дозволяє усвідомити сутність історичних явищ, процесів і закономірностей, виявити те особливе у воєнній справі УНР, що може отримати розвиток у сучасних умовах.

Наукове завдання дисертаційної роботи полягає у визначенні особливостей та виявленні тенденцій і результатів діяльності армії Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність під час військової співпраці між УНР і Польською Республікою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планів наукової і науково-технічної діяльності Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України та Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України. Для підготовки дисертації базовою стала науково-дослідна робота „Військово-патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України” (шифр НДР „Військово-патріотичне виховання”, номер державної реєстрації 0105U001157), що виконувалася у Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем ЗС України на замовлення Головного управління з гуманітарних питань і соціального захисту ЗС України Генерального штабу ЗС України, у якій дисертантом відпрацьований матеріал для підрозділу „Історичні витоки військово-патріотичного виховання в українському суспільстві та його військових формуваннях”.

Мета і завдання дослідження. На основі аналізу історіографії, архівних документів і періодичних видань вивчити та узагальнити досвід будівництва і бойової діяльності армії УНР в умовах боротьби за українську державність під час українсько-польської військової співпраці, розробити практичні рекомендації щодо його використання у ЗС України.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань:
аналіз стану наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
з'ясування чинників, що вплинули на налагодження військової співпраці між УНР і Польською Республікою та виявлення причин переходу армії УНР до партизанських форм боротьби;

встановлення результатів діяльності державного та військового керівництва УНР щодо вибору шляхів розвитку армії УНР, створення українських військових установ, з'єднань і частин на території Польської

Республіки;

характеристика бойової діяльності армії УНР у поході з Військом Польським та під час спільних дій із повстанським рухом;

дослідження особливостей реформування армії УНР у ході російсько-польської війни;

розроблення практичних рекомендацій для використання їх в ході розвитку ЗС України, спираючись на досвід будівництва армії УНР в умовах боротьби за українську державність.

Об'єкт дослідження. Армія Української Народної Республіки.

Предмет дослідження. Реформування та участь армії Української Народної Республіки у боротьбі за українську державність.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1 вересня 1919 р. до 21 листопада 1920 р. Головною ознакою вибору нижньої межі є укладення перемир'я між УНР і Польською Республікою, що й стало початком налагодження військової співпраці. Вибір верхньої межі зумовлений інтернуванням армії УНР, що було наслідком відмови від союзницьких зобов'язань з боку Польської Республіки.

Методи дослідження. Для досягнення результатів дисертаційного дослідження автор використав **загальнонаукові** (історичний, логічний, аналіз, синтез), **специфічно-історичні** (синхронічний, хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний) та **міждисциплінарні** (статистичний, системно-структурний) методи.

Серед загальнонаукових методів особлива роль належить історичному та логічному методам. На основі історичного методу вдалося висвітлити бойову діяльність армії УНР у визначених темою часових рамках, здійснити її періодизацію під час російсько-польської війни, де армія УНР приймала участь у спільній з Військом Польським боротьбі за українську державність. Історичні події та факти розглядалися у послідовності і обумовленості розвитку боротьби за відновлення УНР. Підсумком використання історичного методу став науковий опис подій у їх причинно-наслідкових

зв'язках. Логічний метод дозволив об'єднати і узагальнити уже виявлені історичні факти і визначити концептуальні рішення державного та військового керівництва УНР щодо необхідності створення боєздатної української армії з органами вищого військового керівництва нового зразка, передбачити хід розвитку реорганізаційного процесу установ, з'єднань і частин УНР, зробити відповідні висновки і розробити конкретні рекомендації щодо використання позитивного досвіду в ході реформування Збройних Сил України.

При проведенні дослідження разом з історичним і логічним методами у роботі, передусім, широко використовувалися такі методи як аналіз і синтез. Провідна роль належала аналізу, як методу умовного поділу предмета на складові частини, виділення в ньому найсуттєвіших властивостей, ознак структурних елементів та окремих зв'язків. Саме аналіз наявних письмових джерел і наукових праць з питань розвитку органів вищого військового керівництва, з'єднань, частин та відповідних спеціальних і тилових служб, як складових елементів армії УНР, допоміг ґрунтовно і всебічно вивчити їх ознаки і особливості функціонування у бойових умовах. Закономірним результатом методу аналізу в роботі було розроблення відповідних оцінок, визначення чинників і особливостей розвитку складових елементів армії.

Умовне відновлення цілого на основі відкритих методом аналізу найважливіших зв'язків, закономірностей побудови і функціонування предмета дослідження забезпечив метод синтезу. Як приклад, поєднання в ціле інформації аналізу наявних джерел і наукових праць щодо функціональної спроможності за призначенням органів військового керівництва та боєздатності з'єднань і частин. Крім того, синтез сприяв отриманню висновків за розділами і роботі в цілому, дозволяючи узагальнити підсумки на теоретичному рівні воєнно-історичного дослідження.

Особливо важливе значення в даному історичному дослідженні мали специфічно-історичні методи: синхронічний, хронологічний, діахронний, і

порівняльно-історичний. На основі синхронічного методу здійснювалося в ході дослідження вивчення подій і явищ, що відбувалися в різних місцевостях (країнах, регіонах), на різних відтинках фронту одночасно. Метод надавав можливість виділити як загальне, так і відмінне, особливе у одночасно виникнутих подіях і явищах на політичній міжнародній арені, у внутрішньополітичному житті УНР, на російсько-польському фронті тощо. Так, автор вивчав події, що відбувалися в один і той же час не тільки на лінії фронту, яку займала армія УНР, а й на відтинках фронту Війська Польського і російських військ, щоб з'ясувати загальну воєнно-стратегічну обстановку.

Завдяки хронологічному методу вдалося відтворити події і явища, їх рух і зміни у послідовності за часом. Саме за використання цього методу в ході дисертаційного дослідження відтворено бойовий шлях армії УНР від початку Зимового походу до її інтернування на польській території.

За допомогою діахронного методу автор розкрив зміст подій і явищ, що відбувалися на визначених етапах бойової діяльності армії УНР в ході російсько-польської війни.

На основі порівняльно-історичного методу вдалося з'ясувати традиційні особливості українського повстанського руху, його загальні і особливі риси, причини виникнення такого явища як „отаманщина”.

Поряд із загальнонауковими і специфічно-історичними методами в ході дисертаційного дослідження використовувалися і міждисциплінарні методи – статистичний та системно-структурний. Завдяки статистичному методу дисертантом представлені в роботі кількісні дані щодо чисельності особового складу армії УНР, Війська Польського, Червоної армії та українських повстанських угруповань. А системно-структурний метод надав можливість розглянути армію УНР як багатоелементну структуру з усіма притаманними їй рисами. Розглядаючи кожний новий етап розвитку української армії, автор ретельно простежив зміни в її структурі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що: вперше висвітлено будівництво армії УНР у ході боротьби за українську державність

в умовах військової співпраці з Польською Республікою; визначені концептуальні засади створення структур військового керівництва нового зразка таких, як: Вища Військова Рада, Військове міністерство, Генеральний штаб, Генеральна інспекція, штаби дієвої армії; виявлені характерні риси реформування військових установ, з'єднань і частин УНР.

Набули подальшого розвитку положення щодо розкриття особливостей бойової діяльності армії УНР в умовах боротьби за українську державність в ході спільних дій з Військом Польським. Відмінність здобутих автором результатів від попередніх дослідників полягає в тому, що в роботі здійснено поетапний аналіз бойової діяльності української армії, та досліджено ту частину повстанського руху з яким вона координувала свої дії як під час Зимового походу, так і в ході російсько-польської війни.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертації матеріали, теоретичні висновки та узагальнення використані автором під час проведення занять з гуманітарної підготовки офіцерів Військового інституту телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут” та на зборах керівників груп гуманітарної підготовки київського гарнізону.

Результати дослідження можуть бути корисними при підготовці керівних документів щодо організації повсякденної діяльності військ; у воєнно-історичних працях та наукових дослідженнях з питань військового будівництва; у навчальному процесі вищих військових навчальних закладів при викладанні історичних дисциплін; у системі військово-патріотичного виховання; у системі гуманітарної підготовки ЗС України; під час оформлення наочної агітації у народознавчих світлицях; при створенні музейних експозицій періоду Української революції 1917–1920 рр.

Особистий внесок здобувача. Усі одержані результати дослідження та їх публікації у наукових фахових виданнях виконані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії Національної академії оборони України. Основні

її положення оприлюднені автором у виступах на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми” (Київ, грудень 2002 р.), на XIII Міжнародній науково-практичній конференції „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості” (Донецьк, травень 2003 р.) та на науково-практичному семінарі „Про хід виконання НДР „Військово-патріотичне виховання” (Київ, травень 2006 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 7 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях, а 2 у матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тенденційна непопулярність Варшавського договору 1920 р. між Українською Народною Республікою і Польською Республікою в українському суспільстві ще від радянських часів призвела до того, що і в сучасній українській історичній літературі події, пов'язані з участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919 – 1920 рр., залишаються висвітленими найменше і найповерховіше. Взагалі, у сучасній українській історіографії армія УНР, на нашу думку, ще не розглядалася як системна державна інституція з належними їй складовими елементами: Військовим міністерством, Генеральним штабом, Генеральною інспекцією, родами зброї і службами. У історичних виданнях сьогодення вона представлена лише як дієва армія із ознаками армійського корпусу, та з деякими фрагментами бойових дій у загальному контексті російсько-польської війни 1920 р.

Таке становище притаманне українській військовій історії кінця ХХ – початку ХХІ ст., періоду, коли вчені ще й сьогодні не приділили належної уваги питанням будівництва і бойової діяльності армії УНР в умовах військової співпраці між УНР і ПР у ході російсько-польської війни 1920 р. Крім цього, малодослідженими є питання взаємодії армії УНР з повстанським рухом в ході боротьби за українську державність.

На основі аналізу наявної історичної літератури з питань досліджуваної тематики слід зауважити, що її творення і формування відбувалося не без діаметрально протилежних за своїм характером ідеологічних впливів. Зазначена тематика завжди була і залишається на вістрі ідеологічної боротьби. Уже з 20-х років ХХ ст. виникли два протилежних історіографічних напрямки: радянський апологетичний і державницький український. Саме за цими напрямками дисертант систематизував наявні історіографічні праці.

Для радянської історіографії було характерним замовчувати об'єктивну інформацію про армію УНР, нав'язуючи при цьому українському суспільству лише „правдивість” твердження щодо „контрреволюційності, продажності і зрадництва петлюрівщини”. Саме про це йдеться у працях І. Степанова, Б. Шапошникова, П. Пшеничного, М. Какуріна, І. Вацетіса, І. Пауки, П. Березіна. У цих наукових доробках автори лише констатують факт про наявність якихось „петлюрівських загонів” у складі білопольських військ і не більше. Так, у дослідженні радянського історика І. Степанова „С Красной армией на панскую Польшу. Впечатления и наблюдения” (1920 р.) жодних згадок про армію УНР немає, хоча й розкрито події періоду російсько-польської війни 1920 р. [228]. У книзі Б. Шапошникова „На Висле. К истории кампании 1920 года” (1924 р.) у загальному контексті опису бойових дій російсько-польської війни відзначено, що „... на львовском направлении остались вести оборонные бои только партизанские украинские части генерала Павленко” [261, с.61].

У праці П. Пшеничного „Малинський прорив: з бойової історії 7-ї Чернігівської червонопрапорної дивізії ім. М.В. Фрунзе” (1929 р.) йдеться лише про бої між українськими повстанцями і 7-ю „червоною” дивізією, у районі селищ Нові й Старі Буди у жовтні 1920 р. [210, с.81]. Разом з тим, автор за незрозумілих причин чомусь не висвітлює бойові дії української 6-ї Січової дивізії з цією ж 7-ю дивізією на річках Ірпінь, Уборть, Горинь, Случ та Стохід, що відбувалися влітку 1920 р. [181, с.9].

У свою чергу, М. Какурін і І. Вацетіс у монографії „Гражданская война 1918 – 1921 гг.”, виданій вперше у СРСР у 1930 р. й перевиданій у Росії у 2002 р., армію УНР тенденційно називають „петлюровской армией”, а український повстанський рух „желтоблокитным бандитизмом на Украине” і знову ж таки замовчують дані про її бойову діяльність, організацію і чисельність, хоча і ґрунтовно висвітлюють хід російсько-польської війни 1920 р. [144, с.395].

Разом з тим, слід зазначити, що з посиленням тоталітарного режиму у СРСР у 30-і роки, імовірно на догоду Сталіну, радянські історики почали ще різкіше тлумачити інформацію про армію УНР у ракурсі підкреслено-ворожого ставлення до національно-визвольної боротьби українського народу. Так, І. Паука у книзі „Разгром белополяков под Киевом в 1920 году” (1938 р.) армію УНР зневажливо називає „смехотворными „войсками” смехотворного Петлюры”, при цьому не надаючи жодних відомостей про її бойову діяльність. Разом з тим він наводить статистичні дані щодо чисельності українських з’єднань, які потребують уточнення [191, с.7]. У порівнянні з дослідженням І. Пауки у книзі П. Березіна „Красная авиация в борьбе с белополяками” (1940 р.) розкриваються передумови і хід російсько-польської війни, але не має інформації про армію УНР [94, с.25].

Нарівні з радянською історіографією у 20 – 30-і роки ХХ ст. в СРСР вийшли друком деякі праці А. Артишевського, С. Будкевича, А. Пшибильського, які були, безумовно, „опрацьовані” й „підкориговані” радянськими істориками у відповідному ідеологічному спрямуванні та перекладені з польської на російську мову. Про армію УНР в них тільки згадується. Разом з тим, міститься широка інформація відносно воєнно-політичних передумов російсько-польської війни. Так, у книзі А. Артишевського „Острог-Дубно-Броди. Бои 18-й пехотной дивизии с Конной Армией Буденного (1 июля – 6 августа 1920 г.)” (1928 р.) йдеться про наявність української батареї у складі 18-ї польської дивізії [92, с.23]. А у виданні „Войны польского империализма 1918 – 1921гг.” (1931 р.), що уособлює в собі працю А. Пшибильського „Борьба Польши за свои границы” побіжно згадується про військову співпрацю між УНР і ПР [105, с.146].

Можна із впевненістю стверджувати, що відповідне ставлення у історичних працях міжвоєнних часів до армії УНР та її участі у боротьбі за українську державність у ході українсько-польської військової співпраці, тенденційно передалося й до праць істориків 40 – 80-х років ХХ ст. в яких також лише фіксувалась присутність на фронті „петлюрівців” і не більше.

Так, у книзі С. Каменева „Записки о гражданской войне и военном строительстве” (1963 р.), крім констатації факту, що „... 25 апреля 1920 года белополяки совместно с петлюровцами начали широкие действия на участке от Припяти до Днестра” відомостей про армію УНР немає [142, с.148]. Разом з тим подано змістовну інформацію про особливості підготовки Червоної армії до походу на Європу через Польщу, ще починаючи з жовтня 1919 р. А видання М. Супруненка „Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920)” (1966 р.) у цілому присвячене бойовій діяльності виключно ЧА. Відомості ж про організацію, чисельність та бойову діяльність армії УНР у 1919 – 1920 рр. відсутні. Автор тенденційно називає прихід Війська Польського на українські терени у 1920 р. окупацією, а армію УНР і українських повстанців „шайкой изменников во главе с Петлюрой” і „политическим бандитизмом”, що відповідало вимогам партійної цензури того часу [234, с. 376].

Слід зазначити, що у 70 – 80-х роках ХХ ст. ідеологічна боротьба з „українським буржуазним націоналізмом” досягла свого апогею, офіційними й обов’язковими для дослідників були оцінки, викладені у виданнях Академії Наук СРСР. Тому жоден історик не наважувався досліджувати питання пов’язані із участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919 – 1920 рр.

Як виявив дисертант у ході дослідження, особливо дотримувались заданих параметрів комуністичної ідеології радянські історики при написанні підручників та навчальних посібників для військових училищ та воєнних академій. Так, у наукових доробках В. Зайцева, Б. Болвановича, Б. Панова, В. Кісельова, І. Картавцева, І. Крупченка, М. Альтговзена, М. Дорофеева та інших („История военного искусства”, „Военная история” тощо) немає жодної згадки про організацію і бойову діяльність армії УНР [139; 140; 104]. Така сама тенденція збереглася і на сторінках видання „Страницы большой жизни” (1981 р.), про життєвий шлях командарма С. Будьонного. При описанні бою під Замостям навмисно замовчується факт нищівної поразки

Кінної армії наприкінці серпня 1920 р., що сталася завдяки завзятості і героїзму старшин і козаків української 6-ї Січової дивізії [100, с.36–38]. Інтерпретації подібного характеру спостерігаються й у книзі О. Белова „Военные связисты в боях за родину” (1984 р.) та у колективному виданні „Советские Вооруженные Силы” (1987 р.) [93; 225, с. 89–92].

Аналізуючи радянську історіографію з питань досліджуваної тематики, слід відзначити, що хоча вона практично й не містить правдивої інформації відносно військової співпраці між УНР і ПР та матеріалу про участь армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919 – 1920 рр., все ж праці цього періоду у деякій мірі допомогли дисертанту встановити окремі історичні факти, простежити процеси і події, що відбувалися на території України у цей період.

Дисертант дійшов висновку, що радянській історіографії притаманні такі особливості як надмірний суб’єктивізм та заідеологізованість.

Інтерес для дисертаційного дослідження становлять і сучасні російські історіографічні видання, видані після розпаду Радянського Союзу. Але для них, на жаль, характерним є лише частковий відхід від радянських стереотипів. Так, у праці „Пилсудский против Тухачевского” (1991 р.), чи не вперше наводиться незаідеологізований вислів М. Тухачевського відносно армії УНР, зокрема, що „... поляки вывезли почти все войска из Восточной Галиции, оставив там только украинские части Петлюры и генерала Павленко” [198, с.188]. Наведено й слова Ю. Пілсудського відносно того, що він „... на Буге против 12-й Советской армии оставляет 7-ю дивизию в районе Холма и к югу от неё 6-ю украинскую дивизию” [198, с.215]. А у тритомнику праці О. Єгорова „История войн” (1997 р.) чи не вперше армія УНР називається просто „антибольшевистской армией Симона Петлюры”. Проте, знову ж таки у ній навмисно замовчується інформація про поразку 1-ї Кінної армії під Замостям [126, с.689]. Між тим, у цих виданнях лише побіжно висвітлюються бойові дії українських частин, не наводяться дані про їх організацію і бойову чисельність.

Можливість з'ясувати деякі воєнно-політичні чинники налагодження військової співпраці між УНР і ПР дає праця Б. Соколова „Истреблённые маршалы” (2000 р.), де аргументовано доведено намагання радянської Росії здійснити черговий „похід на Європу” у 1920 р., підкреслюючи, що „... идея помочь коммунистической революции в Германии красноармейскими штыками присутствовала у Ильича постоянно”. Згадується і про Українську армію в ході опису подій російсько-польської війни [226, с.125].

На відміну від своїх попередників М. Мельтюхов у книзі „Советско-польские войны” (2001 р.) чи не вперше наводить реальні назви і чисельність з'єднань армії УНР, але знову-таки не торкнувся питань її бойової діяльності і тим більше реформування у 1920 р. [173, с.86].

Таким чином, із впевненістю можна зазначити, що і сучасні російські історичні видання не розглядають армію УНР як об'єкт дослідження, а лише констатують факт її присутності на польсько-російському фронті і наводять деякі дані щодо чисельності її окремих з'єднань.

На відміну від радянської, українська національна історіографія формувалася за межами СРСР – в іншому ментальному світі, у місцях поселень української еміграції. Здебільшого це доробки сучасників подій національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

У контексті дослідження воєнно-політичних чинників налагодження військової співпраці між УНР і ПР привертають увагу праці В. Винниченка, С. Шелухіна, І. Мазепи. В них дається неоднозначна оцінка українсько-польським союзним угодам 1920 р. Так, у третьому томі праці „Відродження нації” (Відень, 1920 р.) В. Винниченко піддає різкій критиці й осуду дії керівництва УНР щодо налагодження союзних стосунків з Польською Республікою, називаючи їх „останніми ганебними конвульсіями отаманщини” [103, с.470–476]. А С. Шелухін у дослідженні „Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.” (1926 р.) навіть стверджує, що нібито згідно із законодавством УНР С. Петлюра не мав юридичних прав укладати міжнародний договір про військово-

співробітництво з поляками [264, с.13]. Але ж, на нашу думку, така категоричність С. Шелухіна є недоречною навіть тому, що Постановою Директорії УНР від 15 листопада 1919 р. С. Петлюрі надавалося право укладати угоди від імені Директорії УНР [194, с.143]. Більш об'єктивну характеристику варшавським угодам дає І. Мазепа у публікації „Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921”, виданій у Чехословаччині у 1939 р. й перевиданій в Україні у 2003 р. Він переконливо доводить, що їх підписання було зумовлено прагненням з боку керівництва УНР зміцнити армію УНР і продовжити боротьбу за українську державність. Крім цього, він стверджує, що недодержання союзницьких угод з боку ПР й стало головною причиною інтернування армії УНР у листопаді 1920 р. [169, с.398–440].

Причини, особливості і результати Зимового походу армії УНР висвітлюються в працях Ю. Тютюнника, О. Доценка, М. Омеляновича-Павленка. Так, у своїх наукових доробках „Зимовий похід (6. XII. 1919 – V. 1920)” Ю. Тютюнник [239] та О. Доценко [117] відтворюють у хронологічно-літописному порядку перебіг подій партизанського рейду армії УНР, але у порівнянні з працею М. Омеляновича-Павленка „На Україні 1919” (1940 р.) [185] досить побіжно торкаються питань взаємодії армії УНР з повстанським рухом.

Для з'ясування особливостей завершального етапу бойового шляху УГА у 1920 р. дисертанту довелося звернутися до праці С. Шухевича „Спомини з української галицької армії” (1929 р.), де вказано на причини непорозумінь між командуваннями УГА і армії УНР на початку 1920 р., що у подальшому й призвело до зникнення УГА з історичної арени [267].

На відміну від попередніх українських видань „Збірник пам'яті Симона Петлюри” (1930 р.) чи не вперше у національній історіографії висвітлює організаційну структуру дієвої армії УНР зразка 1920 р., але в ньому не розкриваються питання її реорганізації і бойового шляху [133, с.109–149]. Між тим, ані у „Великій історії України” (1935 р.) І. Тиктора, ні у колективній монографії „Історія українського війська” (1936 р.) не

простежується реформування та бойова діяльність армії УНР за умов боротьби за українську державність під час військової співпраці між УНР і ПР у ході російсько-польської війни 1920 р. [102; 157].

Початком Другої світової війни завершується „європейський період” української історіографії за відповідною тематикою.

Для повоєнного періоду української історіографії характерні більш упорядковані й систематизовані історичні видання емігрантської літератури, створені за участю представників так званої старої еміграції, серед яких почесне місце посідали видання О. Удовиченка, А. Долуда, І. Омеляновича-Павленка, О. Загородського, Л. Шанковського та ін. Так, у працях О. Удовиченка „Україна у війні за державність”(1954 р.) [241] та „Третя Залізна дивізія” у двох томах (1971 р., 1982 р.) [242; 243] хоча й висвітлюються у загальному контексті боротьби за українську державність, бойовий шлях армії УНР 1919 – 1920 рр., але не наводиться жодних даних з питань її реорганізації за новими організаційно-штатними формами, тим більше автор не торкається концептуальних рішень військового керівництва УНР щодо вдосконалення системи військового управління на основі використання досвіду провідних європейських країн. Разом з тим, на відміну від досліджень О. Удовиченка, у праці Л. Шанковського „Українська армія в боротьбі за державність” (1958 р.) висвітлюються деякі аспекти реформування армії УНР у 1920 р., зокрема її родів зброї і тилових служб, але не розкриваються питання творення органів військового керівництва і тим більше історичних аспектів її бойової діяльності [259, с.7–61].

Героїка української національної зброї яскраво висвітлюється в колективній монографії „Оборона Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р.”, виданій у 1956 р. у Торонто (Канада), яка безпосередньо присвячена переможній битві союзних українсько-польських військ з 1-ю Кінною армією С. Будьонного під Замостям наприкінці серпня 1920 р., де міститься широкий фактичний матеріал про бойову діяльність української 6-ї Січової стрілецької дивізії [181, с.8].

Якщо „Енциклопедія українознавства” (1949 р.) під редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі і приділяє більше уваги воєнно-політичним чинникам налагодження українсько-польської військової співпраці, а менше організації і бойовим діям армії УНР [127, с.517–527], то у праці М. Стахіва „Україна в добу Директорії УНР” (1963 р.) дається ґрунтовна характеристика традиційному українському явищу – „отаманщині”, яке прогресувало в армії УНР на зламі 1919 – 1920 рр. [229].

У другому томі монографії „Історія України” (1973 р.) Н. Полонська-Василенко у цілому розкриває особливості Зимового походу армії УНР, та й взагалі окремі питання щодо участі армії УНР у боротьбі за відновлення УНР у 1920 р., але у той самий час припускається і кількох неточностей, зокрема, у даті початку російсько-польської війни (вказує на травень замість квітня 1920 р.) і чисельності українських військ, які взяли участь у спільному наступі з Військом Польським у квітні (вказує значно завищену чисельність у 15 тис. осіб). Крім цього, автор стверджує, що 1-а Кінна армія вийшла в рейд на польський фронт після так званого нападу польсько-українських союзних військ на ЧА, а у результаті дослідження нами встановлено, що Кінна армія вийшла із Ростова 13 квітня 1920 р., практично за 12 днів до початку російсько-польської війни [205, с.537–544]. Так само не можна погодитись і з твердженням І. Нагаєвського у його праці „Історія Української держави двадцятого століття” (1989 р.) відносно того, що С. Петлюра категорично відмовився прийняти до лав армії УНР у квітні 1920 р. полонених поляками вояків 2-ї та 3-ї бригад ЧУГА, адже у ході дослідження нами виявлено, що Головний отаман, навпаки, наполегливо ініціював прийом полонених, лише поляки були проти [179, с.326].

Чималий пласт інформації часів боротьби за українську державність у 1919 – 1920 рр. вміщено у виданні „Пам’ятна книга” (1987 р.), випущеного українською діаспорою на честь 50-ліття Союзу бувших українських вояків. Матеріал присвячено суто персоналіям, старшинам і козакам армії УНР, зокрема, жінкам, які поруч з чоловіками брали найактивнішу участь у

виборюванні незалежності УНР [190, с.429–438]. Маловідомий матеріал цього видання дозволив з'ясувати питання щодо координації дій армії УНР з повстанським рухом за умов українсько-польської військової співпраці у ході російсько-польської війни 1920 р.

Отже, слід зазначити, що українській емігрантській історіографії повоєнного періоду притаманний все-таки поступовий її відхід від суб'єктивізму та ідеологізації до більшої конкретики подій.

З набуттям незалежності України розпочався новий етап розвитку української національної історіографії. Активізувались наукові пошуки істориків, які вибудували більш об'єктивний ланцюг подій, пов'язаних із участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1919 – 1920 рр. Матеріал з досліджуваної тематики з'явився у працях В. Верстюка, В. Сергійчука, В. Шевчука, М. Литвина, Ю. Кульчицького, В. Солдатенка, С. Литвина, Я. Тинченка, О. Колянчука, В. Сідака, Р. Ковалюка, Б. Якимовича, В. Капелюшного, О. Шатайла та ін.

У ході дослідження використано матеріал спільної праці О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка „Генералітет українських визвольних змагань” (1995 р.), де наведені маловідомі сторінки про життєвий шлях 450 українських старшин – безпосередніх учасників національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр., майже половина з яких завзято воювала за українську державність у 1919 – 1920 рр. в лавах армії УНР [153]. Матеріал цього видання надав змогу дисертанту з'ясувати значну кількість питань, пов'язаних безпосередньо з бойовою діяльністю армії УНР і навіть окремі аспекти щодо її реорганізації.

У колективному виданні „Історія українського війська (1917 – 1995)” (1996 р.) хоча і не вміщено інформації про бойову діяльність армії УНР, але дається змістовний аналіз стану боєздатності 12-ї та 14-ї армій російського південно-західного фронту напередодні російсько-польської війни 1920 р., що є теж важливим для дослідження, оскільки ці об'єднання безпосередньо протистояли союзним польсько-українським військам. Разом з тим, додатки

цієї праці знайомлять зі зразками одностроїв, з військовими рангами не тільки старшин та козаків, а й урядовців армії УНР [115, с.177–198]. Проте, матеріал про склад і бойову діяльність армії УНР у 1919 – 1920 рр. подає у виданні „Збройні Сили України: нарис історії” (1996 р.) Б. Якимович, але не акцентуючи увагу на ході її будівництва у 1920 р. [268, с.142–148].

Доволі широкий спектр даних про воєнно-політичні чинники налагодження українсько-польської військової співпраці на зламі 1919 – 1920 рр. містить колективна праця „Історія України” (1997 р.), видана під редакцією В. Смоля. В ній надається неупереджена оцінка подіям, пов’язаним з боротьбою за відновлення УНР у 1920 р. і участі в ній армії УНР [137, с.228].

Про неординарні і досить складні взаємовідносини між польськими військовиками та українським населенням у ході російсько-польської війни йдеться у виданні Б. Зубенка „Польща і Україна: польсько-українські відносини в минулому та сьогодні” (1998 р.). Автор наводить велику кількість фактів непорозумінь між поляками й українцями і відверто засуджує Варшавський договір між ПР і УНР, називаючи його „штучним і неприродним явищем”, а польську присутність в Україні – окупацією. Наводяться дані про скрутне становище старшин і козаків армії УНР, які опинилися на території, підконтрольній Війську Польському [135, с.46–66]. Подібних критичних поглядів дотримується й В. Солдатенко у монографії „Українська революція” (1999 р.) [227]. Разом з тим, всупереч Б. Зубенку й В. Солдатенку доказом того, що Варшавська угода була справді вимушеним політичним кроком з боку лідерів УНР і чи не єдиним виходом із скрутною ситуації, щоб реорганізувати армію УНР й продовжити боротьбу за українську державність, стала монографія В. Шевчука та М. Тараненка „Історія української державності” (1999 р.) [263]. Поглядів В. Шевчука і М. Тараненка дотримується у книзі „Історія України” і О. Бойко [97].

Бесперечно, серед сучасних видань з питань досліджуваної тематики помітно виділяється науковий доробок С. Литвина „Симон Петлюра у 1917 –

1926 pp.” (2000 р.), де автор у контексті висвітлення воєнно-політичної діяльності Головного отамана військ УНР аргументовано доводить той факт, що Варшавський договір між ПР і УНР був дійсно вимушеним кроком з боку УНР, щоб якнайшвидше реорганізувати і зміцнити армію УНР, а згодом, забезпечивши її зброєю, продовжити боротьбу за українську державність до переможного кінця [161].

Маловідомих фактів бойового шляху армії УНР у 1920 р. торкається дослідник О. Колянчук у працях „Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939)” (2000 р.) та „Увічнення нескорених” (2001 р.) [152, 65]. Така сама тенденція спостерігається і у колективній праці за загальною редакцією О. Кузьмука „Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети” (2001 р.) [109]. У другому її розділі побіжно розглядаються питання бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр., але не простежуються реорганізаційні процеси, що відбувалися в ній, незважаючи на безперервні бойові дії.

Узагальнений матеріал про хід і особливості творення української 6-ї Січової стрілецької дивізії напередодні російсько-польської війни 1920 р. викладено у праці О. Довбні „Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років” (2002 р.) [119, с.91].

Результатом співпраці українських істориків з польськими (Ю. Борковським, Е. Ромером, А. Пастернаком) стала книга „Історія Польщі” (2002 р.). Розкриваючи широкий пласт історичного матеріалу Л. Зашкільняк та М. Крикун достатньо глибоко, на нашу думку, проаналізували процес налагодження військової співпраці між УНР і ПР у 1919 – 1920 рр. й розкрили маловідомі факти процесу підписання Варшавського договору у квітні 1920 р. Проте, лише фрагментарно ці автори торкнулись питань, пов’язаних з бойовою діяльністю армії УНР [132, с.453].

Саме завдяки праці Я. Тинченка „Армии Украины 1917-1920 гг.” (2002 р.) дисертанту вдалося з’ясувати маловідомі факти бойового шляху армії УНР у 1920 р. та ознайомитися з її комплектуванням [236, с.47–86].

Серед фахових розвідок, що стосуються досліджуваної тематики, слід виділити і монографію В. Капелюшного „Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.)” (2003 р.), окремі розділи якої присвячені історіографії з питань реформування та бойової діяльності армії УНР. Проаналізувавши широкий масив літератури, автор визначає об’єктивні причини невдач УНР у боротьбі за незалежність у 1920 р., з якими не можна не погодитись [146, с.485].

Видана у 2003 р. праця І. Доцина „Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю” підтверджує той факт, що союзні польсько-українські війська 8 травня 1920 р. перейшли до оборони по лінії Дніпра лише за наказом Ю. Пілсудського, що спростовує традиційні твердження радянських і деяких сучасних російських істориків про те, що нібито цей наступ зупинено Червоною армією [165, с.95; 207, с.103].

Неабиякий інтерес для дисертаційного дослідження представляє й видання В. Литвина „Україна: доба війн і революцій (1914-1920)” (2003 р.), де чітко визначаються воєнно-політичні чинники військової співпраці між УНР і ПР, аргументовано стверджуються наміри РСФРР щодо походу на Європу ще з 1919 р., акцентується увага на участі армії УНР у боротьбі за державність [160, с. 328, 329].

Праці Є. Голибарда, В. Пашенка та А. Киридона стверджують достовірність деяких фактів досліджуваного періоду історії. Так, у книзі Є. Голибарда „По-сусідськи. Польський вектор” (2004 р.) підкреслюється історичне значення оборони Замостя українською 6-ю Січовою стрілецькою дивізією у 1920 р. [112, с.9]. А у праці В. Пашенка і А. Киридона „Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917 – 1930 рр.” [189] подається фактичний матеріал, залучений під час дослідження із збірника статей конференції щодо проблем свободи совісті у Збройних силах України (1997 р.), де розкриті особливості організації душпастирської служби в армії УНР [208, с.107–115].

Окремі питання з досліджуваної тематики розглядаються і в сучасних навчальних посібниках з історії України В. Короля та О. Бойко (2005 р.), здебільшого – це історичні аспекти бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр. [145; 98].

Досліджуючи бойову діяльність армії УНР у ході російсько-польської війни, ми не поділяємо погляду В. Савченка у виданні „Дванадцять воєн за Україну” (2005 р.), де він стверджує про захоплення Замостя 1-ю Кінною армією у серпні 1920 р., що не відповідає історичній правді [212, с.336]. Проте, слід зазначити, що у праці „Симон Петлюра” (2006 р.) він ґрунтовно розкриває не тільки військово-політичну діяльність Головного отамана військ УНР, а й бойовий шлях армії УНР у 1919 – 1920 рр. [221]. Фрагментарно висвітлюються й деякі аспекти бойового шляху армії УНР у період російсько-польської війни 1920 р. і у книзі Б. Дорошенка-Товмацького „Симон Петлюра: життя і діяльність” (2005 р.). Але, разом з тим, у виданні відсутні відомості про реформування армії УНР у 1920 р. [123].

Слід зазначити, що у ході проведення дослідження виявлено чималу кількість сучасних видань, в яких відтворюються історичні аспекти бойової діяльності українського повстанського козацько-селянського руху 1917 – 1920 рр., який тривалий час незаслужено був затаврований радянськими істориками як „бандитський”. Безумовно, найбільше уваги було приділено вивченню тієї його частини, яка безпосередньо взаємодіяла з армією УНР у ході спільної боротьби за українську державність у 1920 р.

В одинадцятому розділі першого тому двотомної, колективної наукової праці „Історія українського селянства” (2006 р.) В. Верстюк надає вичерпну характеристику українському повстанському рухові 1919 – 1920 рр., наводячи при цьому маловідомі факти про каральну політику з боку органів НКВС УСРР [141].

Безпосередньо особливості і результати координації дій армії УНР з повстанським рухом у 1920 р., хоча і фрагментарно, розкривають праці Г. Гребенюка, В. Коротенка, О. Маслака, В. Марчука, Р. Ковалю,

Ю. Кульчицького, О. Шатайла. Так, практично воскрешає з небуття легендарну постать командира Степової повстанської дивізії Херсонщини Костя Пестушко колективна праця Г. Гребенюка, В. Коротенка, О. Маслака, Р. Ковалю „Кость Блакитний, отаман Степової дивізії” (1997 р.). Це найчисленніше (близько 20 тис. осіб) повстанське з’єднання через кур’єрів-зв’язкових узгоджувало свої дії з Ставкою військ УНР у ході російсько-польської війни 1920 р. [114].

Праця В. Марчука „Місто на скелястих берегах Тясмину” (1999 р.) містить маловідомий матеріал про „Холодноярську Республіку” повстанські загони якої, координуючи свої дії з регулярною українською армією, вели боротьбу за відновлення УНР під незмінним гаслом „За вільну і самостійну Україну” [170, с.35]. А найбільшою насиченістю фактичного матеріалу про український повстанський рух виділяється праця Ю. Кульчицького „Шаблі з плугів” (2000 р.), де автор розкриває особливості бойової діяльності багатьох українських повстанських угруповань і загонів Правобережжя України, які взаємодіяли з армією УНР у 1920 р., вказуючи на причини їх невдач і прорахунки [159].

Суттєвим доповненням до питань з досліджуваної тематики є й фахові розвідки Р. Ковалю „Отаман святих і страшних” (2000 р.), „Повернення отаманів Гайдамацького краю” (2001 р.) та „Трагедія отамана Волинця” (2002 р.), де йдеться про провідних отаманів повстанського руху, які підтримували ідею відродження УНР у 1920 р. й намагалися по можливості узгоджувати свої дії з регулярною українською армією. Слід також відзначити, що автор, хоча і побіжно, але торкається в них і окремих аспектів бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр. [147–149].

Значну роль в організації повстанського руху, спрямованого в русло боротьби за українську державність у 1920 р., безперечно відіграв легендарний старшина УНР Ю.Тютюнник. Саме його військовій діяльності присвячена книга О. Шатайла „Генерал Юрко Тютюнник” (2000 р.). Проте у

цій праці вміщено не тільки матеріал про повстанський рух, а й розкрито бойовий шлях регулярної української 4-ї Київської дивізії [262, с. 41–55].

Особливості діяльності відділу агентурної розвідки Розвідувальної управи ГШ ґрунтовно висвітлені у монографії В. Сідака „Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр.” (1998 р.). На основі аналізу архівних матеріалів автор розкриває специфіку підготовки агентів і кур’єрів-зв’язкових, які залучалися для узгодження спільних дій армії УНР з повстанцями у ході боротьби за українську державність за умов російсько-польської війни 1920 р. [224, с.121–166].

За останні роки спостерігається зацікавленість і з боку польських вчених як до історичних аспектів розвитку військової співпраці між УНР і ПР, так і безпосередньо до питань, пов’язаних з участю армії УНР у спільній боротьбі з Військом Польським за українську і польську державність у 1920 р. Чинники налагодження українсько-польської військової співпраці та бойову діяльність армії УНР розглядають у своїх працях О. Вішка, З. Карпусь, А. Ковальчик, Я. Бруський, Т. Кутчеба, В. Сулея, В. Резмер та Р. Потоцький. Без сумніву цінними для дослідження стали опубліковані матеріали українсько-польської наукової конференції „Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego nasterpstwa”, що відбулася у Торуні у 1995 р. [276].

У книзі польського автора М. Прушинського „Драма Пiлсудського. Вiйна 1920” (1997 р.), виданій в Україні українською мовою, на нашу думку, переконливо розкриваються деякі чинники налагодження військової співпраці між УНР і ПР, з якими не можна не погодитися. Висвітлює хід російсько-польської війни, але у той самий час лише побіжно торкається питань щодо участі у бойових діях армії УНР [207]. На відміну від праці М. Прушинського видання М. Кротофіла „Ukrainska Armia Halicka 1918 – 1920” (2003 р.) широко розкриває організацію і бойову діяльність УГА, що й надало можливість з’ясувати у ході дослідження особливості її зникнення з історичної арени боротьби за українську державність у 1920 р. Проте, в ній про бойову діяльність армії УНР практично не йдеться, лише

обґрунтовуються окремі фрагменти [272]. А наведені факти у праці Я. Бруського „Petlurowcy” (2004 р.) надають змогу розглянути лише окремі аспекти бойової діяльності армії УНР та з’ясувати причини її інтернування [270, с.99–223]. Взагалі, на нашу думку, слід бути обережнішим у використанні висновків, яких доходять польські історики відносно питань, безпосередньо пов’язаних з участю армії УНР у боротьбі за українську державність у 1920 р., оскільки трапляється помітне перевищення заслуг Війська Польського і зменшення ваги армії УНР у спільній боротьбі за незалежність УНР і ПР. Крім того, замовчується інформація щодо зрадницької політики ПР щодо УНР у 1920 р. На нашу думку, не можна погодитися із твердженням Я. Бруського про те, що головною причиною невдач і інтернування армії УНР у листопаді 1920 р. став низький морально-психологічний стан її вояків.

Окремі питання щодо реформування і участі армії УНР у боротьбі за українську державність у досліджуваній нами період розглядаються у докторській дисертації С. Литвина „Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917 – 1926 рр.). Історіографічний та джерелознавчий аспекти” (2000 р.) [167], та у дисертаціях кандидатів історичних наук В. Задунайського, О. Колянчука, А. Харука, П. Ткачука, Ю. Каліберди, О. Даценка, Л. Кривизюка, О. Мацагора, А. Науменка та М. Герасименка.

Так, В. Задунайський у дисертаційній роботі „Збройні сили УНР (1917-1920 рр.)” (1995 р.) торкнувся лише окремих аспектів реорганізації армії УНР у 1920 р., причому, досить поверхово [131]. На відміну від Задунайського, О. Колянчук у дисертації „Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939 рр.)” (2000 р.) розкрив, хоча і побіжно, бойовий шлях армії УНР у 1920 р. Проте, ним представлена вона не як багатоелементна державна інституція, а як дієва армія (з усіма ознаками армійського корпусу) [151]. Оцінку ж стану розвитку Українського Повітряного Флоту спробував надати А. Харук у

праці „Військово-повітряні сили України в 1917 – 1920 рр.” (2000 р.), але саме про авіацію армії УНР в ній йдеться досить стисло [251].

Висвітленню питань організації вишколу та виховної роботи в армії УНР присвячені дисертаційні роботи Л. Кривизюка „Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917 – 1920 рр.” (2001 р.), О. Даценка „Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.)” (2002 р.) та А. Науменка „Національно-патріотичне виховання в армії Української Народної Республіки періоду Директорії” (2004 р.) [156; 117; 176].

Разом з тим, проблем діяльності українських політичних партій у сфері військового будівництва торкається в дисертаційному дослідженні О. Мацагор „Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 – 1920 рр.)” (2002 р.) [172].

Доволі широкий спектр військової мемуаристики, що стосується безпосередньо бойовій діяльності армії УНР, проаналізовано у дисертації Ю. Каліберди „Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917 – 1921 рр.”, але в ній майже відсутня література з питань реформування армії УНР у 1920 р. (2003 р.) [143].

Дисертація П. Ткачука „Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917 – 1920 рр.” (2004 р.) чи не вперше розкриває історичні аспекти розвитку одного із провідних родів зброї армії УНР – артилерії, але у ній слабо розкрито інформацію про джерела постачання відповідного озброєння до лав армії УНР [240].

Між тим, у дисертації М. Герасименка „Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.)” (2005 р.) ґрунтовно розкриваються особливості організації і хід навчально-виховного процесу у Спільній юнацькій школі у 1920 р. [110].

Вивчивши матеріал цих дисертаційних досліджень, із впевненістю можна стверджувати, що сьогодні поки що немає наукового доробку де було б комплексно розкрито й проаналізовано хід реформування і бойову діяльність армії УНР за умов її боротьби за українську державність у 1920 р. Зважаючи на це, дисертант звернувся безпосередньо до джерельних матеріалів з метою ліквідувати цю прогалину в історії.

Джерельну базу дисертації становлять архівні матеріали, опубліковані документи та періодичні видання.

Автор вивчив 11 архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Державного архіву Київської області (ДАКО, м. Київ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ), документи яких використав безпосередньо у дисертації.

Найбільш широко використані фонди ЦДАВО України, де найповніше відклалися закони, постанови, накази, доповіді, схеми, звіти, списки, рапорти, які містять точні дати й зміст організаційних заходів, що проводилися державним та військовим керівництвом УНР у ході реформування армії УНР у 1920 р.

Багату джерельну базу для дослідження становлять матеріали фонду „Військове міністерство УНР” (Ф.1075), де містяться важливі за змістом документи, які проливають світло на основи будівництва армії УНР за новими організаційно-штатними формами і надають необхідну й точну інформацію про терміни проведення організаційних заходів, розкривають особливості забезпечення армії УНР технікою і зброєю тощо [1–40]. Поряд з цим, не менш важливу інформацію щодо реформування армії УНР надає й фонд „Головне управління ГШ” (Ф.1078), документи якого розкривають безпосередньо організаційно-штатну структуру з'єднань і частин армії УНР, підтверджують достовірність створення ГШ, ВВР у 1920 р. тощо [41–71].

За матеріалами фонду „Українська військова місія в Речі Посполитій Польській” (Ф.2491) стало можливим дослідити особливості забезпечення армії УНР медичним майном та медикаментами у 1920 р. [72].

Змогу з’ясувати результати організації запасних бригад армії УНР, уточнити їх кількість і структуру надали документи фонду „Штаб командуючого запасними військами УНР” (Ф.3275) [73].

З листів Головного отамана військ УНР С. Петлюри та членів Української дипломатичної місії в Румунії Андрієвського, Галія, Єрмолаєва, Ушинського, що зібрані у фонді С. Петлюри (Ф.3809) отримано достовірну інформацію щодо нелегальної торгівлі зброєю з Румунією [74; 75].

Автором введено у науковий обіг матеріали фонду „Канцелярія Директорії УНР” (Ф.1429), які містять дані про творення військової жандармерії УНР, про мобілізацію до лав армії УНР тощо [76].

Крім того, вивчено і введено до наукового обігу матеріали архівного фонду „Рада Народних Міністрів УНР” (Ф.1065), які надають достовірну інформацію про прийняття концептуальних рішень урядом УНР щодо творення органів вищого військового керівництва нового зразка, організацію авіаційних загонів, про переговори з урядом Врангеля тощо [77–82].

Для повноти дослідження українського повстанського руху, який взаємодіяв з армією УНР у 1920 р. автором введено до наукового обігу матеріали фонду „Київський губернський революційний комітет” (Ф.Р–1) ДАКО, де знайдено інформацію про бойову діяльність повстанських загонів під проводом таких отаманів, як: Онипко, Волинець, Чучупаки, Чорний, Галушко, Неграш, Василенко, Цурюпа, Бистрий та Мордалевич [83–85].

У фондах ЦДАГО України зберігається теж чимало відомостей про події в Україні часів російсько-польської війни 1920 р., зокрема, маловідомі достовірні матеріали про боротьбу українських повстанців за українську державність у запіллі ЧА, про їх спільні дії з армією УНР. Це фонди „Центральный комитет компартии Украины” (Ф.1) [86], „Центральный

комитет компартии (большевиков) Украины” (Ф.5) [87–88] та „Коллекция документов истории коммунистической партии Украины” (Ф.57) [89–90].

Значний джерелознавчий матеріал для дослідження становлять і опубліковані збірники документів.

Особливе місце у ході дослідження посідає праця колишнього Військового міністра УНР В. Сальського „Українсько-московська війна 1920 року в документах” (Варшава, 1933 р.), де зібрано директиви, накази і майже всі щоденні оперативні й розвідувальні звіти армії УНР за період з 16 травня до 21 листопада 1920 р. Збірник містить інформацію виключно про бойові дії регулярної української армії у ході російсько-польської війни, що й надало змогу дисертанту визначити три етапи бойової діяльності армії УНР [245]. Разом з усім, слід зауважити, що у цьому збірнику відсутня інформація про реформування української армії, побіжно висвітлюється лише створення зведеної окремої кінної дивізії.

Змогу отримати і порівняти для достовірності статистичні дані про чисельність армії УНР та окремих повстанських загонів Правобережжя надає видання „Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов в трех томах” (1967 р.), зокрема, його третій том „Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март – ноябрь 1920 г.)” [113]. А у виданні Т. Гунчака „Українська революція: документи 1919 – 1921 роки” (1984 р.), крім матеріалів про передумови й хід українсько-польської військової співпраці, подається інформація щодо формування українських установ та нових з’єднань на території ПР у 1919 – 1920 рр. [246].

Слід зазначити, що „Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.)” (1999 р.) за упорядкуванням П. Бачинського та „Збірник статей, листів та документів С. Петлюри” за упорядкуванням В. Сергійчука містять чимало достовірної інформації не тільки про військову діяльність Головного отамана військ УНР у 1920 р., а й про український повстанський рух Правобережжя, який вів боротьбу за українську державність [122; 194].

Повну уяву про порядок і правила щодо життєдіяльності армії УНР як у бойовій обстановці, так і у мирний час дають українські статuti: муштровий для піхоти, внутрішньої служби, дисциплінарний, залогової служби та польової служби [174; 230; 118; 231; 232].

Бесперечно, цінними джерелами для дослідження стали й періодичні видання. Найбільш актуальними є матеріали українських армійських друкованих органів 1920 р. таких, як: „Козацька думка” (вісник дієвої армії УНР), „Козацька думка” (вісник української Військової Ради південно-західного фронту) та „Наша правда” (інформаційний листок культурно-просвітницького відділу штабу дієвої армії УНР), що донедавна зберігались у спеціальному фонді колекції газет (Ф.173) і мали обмежений доступ для ознайомлення з боку істориків [255; 107; 108]. Відповідні видання насичені оперативними звітами, оголошеннями, розпорядженнями, наказами про результати бойових дій на лінії фронту армії УНР, діяльність вищого військового керівництва та військового духовенства армії УНР, що й підтверджує достовірність цих фактів.

Хоча за своїм ідеологічним змістом червоноармійські газети і є повною протилежністю національним українським, але все ж становлять інтерес щодо опису подій на південно-західному фронті і у його тилу. Саме газети „Красное знамя” (орган Реввоенсовета 14-й армии) і „В походе” (орган политотдела Реввоенсовета 14-й армии) висвітлюють багато цікавого для дисертаційного дослідження матеріалу про армію УНР, її склад і бойову діяльність, про повстанський рух, хоча й допускають неточності у датах і чисельності українських військ [106; 193; 197]. У порівнянні з цими виданнями газети „Красный моряк и водник” (орган політвідділу Дніпровської Военної Флотилії та Дніпровського Обласного політвідділу водного транспорту) і „Красный моряк” (орган політвідділу Дніпровської Военної Флотилії) передають лише загальну воєнно-політичну обстановку на фронті і тільки інколи висвітлюють відомості про розбиті з’єднання армії УНР допускаючи завищені результати втрат з боку армії УНР [125; 188].

А „Бюллетень политотдела Упраформа 12-й армии” містить інформацію лише про боротьбу червоноармійських частин з „петлюрівськими” повстанцями і не має на своїх сторінках жодного повідомлення про армію УНР [248].

На сторінках „Червоного стрільця” (органу Револуційного комітету ЧУГА) міститься матеріал про місце і особливості формування нових частин армії УНР на території ПР напередодні російсько-польської війни. Проте, як з’ясовано у ході нашого дослідження, міститься і неправдива інформація щодо успіхів червоноармійських частин на фронті і у запіллі, зокрема, про ліквідацію „банди Тютюнника” у квітні 1920 р. під Вознесенськом, що не є історичною правдою [134].

Заслуговують на увагу і громадсько-політичні газети, що видавались у міських українських друкарнях підконтрольних владі УНР протягом 1920 р. Серед них „Трудова громада”, „Слово” (Кам’янець-Подільський), „Хвиля”, „Україна” (Вінниця), „Українське слово” (Станіславів), „Українське слово” (Старокостянтинів) [254; 235; 209; 138; 178; 199]. На шпальтах цих газет знаходимо телеграми з фронту, накази і розпорядження військового керівництва УНР, інтерв’ю зі старшинами армії УНР, повідомлення про переміщення і дислокацію Ставки Головного отамана військ УНР тощо.

Викликає інтерес газета „Новое слово”, що видавалася з дозволу української влади у травні 1920 р. у Києві щоденно і призначалася для інформування російськомовного населення столиці УНР. На її сторінках розміщено проекти законів УНР, телеграми Головного отамана військ УНР адресовані Голові ПР Ю. Пілсудському, донесення ГШ Війська Польського, є інформація і про організаційну структуру армії УНР [244].

Практично відсутня будь-яка інформація про армію УНР у львівських громадсько-політичних газетах „Нова рада”, „Вперед” та „Українська думка” (1920 р.) [91; 96; 136]. Ці газети наповнені матеріалом, де тенденційно засуджується воєнно-політичне зближення між УНР і ПР, а похід польських військ на Україну відверто прирівнюється до окупації.

На відміну від громадсько-політичних видань УНР газети УСРР, зокрема, друковані органи губерніальних і обласних комітетів Української комуністичної партії (боротьбистів), відомостей про армію УНР не містять, лише стисло доводячи загальну обстановку на південно-західному фронті. Здебільшого вони надмірно заполітизовані, відверто засуджують „петлюрівщину” і насичені пропагандою щодо схвалення союзу між радянською Україною і радянською Росією як загального утворення зі спільними господарчим будівництвом і військовою силою. Це „Пролетарська правда” (Харків), „Червоний прапор” (Харків), „Боротьбист” (Полтава), „Пролетарська боротьба” (Житомир), „Український пролетар” (Катеринослав), „Боротьба” (Одеса), „Боротьба” (Київ), „Червоний прапор” (Кам’янець-Подільський) [101; 175; 168; 177; 187; 201; 211; 257; 252].

Слід зазначити, що російськомовна газета міського пролетаріату „Красное знамя” (Київ) значно більше подає інформації про події на лінії польського фронту і в заплілі ЧА, але знову ж таки у надрукованих оперативних радіозвітах відсутні відомості про армію УНР [155]. Проте, у харківській газеті „Наш голос” (друкований орган Головного комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії на Україні), хоча й наводиться інколи чисельність полонених гайдамаків, але не вказується, з якого вони з’єднання [186].

На шпальтах українських дивізійних газет після інтернування армії УНР висвітлюється матеріал, присвячений подіям повсякденного життя в таборах. Але, разом з тим, в окремих номерах надруковано і статті-спогади про боротьбу за українську державність у 1920 р. Так, зокрема, поряд зі звичайними випущені і ювілейні номери „Запорожської думки”, присвячені Першому Зимовому походу армії УНР. На сторінках „Українського сурмача”, крім висвітлення причин „листопадової поразки” армії УНР у 1920 р., розкриваються і воєнно-політичні передумови Варшавських угод [183; 213].

У відділі західної україніки дисертантом опрацьовано журнали „Табір” та „Трибуна України” [195; 253]. Матеріали цих видань є корисними для

з'ясування, зокрема, причин „листопадової” поразки армії УНР у 1920 р. Саме на шпальтах журналу „Трибуна України” вміщено чимало цікавої інформації й про український повстанський рух 1920 р., зокрема, у статті старшини армії УНР О. Хоменка розкрито особливості українського повстанського руху Київщини та Поділля [253].

Після ліквідації таборів у 1924 р. у Польщі, видавнича діяльність продовжувалась на територіях Польщі, Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Франції, Бельгії та на американському континенті. Серед періодичних видань міжвоєнного періоду слід особливо виділити часописи: „Табір” (Каліш-Варшава, 1923 – 1939 рр.), „Тризуб” (Париж, 1925 – 1940 рр.), „Літопис Червоної Калини” (Львів, 1929 – 1939 рр.) та „Гуртуймося” (Прага, 1928 – 1938 рр.) [195; 256; 260; 250].

Воєнно-історичний журнал „Табір”, основоположником якого був С. Петлюра, а редактором генерал В. Куш, містить велику кількість документів, наказів та статей-спогадів українських старшин-учасників російсько-польської війни 1920 р. Цікавою і завжди актуальною є стаття С. Петлюри „Чергові проблеми військового будівництва в українській літературі”, де обгрунтовано особливості творення армії УНР [195].

Серед видань відповідного рівня почесне місце займає й тижневик „Тризуб”, заснований знову ж таки С. Петлюрою, але у 1925 р. Саме О. Чернявський у статті „Зимовий похід (6.XII.1919 р. – 6.V.1920 р.)” розкриває роль і значення Зимового походу армії УНР [256]. А С. Сірополко у статті „Голос в справі „інтервенції” підтверджує легітимність і законність перебрання Верховного керівництва справами УНР С. Петлюрою у другій половині 1919 р., проте питань щодо армії УНР не торкається [223].

Основою журналу „Літопис Червоної Калини” є статті-спогади старшин УГА, але надається інформація і про армію УНР, хоча й досить побіжно. Серед них помітно виділяються праці Л. Шанковського „Повстанчий рейд Кінної Бригади отамана Шепаровича” та стаття А. Маруценка „Передостанній бій Окремої Кінної Дивізії” [260; 171].

Одним із найактуальніших для досліджуваної теми є український журнал „Гуртуймося”, в якому зосереджено широкий спектр матеріалу про армію УНР, хоча і відчувається надмірний суб’єктивізм оцінок подій. Саме у статті генерала П. Шандрука „Армія УНР та її боротьба за державність” міститься інформація й про реорганізацію армії УНР в часи військової співпраці між УНР і ПР у 1920 р. [258]. У статті підполковника В. Филоновича „Зимовий похід” розкрито особливості партизанського рейду армії УНР на зламі 1919 – 1920 рр. [250]. А стаття генерала В. Петріва „Відродження незалежної збройної сили Українського народу” своїм змістом розкриває основні принципи будівництва регулярної української армії, не торкаючись при цьому питань її бойової діяльності [196].

Періодичні видання повоєнного періоду значно відмінні за своїм змістом щодо періодики 20 – 30-х років ХХ ст., оскільки найбільшу увагу все ж надають Українській Повстанській Армії (УПА) як правонаступниці армії УНР, але і у них присутні матеріали про боротьбу за українську державність у 1919 – 1920 рр. Це „Тризуб” (Брюсель, Нью-Йорк 1947 – 1970 рр.), „Штурм” (Новий Ульм, 1952 – 1990 рр.) та „Український історик” (Мюнхен, Нью-Йорк, видається з 1965 р. по теперішній час).

Слід зазначити, що лише у небагатьох виданнях „Тризубу” присутня інформація з досліджуваної тематики. Так, у січневому випуску „Тризубу” 1948 р. видання, у статті Н. Гайди „30 літ”, йдеться про причини поразки армії УНР наприкінці 1920 р. [111]. У статті В. Задояного „Характеристика повстання” (1968 р.) надана характеристика українському повстанському рухові [130]. А у статті Самовидця „Криваві події на Дністрі” (1969 р.) простежуються лише фрагменти бойової діяльності армії УНР під час оборони Дністра (19 серпня – 14 вересня 1920 р.) [222].

На сторінках військово-політичного журналу „Штурм” теж можна знайти деякий матеріал щодо бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр. і не більше. Так, у липневому виданні 1953 р., у статті І. Порохівського „Українська армія та її Вождь” висвітлено маловідому інформацію про

військову діяльність С. Петлюри у 1920 р. [206]. У виданні 1954 р. у статті П. Омельченка „Партизанська війна у 1918 – 1921 рр.” вміщено інформацію про український повстанський рух Правобережжя [184].

На відміну від журналів „Тризуб” і „Штурм” у найвідомішому виданні товариства українських істориків в екзилі „Український історик”, серед засновників якого є Л. Винар, М. Антонович, Б. Винар, О. Домбровський, М. Ждан, І. Камінецький, В. Климкевич, Я. Пастернак та Н. Полонська-Василенко, чи не найменше міститься матеріалу у ракурсі досліджуваної теми. Серед публікацій значно виділяється лише видання 1965 р., а саме – стаття М. Шляхитченка „До історії Директорії УНР”, де зосереджено увагу виключно на військовій діяльності таких старшин армії УНР як О. Загородський, Г. Базильський та П. Бурківський [266].

Певний інтерес для нашого дисертаційного дослідження має й сучасна військова українська періодика, що після 1991 р. стала сміливо розкривати на своїх сторінках першоджерельну інформацію про армію УНР та її участь у боротьбі за українську державність. Найпомітнішими серед таких видань є журнали: „Військо України”, „Держава та армія”, „Воєнна історія”, „Український історичний журнал”, „Вісті комбатанта” тощо. Серед газет: „Народна армія”, „Слава і честь” та „Армія України”.

Авторитетне місце серед сучасної військової періодики займає, безперечно, журнал МО України „Військо України”. Серед кола статей певну увагу привертає праця Л. Загоронюк „Зимові походи армії УНР” (1998 р.) де розкрито особливості Першого Зимового походу і чітко визначені головні завдання цього партизанського рейду, хоча й не висвітлено питань координації дій армії УНР з повстанським рухом [129].

Видання фахового вісника „Держава та армія” Національного університету „Львівська політехніка” вміщують широке коло статей, матеріал яких пов’язаний безпосередньо й з історією національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. Це й надало змогу дисертанту залучити до наукового обігу публікацію Т. Плазової „Повстанський рух в Україні 1920 –

1921 років” (2001 р.), у якій вичерпно розкрито сутність українського повстанського руху та зміст таких понять як „повстанський рух” та „партизанська боротьба” [203, с.48, 49].

Безперечний інтерес для дослідження представляє і науково-популярний журнал „Воєнна історія”, де у статті С. Литвина „Великий син України” (2003 р.) розкрито і деякі історичні аспекти бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр., разом з тим не йдеться про її реформи [164].

Маловідомі факти, пов’язані з намаганням вищого армійського командування у 1920 р. встановити військову диктатуру в УНР, розкриваються в статті М. Ковальчука „Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920 – 1921 рр.” (2005 р.) в „Українському історичному журналі” [150].

Збагачено матеріал дослідження і завдяки вивченню публікацій відомого, як за кордоном, так і в Україні, українського журналу „Вісті комбатанта”. Саме стаття В. Федоровича „Чи справді зміна?” (1993 р.) проливає світло на загальну характеристику наслідків російсько-польської війни 1920 р. для українства у цілому [249]. Безперечний інтерес становить і польський журнал „Militaria”, де у його четвертому номері міститься інформація безпосередньо про авіацію УНР 1919 – 1920 рр. [274, с.40–50].

Чимало інформації з досліджуваної тематики містять на своїх сторінках і газети МО України. У дослідженні використано деякий матеріал з окремих публікацій „Народної армії” 1999 р. видання, а саме – матеріали статей В. Уляничка „Українські регулярні армії та іррегулярні війська”, Я. Малика та Ю. Киричука „Українсько-польське збройне протистояння 1918 – 1919 років”, Я. Тинченка „Начальник штабу армії УНР” та О. Ляшева „Україна – Польща: спільні долі, різні історичні шляхи (підсумок взаємної історії II тисячоліття)” [248; 169; 237; 166]. Цінність інформації цих публікацій полягає у тому, що в них частково висвітлено воєнно-політичні чинники налагодження військової співпраці між УНР і ПР, розкрито деякі питання щодо бойової діяльності армії УНР.

Не меншої уваги під час дослідження приділено й виданням Південного та Західного оперативних командувань. Так, у квітневій публікації 2000 р. газети „Слава і честь”, у статті О. Янчука та С. Богана „Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр.” вміщено великий фактичний матеріал, взятий виключно із архівів Одеської області для висвітлення боротьби повстанців за українську державність під керівництвом відомих отаманів Заболотного і Гулого-Гуленка [269]. А у липневій публікації 2004 р. газети „Армія України” у статті О. Пулима „Визвольна боротьба українського народу в 1917 – 1921 роки: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, ЗУНР”, надано стислу, але доволі критичну оцінку військовій співпраці між УНР і ПР у 1920 р., Варшавську союзницьку угоду відверто названо помилкою С. Петлюри [204].

Отже, підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що дотепер немає жодної узагальнюючої праці, в якій би містився науковий аналіз реформування армії УНР та її безпосередньої участі у боротьбі за українську державність у ході українсько-польської військової співпраці у 1920 р.

Аналіз історіографічних праць радянських авторів засвідчив, що вони не розглядали армію УНР як об’єкт дослідження, а лише інколи фіксували факт присутності на російсько-польському фронті якихось „петлюрівських загонів” або „банд”. Практично таке саме ставлення до армії УНР спостерігається і у сучасних російських історичних виданнях, хіба що без надмірного ідеологічного забарвлення. Виходячи з цього, із упевненістю можна стверджувати, що навіть окремі аспекти з обраної тематики практично відсутні у радянській і сучасній російській історіографії.

Досліджуючи українську емігрантську історіографію, слід зазначити, що вона наповнена великою кількістю фактологічного матеріалу щодо бойової діяльності армії УНР у 1919 – 1920 рр. і меншою мірою торкається питань її реформування, що і є одним із недоліків. Українська ж сучасна історіографія частково висвітлює і деякі аспекти з питань участі армії УНР у боротьбі за українську державність і питання, пов’язані з реорганізаційними

процесами в ній у 1920 р., але досить поверхово, що й примушує звертатись до архівів. На окрему оцінку заслуговують польські історичні праці, в яких простежується замовчування результатів переможних боїв за участю українських з'єднань у ході спільного походу Війська Польського з армією УНР, і тим більше не надається об'єктивна оцінка щодо підступної відмови уряду ПР від союзницьких зобов'язань перед УНР у 1920 р., що з рештою й призвело до інтернування армії УНР.

Таким чином, до основних недоліків наявних історіографічних праць слід віднести те, що вони не мають комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів з досліджуваної нами тематики, виявляють нерідко поверховий характер і містять іноді суперечливі положення та висновки.

Сьогодні, завдяки досить доступній, широкій джерельній базі, є усі можливості системно дослідити та вивчити один із найскладніших історичних періодів, коли УНР мала чи не останній шанс у 1920 р. вибороти незалежність, зміцнивши і реорганізувавши свою армію, уклавши при цьому навіть на принизливих умовах союзу угоду з Польською Республікою.

Аналіз історіографії та джерельної бази, що стосуються питань з досліджуваної тематики, дає підстави стверджувати, що нині є навіть пріоритетним вивчати питання, пов'язані з реформуванням армії УНР у 1920 р., коли за основу її будівництва брався саме досвід провідних європейських держав.

РОЗДІЛ 2

ЗБЕРЕЖЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ АРМІЇ УНР НАПЕРЕДОДНІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Чинники налагодження військової співпраці між УНР і Польською Республікою

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження вказує на те, що шлях до військової співпраці між УНР і ПР був досить складним і суперечливим протягом всього 1919 р., але порозуміння між двома сусідніми, ворогуючими на той час, молодими незалежними державами, все ж відбулося.

Налагодженню українсько-польського військового співробітництва сприяли, на нашу думку, чинники воєнно-політичного, воєнно-економічного та військово-технічного характеру.

Початок ХХ ст. ознаменувався Світовою війною та революційними подіями, що призвели до розвалу Австро-Угорської та Російської імперій і виникненню на арені Східної Європи незалежних держав – Польської Республіки та Української Народної Республіки. Проте, українці і поляки у своєму прагненні до незалежності йшли паралельним курсом – соціалістичним. Характерним є й те, що саме із соціалістичного табору вийшли обидва провідники цих держав, а саме – С. Петлюра і Ю. Пілсудський [4, с.5]. Як відомо, з черговим відновленням польської та української державності докорінно змінилися й польсько-українські стосунки, які від кровопролитного протистояння у 1918 – 1919 рр. поступово переросли на площину союзної військової співпраці.

Є очевидним, що налагодженню військової співпраці між УНР і ПР напередодні російсько-польської війни понад усе сприяли чинники воєнно-політичного характеру, котрі безпосередньо мали своє відображення у результатах зовнішньої, внутрішньої та воєнної політики УНР протягом другої половини 1919 р. та у першій третині 1920 р.

За результатами дослідження стало відомо, що УНР постійно перебувала в стані війни зі своїми сусідами упродовж всього 1919 р. Зрозуміло, що ці обставини змушували керівництво УНР найбільше уваги приділяти вирішенню проблем оборони та зміцнення армії і менше – зовнішній політиці.

Між тим, слід зазначити, що незважаючи на скрутну воєнно-політичну обстановку, керівництво УНР вело доволі активну зовнішню політику. Дійсно, з тридцятьма країнами світу УНР мала офіційні відносини, в них працювали українські посольства і місії [163, с.341]. Безумовно, найголовнішим питанням для вирішення було визнання УНР країнами Антанти.

Встановлено, що українське державне керівництво остаточно визначилось з вибором європейського шляху розвитку для УНР і спрямувало свої зусилля у зовнішній політиці переважно на Європу лише у другій половині 1919 р. З цього приводу 12 серпня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, у тимчасовій столиці УНР, було оголошено нову урядову декларацію, де йшлося про поворот в орієнтації УНР від радянства до парламентарної європейської демократії [169, с.246]. А 27 серпня 1919 р. головою уряду І. Мазепою було сформовано новий склад кабінету міністрів УНР [137, с.227].

Разом з тим, зусилля керівництва УНР добитися визнання Антантою незалежності УНР так і залишалися безуспішними. Антанта застосувала повну блокаду УНР тому, що розглядала українське питання лише як частину російського [205, с.535]. Дисертант встановив, що країни Антанти всебічно підтримували генерала А. Денікіна і вбачали в цьому перемогу та відновлення російської державності, за винятком при цьому лише території Польщі [271, с.186].

Незаперечним є й той факт, що керівництво УНР робило спроби звернути до себе увагу Антанти щодо співпраці і через можливість налагодження військового співробітництва з урядом „Півдня Росії”. Майже

від 31 серпня й до 13 вересня 1919 р. керівництво УНР стратегію своїх дій скеровувало виключно на користь Добрармії [185, с.203]. Але, як нами встановлено, консенсус так і не відбувся з огляду на принципову позицію Денікіна щодо „Єдиної і неподільної Росії”, що й призвело зрештою до збройного конфлікту між сторонами у жовтні [116, с.63].

Крім того, стверджувати, що Голова Директорії УНР С. Петлюра взагалі був противником переговорів із радянською Росією, було б абсолютно не правильно. Він вважав, як свідчать джерела, що переговори ні в якому разі й ні за яких обставин не можуть вестися з „маріонетковим” урядом Х. Раковського, а лише безпосередньо з Москвою, і мають бути на рівних. Головний отаман військ і флоту УНР категорично виступав проти створення спільного фронту з ЧА [161, с.236]. Так, спроба делегації від УНР на чолі з полковником О. Красовським на початку листопада 1919 р. домовитись з урядом радянської Росії про тимчасове перемир'я, не мала успіху [238, с.337]. Завершувалися нічим й наступні переговори. Як відомо із результатів дослідження, усі інші українські делегації, відправлені до Москви, за невідомих причин назад не поверталися [163, с.316].

У ході дослідження нами встановлено, що керівництво УНР робило спроби порозумітися й з Румунією. Генерал Авереску дав згоду на повернення зброї Запорізького корпусу [115, с.460]. Крім цього, румуни погодились пропустити у жовтні 1919 р. потяг Міжнародного Червоного Хреста, що прямував з Відня [205, с.535]. Відпускались навіть вояки-українці з румунського полону на рідні терени [161, с.65]. Разом з тим, слід зазначити, що жодного офіційного договору між обома державами підписано так і не було [163, с.253]. Не стало таємницею те, що Румунія побоювалась ЧА.

Єдиною країною, на яку ще розраховувало керівництво УНР, виявилась Польська Республіка, переговори з якою про перемир'я наприкінці серпня 1919 р. перейшли у площину більш результативного характеру [116, с.179].

Нами доведено, що порозуміння з ПР відбулося й через те, що не тільки українська сторона ініціювала переговори, а й польська. Недаремно з цього

приводу віце-міністр в уряді УНР Г. Юзевський наголошував на тому, що „... якби не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності і не дійшло б до неї також якби не Петлюра” [161, с.267]. Цей вислів став дійсно доленосним для обох молодих держав.

Розглядаючи особливості налагодження військової співпраці між УНР і ПР, доходимо висновку, що Голова ПР Ю. Пілсудський мав свої плани на Сході Європи і прагнув створення між Росією та Польщею смуги незалежних національних держав: Литви, Білорусі й України, що гарантувало б безпеку ПР з боку Росії. Східну ж Галичину, Холмщину, Підляшшя та Західну Волинь він вважав територією ПР. А українські землі на схід від Збруча вважав територією УНР як самостійної держави. Разом з тим, слід зазначити, що іншою точкою зору щодо східних кордонів ПР відстоювали прибічники польських правих сил (ендеки) на чолі з прем'єром І. Падеревським, які взагалі прагнули включення до складу ПР більшої частини України (майже до Дніпра), на підставі кордонів Речі Посполитої 1772 р. [132, с.451]. Ці суперечності й відіграють у подальшому свою ганебну роль відносно долі УНР.

На нашу думку, поки що каменем спотикання між українцями і поляками, безперечно, були справи Східної Галичини і польської власності в Україні. Проте, згодом прискоренню налагодження порозуміння між УНР і ПР посприяла активна проросійська політика самої ж Антанти. Ідея відновлення „Великої Росії” ставила під сумнів незалежність ПР. Й не даремно з цього приводу Ю. Пілсудський відверто наголошував на тому, що „... без огляду на те, яким буде її уряд, Росія є вперто імперіалістичною і це навіть є головною рисою її політичного характеру, й атака на Польщу залежить передусім від українського питання і якщо українська справа буде вирішена на її користь, тоді вона піде на Польщу”. Цілком очевидно, що саме така точка зору на обставини й змусила Ю. Пілсудського піти на діалог із С. Петлюрою ще у травні 1919 р. [163, с.349].

Нарешті, 1 вересня 1919 р. українська делегація на чолі з полковником П. Ліпком у Демблені підписала угоду про перемир'я з ПР, відповідно до якої відразу ж було встановлено демаркаційну лінію, що йшла від Волочиська по Збручу та закінчувалася у Мозирі. Перемир'я стало значним успіхом воєнної політики УНР, оскільки відкрило прямий шлях до військової співпраці між сусідніми державами [237, 13 липня]. ПР, як засвідчують джерела, трактувала з цього часу УНР у ролі союзника [154, с.7].

Немаловажним у прискоренні підписання перемир'я, на нашу думку, є і той факт, що Ю. Пілсудський, провівши таємні переговори наприкінці серпня 1919 р. з В. Ульяновим-Леніним через представників, прийняв рішення тимчасово призупинити бойові дії на фронті з ЧА. Цілком імовірно, що цим кроком він навмисне відмовлявся допомагати генералові А. Денікіну і фактично ігнорував прагнення Антанти [207, с.71].

Таким чином, війну між УНР та ПР офіційно було призупинено незважаючи на суперечності між керівництвом УНР і ЗО УНР. А розходження виявилися в їх ставленні щодо політичних намірів А. Денікіна. Сутність політики УНР полягала у тому, щоб у боротьбі з Денікіним і радянською Росією опертися на порозуміння з ПР і Румунією, у той самий час провідники ЗО УНР виступали за порозуміння з Денікіним [127, с.535]. Вже 28 вересня 1919 р. від НКГА до Диктатури ЗО УНР надійшла записка, в якій пропонувалось йти на примирення з Денікіним [127, с.522; 163, с.313].

Разом з тим, слід зазначити, що з 9 жовтня 1919 р. у Варшаві переговорний процес між УНР і ПР все ж було поновлено делегацією на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Лівіцьким (до її складу входило й троє галичан), а вже 8 листопада досягнуто згоди про введення польських військ до Кам'янця, щоб не допустити його захоплення Добровольчою армією [275, с.257].

Дисертант акцентує увагу на тому, що відбувся остаточний розкол між українськими силами, а саме після того, як 12 листопада 1919 р. на нараді української переговорної делегації А. Лівіцьким було оголошено проект

польсько-української декларації, де відзначалось, що кордон між ПР та УНР проходитиме вірогідніше по Збручу. На це галицькі дипломати відповіли протестом і покинули склад української делегації [91, 21 лютого]. Тим більше, 16 листопада 1919 р. Є. Петрушевич оголосив про вихід ЗО УНР зі складу УНР і створення Галицької держави, а УГА, уклавши 17 листопада 1919 р. договір з Денікіним, перейшла на сторону „Збройних сил Півдня Росії” [271, с.183]. За результатами дослідження встановлено, що дії провідників ЗО УНР з боку керівництва УНР були розцінені як зрада, а галичани у свою чергу вважали зрадниками наддніпрянців. Із впевненістю можна сказати, що ще й сьогодні, ці події неоднозначно трактуються українськими істориками.

Слід зазначити, що крім усього іншого, до пошуку союзника підштовхували й трагічні наслідки епідемії плямистого тифу на теренах УНР. Після того, як пізньої осені 1919 р. об’єднані українські армії опинилися в сумнозвісному „чотирикутнику смерті” на Поділлі у районі Вінниці, епідемія тифу поширилася по всьому Правобережжю України [268, с.139].

У результаті дослідження нами з’ясовано, що пошесть, яка „викосила” майже 70 % особового складу УГА та армії УНР, почалася ще задовго до „листопадової катастрофи”, а саме – у районах сусідства УГА з польською „блакитною” армією генерала С. Галлера, яка передислоковувалась із Франції за умов застосування її лише проти ЧА, а реально, всупереч домовленостям із французами, її використало польське командування на українсько-польському фронті, де й було застосовано бактеріологічну зброю. Підтвердженням цього стало те, що в Архіві Бактеріологічного інституту Пастера у Парижі у 40-х роках були виявлені документи судового слідства, із яких стало відомо, що ще навесні 1919 р. із лабораторії інституту „хтось” забрав пляшки з тифозною сироваткою, а підозрювався у цьому поляк Воскресенський [135, с.46].

Отже, після переходу УГА до Добрармії армія УНР залишилась наодинці з численними ворогами. Її обтяжували величезні обози з

тяжкопораненими й хворими на тиф [163, с.315]. Вона знаходилась на межі цілковитого знищення [132, с.453].

Як засвідчують джерела, Головний отаман С. Петлюра, перебравши на себе повноту влади 15 листопада 1919 р. (див. додаток А.1), у зв'язку з від'їздом членів Директорії Макаренка і Швеця за кордон, уповноважив А. Лівницького погодитися на запропоновані умови з боку польської сторони. Є цілком очевидним, що через важке воєнно-політичне становище УНР, будь-яка угода з ПР не мала відбутися на паритетних началах. Для української делегації не залишалось іншого вибору як погодитись підписати 2 грудня 1919 р. Декларацію з ПР, зміст якої й став основою майбутнього Варшавського договору 1920 р. [116, с.77].

Результати дослідження вказують на те, що українська делегація погодилася із втратою Галичини і Західної Волині [134, 23 січня]. Крім пропозицій щодо кордону по Збручу у тексті Декларації, зокрема, вказувалось, що „... Уряд УНР від Уряду Речі Посполитої Польської жадає допомоги зброєю, набоями, амуніцією ...” [161, с.262]. Між тим, Декларація викликала незадоволення й протести з боку опозиційних українських політичних сил, особливо, вкрай обурені були галичани [271, с.184].

Разом з тим, паралельно з відповідною Декларацією між УНР і ПР, Верховна Рада Паризької конференції 2 грудня 1919 р. прийняла рішення, яким встановлювався кордон між поляками, українцями та білорусами – по лінії Буг – Пінськ – Німан, яку пізніше назвали Лінією Керзона. Ухвала забороняла полякам творити адміністрацію на схід від цієї лінії, але вони проігнорували і це рішення Антанти [132, с.453]. ПР не збиралася виводити свої війська із Галичини і Західної Волині.

Крім усього іншого, підписання Декларації між УНР і ПР все ж надало можливість керівництву УНР розмістити на польській території близько 4 тис. поранених і хворих на тиф вояків зі складу армії УНР, яка вирушила 6 грудня 1919 р. у Зимовий похід, евакуювати урядові установи та підготувати бази для формування нових українських частин [127, с.525].

Встановлено, що за ініціативою Ю. Пілсудського переговори між УНР і ПР були тимчасово призупинені і перенесені на весну 1920 р. [163, с.357].

У свою чергу, 22 грудня 1919 р. керівництво РСФРР запропонувало урядові ПР розпочати переговори відразу ж після того, як поразка Денікіна стала реальністю, але погоджувальної відповіді не отримало [207, с.76]. Не мали належних наслідків і пропозиції від 28 січня 1920 р. [173, с.28]. Без сумніву, на це були об'єктивні причини.

У ході дослідження дисертанту стало відомо кілька головних причин зволікання з боку польської сторони щодо мирних переговорів з РСФРР. Однією з них було те, що у грудні польська розвідка виявила переміщення значної кількості російських військ із глибини РСФРР у напрямі польського фронту. Це вказувало на подвійну гру з боку росіян і на намагання виграти час для підготовки до війни [105, с.146]. Другою причиною було зацікавлення з боку ПР у створенні незалежних держав на своїх східних кордонах [173, с.30].

Цілком очевидно, що у поляків не виникало навіть сумніву у тому, що російські більшовики, як і російські білогвардійці, прагнули одного – збереження єдності території колишньої Російської імперії [97, с.314]. З огляду на це можна стверджувати, що Ю. Пілсудський змушений був вдарити першим 25 квітня 1920 р., не чекаючи, поки це зробить Червона армія і розчавить Військо Польське [160, с.329].

Між тим, слід зазначити, що для радянської Росії ПР на початку 1920 р. стала майже чи не єдиним серйозним і навіть головним противником, який був перешкодою на шляху просування переможної російсько-більшовицької революції до Європи [105, с.144]. А першу свою спробу „походу” на Західну Європу російські „червоні” війська здійснили ще влітку 1919 р., намагаючись прийти „на допомогу” Белі Куну в Угорщину, але на той час їх успіху завадили активні дії отамана Григор'єва в Україні [141, с.585; 205, с.526].

Як свідчить історіографія, й надалі керівництво РСФРР планувало „допомогти” своїми багнетами комуністам Європи, зокрема, тепер вже

Німеччині [116, с.35]. Встановлено, що ідея допомоги німецькому комуністичному „Союзу Спартака” була присутня у В. Ульянова-Леніна постійно [226, с.125]. А долати ПР було ким. На початку 1920 р. ЧА налічувала 3 млн. осіб, а вже у вересні 1920 р. 5, 5 млн. осіб [140, с.64]. Загальна ж чисельність польської армії протягом 1920 р. ледве сягала 600 тис. осіб [207, с.41]. Порівнюючи ці факти, невільно напрошується висновок, який спростовує твердження радянських і сучасних російських істориків щодо агресії з боку ПР.

Прямим доказом прояву агресивної політики з боку РСФРР є й той факт, що навесні 1920 р. на з'їздах робітників у Москві Ленін наголошував на тому, що „... наступая на Польшу, советская Россия тем самым наступает на саму Антанту, уничтожая польскую армию она уничтожит тот Версальский мир, на котором держится вся система современных международных отношений и Франция не будет иметь буфера отделяющего революционную Германию от советской России” [191, с.5]. А російський історик І. Степанов, у свою чергу, у 1920 р. стверджував, що „... Польша осталась одной из последних дамб, которая еще сдерживала волны революционного потопа, угрожающего смыть весь эксплуататорский мир” [228, с.11].

Доказом активної підготовки радянської Росії до чергового „походу на Європу” є й безпосередня підготовка ЧА до наступальних дій проти ПР, стрімке нарощування її сил на польському фронті з чотирьох піхотних дивізій і однієї бригади кавалерії у січні 1920 р. до 20 піхотних дивізій і п'яти бригад кавалерії у квітні. Між тим, переважна більшість дивізій зосереджувалася у Білорусії, відкіля й планувалося вести наступ [207, с.121].

Встановлено, що на південно-західний російський фронт з січня до квітня прибуло 189 ешелонів з військами, а на західний фронт аж 342 ешелони [142, с.78]. Між іншим, чисельність військ західного російського фронту на початку літа 1920 р. становила 795 тис. осіб [226, с.143]. Така концентрація сил у Білорусії невільно вказувала на напрям головного удару з боку ЧА.

Крім того, західний російський фронт протягом січня – квітня 1920 р. отримав велику кількість авіації, а саме – 21 авіаційний загін (із них тільки сім загонів з літаками-винищувачами, а решта з бомбардувальниками й літаками-розвідниками). Однак, слід відзначити, що південно-західний фронт було підсилено лише одним авіаційним загоном [94, с.7]. Поряд з усім, до травня 1920 р. на базі навчальних і запасних частин зв'язку Західного фронту було підготовано близько 7 тис. спеціалістів [93, с.36]. Навіть і з цього бачимо, що велася інтенсивна підготовка саме до наступальних дій.

Слід відзначити й той факт, що після розгрому Добрармії Головне командування ЧА 10 березня 1920 р. прийняло рішення відправити з Кавказу у розпорядження командувача південно-західного фронту 1-у Кінну армію С. Будьонного (17 892 шаблі) [173, с.31]. А вже 13 квітня 1920 р. вона вийшла маршем із під Ростова у напрямку Києва [142, с.157]. Як відомо із джерел, такі кінні об'єднання використовувалися виключно у ролі ударної наступальної сили.

Між іншим, дисертант дійшов висновку, що план наступальної операції проти ПР було відпрацьовано у оперативному управлінні Польового штабу ЧА ще в лютому 1920 р., що остаточно підтверджує наміри РСФРР відносно „походу на Європу” [173, с.343; 263, с.688].

На основі аналізу результатів дослідження, можна стверджувати, що Ю. Пілсудському насправді не залишалося вибору, як нанести випереджальний удар в Україні по 12-й і 14-й російським арміям, розгромити їх і на Дніпрі створити міцну оборону, а потім зосередити свої зусилля в Білорусії [207, с.121]. Насамперед, на прийняття рішення спрямувати удар трьох польських армій саме на території України не могли вплинути й інші фактори, пов'язані безпосередньо з вирішенням „українського питання”. Саме у березні 1920 р. були відновлені переговори між делегаціями УНР і ПР. Як вказують джерела, враховуючи неминучу небезпеку для ПР, Ю. Пілсудський форсував підписання союзницького договору з керівництвом УНР [132, с.454].

Військова співпраця з УНР надавала можливість залучити до бойових дій нещодавно створені на території ПР українські військові частини й отримати допомогу від армії генерала М. Омеляновича-Павленка та численних повстанських загонів, які активно діяли у запіллі ЧА.

Між тим, встановлено, що план наступу польсько-українських військ було розроблено 17 квітня 1920 р. дуже оригінальним чином – групою офіцерів оперативного відділу польського ГШ під особистим керівництвом Ю. Пілсудського. Голова ПР побоювався розголошення таємниці [207, с.104].

Враховуючи складність воєнно-політичної обстановки, самі переговори між керівництвом УНР і ПР проходили таємно. У ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. у Варшаві було підписано Політичну конвенцію [271, с.188; 213, 1 жовтня]. Згідно з цим документом ПР визнавала УНР незалежною державою та зобов'язувалася надати їй військову допомогу (див. додаток А.13). А 24 квітня 1920 р. була підписана й Військова конвенція, якою передбачались спільні дії армій ПР та УНР проти ЧА під загальним керівництвом з боку польського командування. Польське командування зобов'язувалося надати українській стороні зброю, амуніцію, спорядження і одяг у кількості, що необхідна для трьох дивізій. У свою чергу, уряд УНР зобов'язувався забезпечувати харчами і підводами Військо Польське (див. додаток А.14).

Отже, чинники воєнно-політичного характеру змусили керівництво УНР заради продовження боротьби за державність піти на компроміс, що коштував навіть територіальних поступок, підписавши Політичну і Військову конвенції.

До налагодження військового співробітництва з ПР спонукали й чинники воєнно-економічного та військово-технічного характеру.

Оскільки воєнно-економічна складова в усі часи є надзвичайно важливою основою для ведення війни, керівництво УНР змушене було йти навіть на територіальні поступки, заради отримання відповідної допомоги від ПР.

Встановлено, що станом на вересень 1919 р. після невдалих походів об'єднаних українських армій на Київ і Одесу Директорія УНР контролювала лише Поділля, а вже у листопаді – лише невелику його частину з Кам'янцем-Подільським. Є цілком очевидним, що ні про жоден військово-промисловий комплекс УНР не могло бути й мови. Заводи, що виробляли зброю і набої, знаходились поза межами підконтрольної території. Взагалі матеріальне становище Директорії значно погіршало. Вичерпано було й ті запаси грошей, які успадкувала вона ще від гетьманського уряду [205, с.530].

У додаток до всього, Кам'янець-Подільський виявився неспроможним забезпечити навіть ремонт того озброєння, яке мала на той час армія УНР. Із підконтрольної території армія не могла отримати й належний людський ресурс та коней. Села нездатні були забезпечити військові частини харчами і підводами у достатній кількості. Для армії виявилось замало реквізованого у населення 30 жовтня теплого одягу та взуття [127, с.523; 205, с.535].

Якщо навіть порівняти УНР з її супротивниками, то можна дійти висновку, що ні ПР, ні радянська Росія, а ні „Південь Росії” не знаходились у такому катастрофічному, економічно-неспроможному стані для ведення війни. Усі її супротивники мали стійке запілля, яке спроможне було забезпечити людським ресурсом, кіньми, зброєю, військовою технікою, медикаментами, одягом та харчами свої армії.

Практично не маючи економічного потенціалу для продовження війни і знаходячись у стані цілковитої ізоляції від зовнішнього світу, УНР була приречена на цілковите знищення з боку супротивників.

Саме цей економічний стан УНР і надає підстави стверджувати, що для продовження боротьби за державність виявився єдиний вихід для УНР – отримати воєнно-економічну допомогу із зовні, оскільки отримувала ПР від Франції, а „Південь Росії” від країн Антанти. Проте для цього необхідно було обрати собі союзника із чотирьох вороже налаштованих сусідів і підписати з ним відповідну угоду. Так, лише ПР погодилась піти на пермир'я з УНР у

вересні 1919 р., підписавши „Декларацію” у грудні 1919 р. й нарешті уклавши Варшавський договір у квітні 1920 р.

Отже, воєнно-економічні чинники, як і чинники воєнно-політичного характеру, змусили керівництво УНР шукати вихід із скрутного становища і обрати собі у союзники ПР для продовження боротьби за українську державність.

Чинники військово-технічного характеру, безумовно, теж мали вплив на прийняття рішень з боку керівництва УНР щодо якнайскорішого налагодження військової співпраці між УНР і ПР.

Виділяючи суто військовий компонент, слід зауважити, що на момент заключення перемир'я між УНР і ПР у вересні 1919 р., на території Поділля дислокувалась Об'єднана українська армія (Наддніпрянська і Галицька армії) у складі 80 тис. осіб, яка вже на початку листопада стала небоєздатною, оскільки епідемія плямистого тифу і нестерпні ранні морози „звалили” майже 3/4 особового складу. Брак місць у госпіталях призвів до того, що поранених і хворих козаків і стрільців розміщували по селянських хатах. Вже станом на 1 листопада 1919 р. від ран і хвороб померло близько 10 тис. вояків. А до середини листопада, через нестачу медикаментів, теплого одягу та поганого харчування число померлих у Об'єднаній українській армії досягло 40 тис. осіб [241, с.120]. Це дійсно була „листопадова катастрофа”, як її називали українські історики.

Між іншим, за результатами нашого дослідження доходимо висновку, що від епідемії тифу потерпало і близько 50 % населення Правобережної Наддніпрянщини, що практично унеможливило мобілізацію [241, с.121].

Дисертант встановив, що на озброєнні Об'єднана українська армія мала: 35 000 рушниць (здебільшого трилінійні рушниці М-1891 російського зразка), 15 000 шабель, 1100 кулеметів (в основному кулемети системи „Максим” і „Льюїс”), 335 гармат (2/3 з них – у 12 гарматних полках Галицької армії), дев'ять бронепотягів, шість автопанцирників, 26 літаків та вісім польових радіостанцій [259, с.13]. Проте, основу авіації Об'єднаної

української армії становили виключно галицькі літунські сотні, об'єднані наприкінці вересня у авіаційний полк у районі Вінниці. Наддніпрянська ж армія мала лише два авіаційних загони [1, арк.1]. Однак, за відсутністю належної кількості набоїв навіть цю кількість озброєння не було можливості використати на повну потужність.

Як свідчать джерела, після переходу 14 листопада 1919 р. УГА до Денікіна у складі 22 000 вояків (13 000 з них хворих на тиф) зі 150 гарматами та 560 кулеметами, знесилена бойовими втратами і епідемією тифу армія УНР залишилась наодинці з численними ворогами [152, с.6; 163, с.323]. Крім того, до Добрармії не тільки перелетів Літунський полк УГА, а й потрапило українське авіаційне майно, зосереджене у Вінниці. Передислоковано також два бронепотяги та автопанцирний дивізіон (вісім автопанцирників), що вкрай знесило армію УНР [259, с.52].

Вже наприкінці листопада 1919 р., перебуваючи у районі Любара, армія УНР ледве нараховувала 4000 здатних до бою вояків, хоча й мала загальний склад чисельністю у 15 000 осіб. На озброєнні вона мала два бронепотяги, 90 гармат і 500 кулеметів, але і цей потенціал особовий склад не міг використовувати на повну потужність за відсутністю набоїв. На кожного козака припадало лише по кілька десятків набоїв [241, с.122]. Між тим, обидва авіаційних загони та наявне авіаційне майно потрапили до поляків ще під час їх вступу до Кам'янця-Подільського [274, с.40, 41].

Дисертант дійшов висновку, що на початку грудня 1919 р. армія УНР опинилась на межі цілковитого знищення. Усі служби постачання припинили свою діяльність, крім служби харчового забезпечення. Населення у районі Любара, хоча і потерпало від тифу і хаосу війни, але все ж таки ділилось зі своєю армією харчами та фуражем для коней, чого вкрай не вистачало. Між тим, на озброєнні залишилося лише 14 гармат і 80 кулеметів [205, с.535]. Це вказувало на те, що без військово-технічної допомоги із зовні продовжувати бойові дії відкритим фронтом означало загибель для армії.

Отже, чинники військово-технічного характеру, як і чинники воєнно-політичного і воєнно-економічного характеру теж далеко не сприяли продовженню війни самотужки й фактично змусили керівництво УНР погодитись на підписання з ПР 2 грудня 1919 р. сумнозвісну „Декларацію”, а у квітні 1920 р. і варшавські конвенції.

2.2. Перехід армії УНР до партизанських форм боротьби

Після „листопадової катастрофи” 1919 р. армія УНР дійсно не могла протистояти Червоній та Добровольчій арміям, знаходячись у сумнозвісному „трикутнику” смерті у районі Любара без набоїв, медикаментів, харчів, теплого одягу, у нестерпній холоднечі і при панівному стані епідемії плямистого тифу. Нами встановлено, що здатних до бою залишилось лише 3000 вояків із загальної кількості дієвої армії у 15 000 осіб [133, с.143].

4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду УНР і українського військового командування, яку скликав Головний отаман військ і флоту УНР С. Петлюра у Чорторії, начальник штабу української армії отаман Є. Мишківський першим звернувся до присутніх із заявою, що „... армія повинна вирушити в похід, бо не може триматися в зайнятому районі”. Такої самої думки був і отаман Ю. Тютюнник, який зокрема, зазначив, що є доцільним дієвій армії „... пробитися до Дніпра і там проводити боротьбу до весни, аж поки обставини дозволять повести її в широкому масштабі”. Враховуючи ці пропозиції, було одностайно прийнято рішення перейти до партизанських форм боротьби у запіллі Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Оскільки командувач дієвої армії В. Тютюнник захворів на тиф, Головний отаман запропонував отаману М. Омеляновичу-Павленку очолити армію, на що й отримав від того згоду [205, с.537].

Вже 5 грудня 1919 р. С. Петлюра призначив наказом Ч.101 командувачем дієвої армії отамана М. Омеляновича-Павленка, а отамана Ю. Тютюнника його заступником (див. додаток А.2), а вранці 6 грудня

1919 р. виїхав до Варшави на переговори щодо налагодження військового співробітництва з поляками [163, с.330].

У той самий час 6 грудня 1919 р. на військовій нараді у Новій Чорторії під головуванням вже прем'єр-міністра УНР І. Мазепи, крім оголошення наказу Головної Команди військ УНР Ч.101, отаманом Ю. Тютюнником було внесено пропозицію щодо необхідності призначення політичних референтів при кожній дивізії та при штабі армії, головним завданням яких було: посередництво між населенням і армією, інформування населення України про політичну ситуацію у республіці, політична розвідка серед ворогів, дипломатичні відносини і організація повстання [124, с.13]. Між тим, уряд був спроможний надати командуванню армії, навіть після пограбування державної скарбниці отаманом Волохом, 2 млн. крб. [169, с.408].

Автор дослідження стверджує, що найголовнішими завданнями рейду у запілля 40 000 денікінської армії були – збереження дієвої армії та налагодження стійких зв'язків з українськими повстанськими угрупованнями прихильними до відновлення влади УНР. Крім того, армія УНР йшла у Зимовий похід для того, щоб нищити живу силу противника, руйнувати залізницю, склади тощо; підтримувати силу й бойовий дух українських повстанців; вести пропаганду серед українського населення, підтримувати його моральний і патріотичний дух, закликати до подальшої боротьби; чинити збройний опір до того часу, поки український уряд проведе намічену політичну роботу серед держав Антанти [194, с.49].

У Зимовому поході взяло участь близько 10 000 осіб. Проте, сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. Між іншим, 75 % від загальної кількості частин і підрозділів становили штаби, немуштрові частини, обози і транспорти з хворими [161, с.247]. Перед тим, як вирушити у похід армію було реорганізовано на чотири групи: Запорізьку – на чолі з отаманом М. Омеляновичем-Павленко (Запорізький корпус за винятком Гайдамацької Бригади Волоха), Київську – на чолі з отаманом Ю. Тютюнником (5-а та 12-а селянські дивізії, полк морської

піхоти, частини залізничної дивізії та Корпусу Січових стрільців), Волинську – на чолі з отаманом О. Загородським (1-й збірний полк, 2-й збірний піший полк з решток “Запорізької Січі”, 4-й полк сірожупанників, кінний ім. Залізняка полк, кінний полк ім. Гетьмана Мазепи та Волинська гарматна бригада) та 3-ю дивізію або групу на чолі з отаманом В. Трутенком (3-я стрілецька дивізія та Спільна Юнацька школа) [124, с. 17; 241, с.123]. Слід зазначити, що фактично у такому складі вона й завершила похід навесні 1920 р.

Прорив лінії фронту, відповідно до плану українського командарма, мав відбутися у смузі оборони Галицької армії – Козятин – Вінниця – Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 24 год. [124, с.18]. Лише на станції Голендри одна із колон української армії прийняла бій з денікінцями, під час форсування залізничної лінії Козятин – Жмеринка. Як відомо із джерел, з боку галичан опору не було [241, с.124].

Без сумніву, велике здивування було у денікінців, коли несподівано на їхньому фронті з’явилася „знищена” українська армія. Тим більше, прорвавши фронт між Козятином і Калинівкою, вона швидким маршем прямувала на південний схід у глиб їхнього запілля [137, с.228]. Дієва армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку.

Автор дисертації довів, що здійснюючи рейд у Таращанському повіті (20 – 25 грудня 1919 р.) командування армії вийшло на зв’язок із місцевими повстанцями й допомогло їм зорганізуватися за формою „Січі” [124, с.142]. Це сприяло найскорішому обранню ними керівника в особі авторитетного отамана Цвітковського, який ще задовго до Зимового походу був висланий у запілля ЧА для ведення організаційної роботи. Крім того, із району Медвина до „Січі” прибув зі своїм відділом для об’єднання отаман Сидоренко, що у найближчому часі й надало можливість цим отаманам контролювати Звенигородський, Таращанський та Канівський повіти [159, с.182].

Разом з тим, слід зазначити, що український командарм з самого початку походу робив усе можливе, щоб не допускати окремих виступів

повстанців, а „увесь повстанчий рух направити в одно загальне річище”. Відозва уряду УНР від 2 грудня 1919 р. та відозва до селян від імені командування армії УНР, на думку генерала М. Омеляновича-Павленка „... майже відповідали потребі й абсолютно було зайвим видавати ще якісь нові директиви, тим більше, що вони були видані за підписом Ю. Тютюнника як заступника командарма”. Усім частинам дієвої армії УНР командарм наказав відповідні відозви активно поширювати серед населення [124, с.142].

У відозвах, зокрема, наголошувалося на тому, що українське керівництво і вище військове командування покладає великі надії на повстанський рух, запевняючи селян у тому, щоб вони не вірили провокаціям „... нібито армії УНР не існує і Головний отаман С. Петлюра пристав до ворогів Українського Народу”. Командування прохало не піднімати самостійних повстань, а чекати наказу, який скоро надійде від Головного отамана Петлюри відносно Всеукраїнського повстання [185, с.302].

Як вказують джерела, на Уманщині командування знайшло більш жвавий настрій і більшу організованість, а в особі отамана Дерещука доброго керівника. За це йому зразу ж було надано уповноваження на всю повстанську округу [185, с.301].

У подальшому, як відомо за результатами дослідження, українська армія здійснювала рейд таким чином: Київська група отамана Ю. Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Гуляйку, Гусакове, попрямувала на Звенигородку; Волинська група отамана О. Загородського, розбивши 42-й денікінський полк біля Романівки, рушила на Тальне; Запорізька, на чолі з отаманом М. Омеляновичем-Павленко, зосередилась на Уманщині [262, с.44]. Можна із впевненістю сказати, що командарм прийняв правильне рішення, котре дозволило швидше пересуватись і при необхідності маневрувати, тим самим уберігаючи частини від великих втрат.

Разом з тим, як свідчать джерела, 26 грудня 1919 р. все ж сталася непередбачувана трагедія, армія УНР у районі Жашкова втратила майже всю

3-ю стрілецьку дивізію, яка прийняла нерівний бій з денікінською Київською „Сводною” дивізією князя Голіцина, що змусило потім українського командарма прийняти рішення на створення 3-го кінного полку із решток Залізної дивізії, командування яким прийняв полковник Г. Чижевський. Незабаром усі українські частини опинилися у смузі бойових дій між „червоними” і „білими”. Крім того, розпочаті переговори у Вінниці між делегаціями від армії УНР і Начальної Команди української Галицької армії, не призвели до об’єднання армій. Згодом сталося небажане – УГА перейшла на бік ЧА 1 січня 1920 р., підписавши угоду з Подільським Губернським революційним комітетом [124, с.22]. Знову не дійшло до порозумінь між наддніпрянцями та наддністрянцями.

Дисертант встановив, що все частіше армія УНР починає вести бої у безпосередній взаємодії з повстанцями. Так, під час боїв в Уманському напрямку, у районі залізничної станції Тамянка-Легезино Волинська група 30 грудня 1919 р. координуючи свої дії з повстанським відділом отамана А. Волинця розбила полк „добровольців”. Навіть захоплення Умані у ніч з 30 на 31 грудня 1919 р. відбулося у безпосередній взаємодії між кінним полком імені Костя Гордієнка та повстанським відділом отамана Шепеля [124, с.25].

Слід зазначити, що після звільнення Умані у місті розпочалася активна просвітня, видавнича та агітаційна робота. Редакція газети „Україна” видала п’ять номерів загальною кількістю до 20 000 примірників, було видруковано до 200 000 відозв – „До інтелігенції України”, „Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчої армії” і „До селян”, підписаних особисто отаманом Ю. Тютюнником [124, с.36]. Без сумніву, це надало позитивні результати під час організації повстань. А у той час, не бажаючи втягувати дієву армію під Уманню у бої з міцними червоноармійськими частинами 14-ї армії, командарм 10 січня 1920 р. відвів свої дивізії до Нової Українки, провівши у районі Тишківки ряд успішних боїв з денікінцями. А вже 11 січня 1920 р. до Умані вдерся авангард 44-ї „червоної” російської дивізії зі складу 14-ї армії, який вибив з цього міста невелику українську залогоу [241, с.125].

На основі результатів дослідження нами з'ясовано й той факт, що вже у другій половині січня 1920 р. Добровольча армія дійсно потерпала від ударів численної ЧА, поступово відступаючи на південь. Слід зазначити, при цьому, що поразки „добровольців” були пов'язані не тільки із наступом „червоних”, а й із активними бойовими діями армії УНР і українських повстанців у запіллі.

Як відомо із історичних джерел, жорстокість, грабунки й насильства до українського населення призвели до цілковитого розвалу запілля Добровольчої армії. Денікін зробив багато великих помилок „... одним почерком пера виключаючи з книги буття українську націю”, зачинивши українські школи, знищивши українські книгарні (лише у Костянтинограді спалена книгарня товариства „Просвіта” на 500 000 крб.), розстрілюючи українських селян і навіть жінок (у Полошній – 40 жінок, на Полтавщині – 200 жінок) за те, що їхні чоловіки воюють в лавах армії УНР [246, с.55]. Саме ці помилки й прискорили загальну поразку Добровольчої армії.

У зв'язку з тим, що Добрармія більше нездібна на жодну серйозну акцію ні проти української армії, ні проти „червоних” 21 січня 1920 р. у с. Гусівка на Єлисаветщині на нараді командарм приймає рішення вивести свої частини у район Черкаси – Чигирин – Канів у запілля ЧА, при цьому розділивши армію на дві групи [239, с.57; 241, с.125]. А у цей час червоноармійські 45-а, 60-а та латишська дивізії, що стояли на Звенигородщині, уже одержали наказ вести наступ у напрямку на Голованівськ – Ольвіопіль для ліквідації загонів Тютюнника [124, с.53]. Так розпочалось протистояння армії УНР з ЧА.

Українські групи різними напрямками пішли у зазначений район, щоб там знов з'єднатися. Південній групі на чолі з командармом (Запорожці, Залізні і штаб армії) ще довелося вести бої з початку з частинами Добровольчої армії, а потім уже з „червоними”. Північна група отамана Тютюнника (Волинська та Київська дивізії) відразу ж розпочала бойові дії проти частин Червоної армії [239, с.58].

Між іншим, слід наголосити на тому, що 25 січня 1920 р. Південна група вийшла на зв'язок, на території Єлисаветградщини, з повстанцями отамана А. Гулого-Гуленка [148, с.44]. Разом з тим, отаман Ю. Тютюнник встановлює зв'язки з отаманом Мордалевичем під Каневом [159, с.181].

У ході дослідження дисертант з'ясував, що зустріч між командармом і отаманом А. Гулим-Гуленко відбулася у селі Володимирівка, де й були з'ясовані подальші спільні дії. Як вказують джерела, командарм був приємно вражений організованістю „гулівців”. На вигляд це дійсно була справжня „Національна Гвардія” з усіма національними відзнаками – шликами, стрічками, тощо. Крім того, ними контролювалася залізнична дільниця Катеринослав-Знаменка-Павлик. Завдяки „гулівцям”, дієва армія УНР значно поповнила свої запаси харчами і набоями [185, с.288–290; 19, 15 квітня]. За наказом командарма угруповання отамана А. Гулого-Гуленка було „влито” до складу Запорізької групи, яку він сам і очолив [124, с.53; 123, с.452]. Можна із впевненістю відзначити, що це значно зміцнило армію.

Нами встановлено, що 1 лютого 1920 р. обидві українські групи прорвалися крізь фронт „червоних” і зосередилися у районі Канів – Чигирин – Черкаси. Армія УНР почала руйнувати заплля Червоної армії, нищити окремі її частини. Незабаром нею захоплено Канів, Черкаси, район Сміла-Бобринська. А 12 лютого 1920 р. за наказом командарма Північна і Південна українські групи з'єдналися у районі Медведівки, де й відбулася військова нарада у зв'язку з одержанням листа від уряду УНР. За отриманим наказом армія УНР повинна була перейти на лівий берег Дніпра для проведення серед населення агітації і організації повстання [241, с.127]. Цей факт підтверджує координацію дій партизанського рейду, принаймні його стратегічні напрямки.

Слід зазначити, що керівництво радянської Росії крім регулярних частин ЧА почало залучати до боротьби з українськими партизанами і повстанським рухом так звані „продовольчі загони”, загони внутрішньої служби і безпосередньо Українську трудову армію [163, с.385]. Саме згідно з

Постановою Ради Народних Комісарів РСФРР від 21 січня 1920 р. було створено Українську трудову армію у районі південно-західного фронту в Україні за чисельністю у 30 000 осіб, а керівництво нею покладено на Народного комісара з національних справ РСФРР Й. Сталіна [90, арк.5]. Крім того, йому було підпорядковано відповідно до наказу командувача фронту О. Єгорова №141 від 21 грудня 1919 р. усі резервні й запасні частини фронту та спеціальні каральні загони, створені при особливих відділах фронту і армій [122, с.245]. Певно, що цими заходами російське командування намагалось якнайшвидше знищити повстанців у своєму запіллі, але на практиці усе було набагато складніше.

На основі аналізу історіографії нами встановлено, що рейд армії УНР з боями на лівому березі Дніпра протягом 13 – 15 лютого 1920 р., у районі Золотоноші, надав можливість українському командуванню налагодити зв'язки і взаємодіяти з такими місцевими отаманами, як: Гонта, Христовий, Левченко та ін. Саме через них було надіслано агітаційну літературу на Харківщину та Катеринославщину. Отаманам Полтавщини наказано координувати свої дії з армією УНР, й активніше збирати сили на весну, оскільки можливе надходження директив від Головного отамана С. Петлюри про загальне Всеукраїнське повстання [124, с.74]. А у районі Полтави з цього приводу почав навіть функціонувати Полтавський губернський повстанський комітет [159, с.181].

17 лютого 1920 р. дієвою армією було звільнено Золотоношу. Але, як вказують джерела, отримавши новий наказ із Кам'янця-Подільського, де зазначалося, зокрема, про можливість воєнного конфлікту між ПР і РСФРР, командарм негайно повернув армію на Правобережжя під захист лісосмуги Холодного Яру. Між тим, вже на той час обози армії були занадто переобтяжені великою кількістю хворих та поранених козаків та й взагалі особовому складу треба було надати час для відпочинку й підготовки до нового маршу, тепер уже у напрямку Забужжя [185, с.310].

Дисертант з'ясував, що переправившись через Дніпро, військо отаборилось безпосередньо у Холодному Яру. У Мотринському монастирі був відправлений навіть молебень за щасливий похід та панахиду по загиблих старшинах і козаках [262, с.48]. Взагалі, за свідченням джерел, повстанська „Холодноярська республіка” охоплювала майже всю Чигиринщину. Холодний Яр з Мотринським монастирем був „головним штабом” повстанських сил понад Дніпром, маючи у підпорядкуванні „керівні центри” (місцеві повстанками) у Чигирині, Черкасах та Знаменці. Під керівництвом головного отамана „республіки” Василя Чучупаки, українські гайдамаки досить впевнено тримали під контролем майже всю Чигиринщину, впроваджуючи традиційний козацький лад [159, с.132].

Нами доведено, що В. Чучупака серед населення Чигиринщини користувався авторитетом, був переконаним „самостійником”, знищував бандитів, наводячи лад і вдало підтримував спокій, а у особливо небезпечні часи проводив мобілізацію для організації самооборони [83, арк.210]. На момент прибуття армії УНР, 17 лютого 1920 р., до Холодного Яру отаман В. Чучупака мав у безпосередньому підпорядкуванні близько 4000 озброєних повстанців, крім загонів „самооборони” у кожному селі „республіки”: Грушівці, Медведівці, Жаботині та багатьох інших [170, с.36].

За час перебування дієвої армії УНР у Холодному Яру, з 17 до 21 лютого 1920 р., командування не тільки налагодило зв'язки з місцевими повстанськими отаманами та провело організаційні заходи серед частин і підрозділів армії, а й неодноразово провело успішні бої у взаємодії з повстанцями Чигиринщини як проти регулярних „червоних” частин, так і проти загонів отамана Коцура. Так, у ніч з 18 на 19 лютого 1920 р. Запорізька дивізія координуючи свої дії з „холодноярцями” знищила у селі Кам'янці кінну сотню „коцурівців”, які виступали на боці ЧА [124, с.79].

Встановлено, що справою координації дій з повстанцями керував безпосередньо начальник штабу армії отаман П. Долуд [185, с.301]. За планом командування територія України була умовно „розділена” на дві

частини по лінії Бахмач – Бобринськ – Одеса, які у свою чергу розподілялись на специфічні відділи на чолі з повітовими комендатурами, що надавало змогу провести „широку організаційну справу” відносно Всеукраїнського повстання [159, с.179].

Дисертант стверджує, що армія УНР успішно вела бойові дії у запіллі 14-ї російської армії, оскільки її всебічно підтримувало місцеве населення, особливо селяни. Цьому яскравим підтвердженням є зміст письмової доповіді на ім'я Головного отамана військ УНР Ч.147 від 25 лютого 1920 р., в якій командарм М. Омелянович-Павленко зосередив увагу на тому, що українські селяни дієву армію УНР називають „свою рідною армією”, допомагаючи їй харчами, одягом, а інколи і зброєю; не беруть радянських грошей, вважаючи їх звичайними папірцями, а беруть дуже охоче українські гривні; до більшовиків і особливо до комуністів ставляться дуже вороже, а у деяких селах навіть озброєно; в усіх селах зорганізували самоохоронні озброєні відділи для захисту від бандитизму; до „коцурівців” ставляться вороже тому, що в їхніх загонах знаходять притулок бандити [39, арк.48]. Такі настрої у населення і відверта підтримка армії УНР безперечно надихали на перспективність партизанської боротьби.

28 лютого 1920 р. командарм виводить армію у район Тишківка – Липняжка, а 2 березня 1920 р. зосереджує її у районі Ольвіополя. Саме під час цього маршу кінний полк Запорозької дивізії на чолі з полковником Дяченком з боєм бере Голованівське, а 4 березня 1920 р. захоплює Хоцевате. З допитаних полонених червоноармійців стає відомо, що частини ЧУГА розкидані в районах Ольгополя, Крижополя, Балти і Бірзули [241, с.130]. Виникає знову надія на порозуміння з галичанами.

На основі аналізу вивченої історіографії нами встановлено, що армія УНР, здійснюючи рейд у напрямку Забужжя протягом березня місяця остаточно налагодила стійкі зв'язки майже з усіма отаманами Правобережжя, які прихильні були до справи відновлення Української самостійної держави. Зв'язок між штабом армії і регіональними та місцевими повстанками

підтримувався через спеціальних агентів. Так, Радомишльський повстанський комітет, на чолі з отаманом Мордалевичем, консолідував навколо себе близько 100 сел на території між залізницями Київ – Коростень та Київ – Козятин. В Умані працював на повну потужність повстанський штаб на чолі з отаманом Дерещуком. Штаб Холодного Яру проводив мобілізацію на Чигиринщині. А у районі Херсону функціонував повстанком на чолі з Рабаківським [159, с.181].

Слід зазначити, що діяльність повстанкомів значно поживилась навесні. Безумовно, саме Зимовий похід армії УНР й надав потужний поштовх для підготовки „грунту” для майбутнього Всеукраїнського повстання. Між тим, як вказують джерела, штаб армії продовжував координувати дії повстанців аж до завершення Зимового походу. Так, вміло зкоординовані дії Запорізької дивізії з повстанськими відділами отаманів Сірка та Нестеренка у ніч з 21 на 22 березня 1920 р. надали змогу їй швидко захопити міста Богопіль та Орлик [124, с.91].

Автор дисертації виявив, що наприкінці березня 1920 р. армійське командування одержало від С. Петлюри наказ, через кур'єра, про спрямування руху армії у напрямі зосередження нових українських частин, тобто у напрямку лінії польського фронту [245, с.1]. А на початку квітня дієва армія УНР уже стрімко прямувала до Вознесенська, щоб переправитися у Забужжя [185, с.357]. Знову ж таки пересування армії у західному напрямку здійснювалося окремо розведеними дивізіями, що без сумніву надавало можливість швидше пересуватись і при необхідності успішно маневрувати. Разом з тим, це дозволило майже одночасно заволодіти Гайсином, Уманью, Ольвіополем та залізничним вузлом Христинівкою [239, с.58].

25 березня 1920 р. поблизу Тального відбувся бій Київської дивізії з частинами 60-ї російської дивізії. Червоноармійці відступили до Майданецького, але наступного дня, отримавши підкріплення, витіснили тютюнниківців. Положення було врятовано, як свідчать джерела, лише 27 березня 1920 р. завдяки прибулим повстанцям на чолі з отаманом

Заболотним. Тоді ж на бік тютюнниківців і перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади у кількості 650 шабель [123, с.483]. Невдовзі після тяжких боїв козаки Київської дивізії захопили Тальне, Вапнярку і Тульчин. У Тульчині, зокрема, потрапили до полону штаби 41-ї, 45-ї та 46-ї дивізій, на що командування 14-ї російської армії ніяк не розраховувало [262, с.48].

16 квітня 1920 р. було взято Вознесенськ [183, 6 грудня]. Близько 700 червоноармійців залишилось на полі бою, втекло лише 15 кіннотників з генералом Урсовим. Між тим, здобуто 2 000 000 набоїв для рушниць, 32 000 гарматних набоїв, 2 важкі гармати і 18 легких, 8 горних і 12 мітральєз, 5000 рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони військового майна [124, с.101]. У Вознесенську українська армія не тільки озброїлась, одяглась і обулась, а й зробила навіть запас харчів на 2 – 3 тижні наперед. Це, безумовно, була велика перемога і отримана доречна здобич.

Вже 18 квітня 1920 р., як відомо із джерел, армія УНР форсувала Буг і рухалась до району Ананьїв – Балта – Бірзула – Любашівка, де розташовувались частини ЧУГА і поширювалось повстання [185, с.369]. У районі Ананьїва йшли бої між українськими повстанцями отамана Пшонника та російськими каральними відділами. Треба зазначити, що повстанці протримались до підходу армії УНР лише завдяки прибувшому їм на допомогу партизанському полку Чорноморців (150 багнетів та 90 шабель) з міста Тирасполя, на чолі з полковником УНР Здобудьволею [124, с.103]. Між іншим, слід зазначити, що у боях під Ананьївом приймало участь близько 5000 повстанців [185, с.372]. Імовірно, що саме завдяки загальним зусиллям партизан і повстанців місто опинилося в руках українських частин.

24 квітня 1920 р. Київська дивізія отамана Ю. Тютюнника спільно з отаманом Заболотним провела успішні бої з частинами 41-ї російської дивізії й взяла нарешті Балту. Саме під час цих боїв на її бік перейшла галицька сотня (170 осіб) [124, с.106]. У цілому в боях з 22 до 25 квітня 1920 р. армії УНР вдалося розбити російські „червоні” частини у районі Ананьїв – Бірзула

– Балта. Між тим, до неї переходили галицькі відділи, зокрема, приєдналася кінна бригада отамана Ю. Шепаровича у складі 400 шабель та 150 багнетів, маючи на озброєнні 30 кулеметів [185, с.382].

Отже, армія УНР стрімко пересувалась у напрямку фронту, знищуючи тили 14-ї російської армії і тим самим надаючи змогу успішному наступу союзних військ на схід.

2.3. Створення військових установ, з'єднань і частин УНР на території Польської Республіки

Ще задовго до підписання союзної широкомаштабної угоди між УНР і ПР, 9 грудня 1919 р. під час зустрічі з Головою ПР Ю. Пілсудським, Головний отаман військ УНР С. Петлюра отримав дозвіл на формування нових військових установ і частин УНР на польській території [161, с.275]. Це фактично й стало, на нашу думку, початком цього доволі тривалого процесу, на який було спрямовано зусилля державного і військового керівництва УНР у той час.

Між іншим, слід зазначити, що на початку грудня 1919 р. вже не існувало ні Міністерства військових справ УНР у Кам'янці-Подільському, ні Штабу Головного отамана у Любарі, лише тільки знесилена боями і плямистим тифом, малочисельна дієва армія УНР під проводом отамана М. Омеляновича-Павленка здійснювала партизанський рейд у запіллі Добровольчої армії генерала А. Денікіна з метою самозбереження. Як відомо, тисячі українських вояків потерпали у таборах ПР, Румунії, Чехословаччини, Німеччини та Італії.

Крім того, Кам'янець-Подільський упродовж зими і весни 1920 р., хоча і був формально окупований поляками, але залишався, по суті, нейтральним містом, навколо якого стояли чотири ворогуючі армії: польська, російська „біла”, російська „червона” і румунська. Таке становище Кам'янця дозволяло залишити у місті український 1-й Рекрутський полк під командуванням полковника П. Шандрука. Разом з тим, у Кам'янці перебували представники українських політичних сил, прем'єр І. Мазепа, Головноуповноважений

уряду УНР І. Огієнко, частина членів уряду та старшини колишнього Міністерства військових справ УНР [163, с.327].

Розглянемо особливості діяльності державного та військового керівництва УНР щодо створення нових установ, з'єднань і частин на території ПР.

Характерним є те, що відповідно до наказу Директорії УНР Ч.862 від 12 грудня 1919 р., у Варшаві при Українській дипломатичній місії насамперед було засновано Військову Секцію на чолі з колишнім начальником Штабу Головного отамана військ УНР отаманом М. Юнаківим, яка й стала, аж до початку російсько-польської війни 1920 р., фактично виконувати роль української Ставки і це, безперечно, було правильним рішенням [194, с.146]. Отаман Юнаків користувався широкими повноваженнями у площині військових справ УНР, зокрема, в організації українських військових частин і працював на цій посаді поки й не змінив його в лютому 1920 р. генерал В. Зелінський [270, с.133]. Разом з тим, Військова Секція мала свій бюджет (див. додаток А.3), а штат її становив 15 досвідчених у військовій справі старшин [163, с.334].

Невдовзі, згідно з Постановою Ради Народних Міністрів УНР від 23 грудня 1919 р. із коштів Міністерства Закордонних справ УНР на потреби Військової Секції було асигновано 50 000 000 польських марок додатково, що безперечно й пожвавило її організаційну працю (див. додаток А.4).

Встановлено, що саме зі складу інтернованих у польських таборих українських вояків планувалося розпочати формування двох нових українських з'єднань у Ланцуті і Кам'янці-Подільському [163, с.332]. Слід зазначити, що на початку грудня до польських таборів було інтерновано близько 6000 осіб [270, с.132]. Враховуючи скрутне становище полонених і цивільного українського населення на польській території, державне керівництво УНР неодноразово виділяло грошову допомогу із Військового фонду. Так, за наказом Голови Директорії від 31 грудня 1919 р. мешканцям табору у Ланцуті було асигновано 50 000 польських марок [34, арк.4]. 7 січня

1920 р. 25 000 марок на допомогу українцям Волині [194, с.170]. А 2 лютого 1920 р. 5000 польських марок хворим та пораненим козакам перебуваючим у Кам'янці-Подільському [254, 17 лютого]. Ця турбота про громадян УНР відіграла провідну роль у майбутньому, під час заклику до лав армії УНР.

Висвітлюючи роботу української Військової Секції, слід зазначити, що її представники постійно проводили робочі зустрічі з польським вищим військовим керівництвом щодо обговорення і вирішення питань, пов'язаних з налагодженням українсько-польської військової співпраці, зокрема, це такі старшини як: М. Юнаків, В. Сінклер, О. Бондарівський, М. Дідковський та ін. Разом з тим, з боку польських військових спеців, за розпорядженням Ю. Пілсудського, надавались консультації по військовим питанням та отримувался, на запит української сторони, відповідний інформаційний матеріал щодо організації армій провідних європейських держав [154, с.8].

Нами встановлено, що на початку січня до Військової Секції у Варшаву прибув із Кам'янця-Подільського колишній Міністр військових справ УНР отаман В. Сальський, а вже 8 січня 1920 р. наказом Голови Директорії УНР (Ч.866) він знову був призначений на посаду військового міністра УНР (див. додаток А.5). Саме у січні 1920 р. й розпочалася у Військовій Секції активна праця над розробкою проектів організаційної структури вищих органів військового керівництва та організаційно-штатних структур з'єднань і частин нового зразка.

Із опублікованих джерел доходимо висновку, що керівництво УНР не втрачало надії у перспективі „мати добрі з військового боку і морально здорові кадри для розгортання армії до трьохсот тисяч чоловік” [194, с.317]. За загальним задумом саме дієва армія УНР, яка перебувала у Зимовому поході, й повинна була у найближчому майбутньому стати організаційним ядром реорганізованої армії УНР.

Між тим, державним і військовим керівництвом УНР було прийнято, як на нашу думку, правильне рішення – тимчасово розпочати формування нових українських військових установ і частин за старими штатами, лише на час

відпрацювання й до введення у дію нових організаційно-штатних форм, створених на основі досвіду Великої війни 1914 – 1918 рр. [42, арк.3].

Як вказують джерела, на думку державного керівництва УНР, саме завдяки налагодженню військової співпраці між УНР і ПР, більш реальним було відновлення Військового міністерства УНР, а вже потім поступове творення Сухопутних Сил армії УНР у складі 11 стрілецьких дивізій, у перспективі реорганізованих за новими організаційно-штатними формами як кадри армійських корпусів [19, арк.28; 11, арк.7; 193, 25 серпня].

Разом з тим, реалії життя абсолютно не сприяли відновленню Українського Повітряного Флоту та морських сил УНР. Протягом 1919 р. практично усе авіаційне майно, 16 авіаційних загонів (192 літаки) армії УНР, було втрачено у війні [259, с.54]. Крім того, у 1919 р. УНР втратила й узбережжя Чорного моря з усіма кораблями (лінійний корабель – 1, легкі крейсери – 4, ескадрові міноносці – 4, есмінці – 8, підводні човни – 8) і корабельнями у Миколаєві і Херсоні [268, с.158]. Ці питання навіть не ставились на порядку денному.

Виходячи з прийнятих рішень, згідно з наказом Головної команди військ УНР Ч.3 від 10 січня 1920 р. отаман О. Шаповал розпочав формування у Кам'янці-Подільському 4-ї стрілецької бригади [11, арк.1]. Відповідно до цього ж наказу, командир бригади був наділений повноваженнями командира дивізії (див. додаток А.6). 11 січня 1920 р. Постановою уряду УНР на формування цієї бригади із Державної Скарбниці було асигновано 15 000 000 грн. (див. додаток А.7). А на території Збірної Станиці у Ланцуті до 2 лютого 1920 р. зібрали 3320 українських вояків із різних польських таборів, серед них – 340 старшин [154, с.33]. Цей контингент невдовзі став ядром нової української 6-ї Січової стрілецької дивізії, формувати яку було покладено на підполковника М. Безручка згідно з наказом Головної команди Ч.1 від 8 лютого 1920 р. [245, с.2].

Встановлено, що паралельно з 6-ю дивізією, за наказом Голови Ради Народних Міністрів УНР полковник О. Удовиченко розпочав формування

окремої стрілецької бригади у районі Могилева-Подільського [124, с.70]. Завдяки вмілій агітаційній роботі серед „бредовців” вже 24 лютого 1920 р. О. Удовиченко мав у підпорядкуванні 1000 козаків та 400 старшин, 40 кулеметів і 10 гармат [169, с.355].

Як відомо із архівів, протягом січня – лютого 1920 р. в українській Ставці групою старшин під керівництвом військового міністра УНР відпрацьовувався комплекс нових схем організаційно-штатних структур з’єднань і частин для Сухопутних Сил армії УНР. А 20 лютого 1920 р. у Військовій Секції на нараді представників державного та військового керівництва УНР В. Сальський вже виступив з доповіддю (Ч.105), в якій розкрив концептуальні засади будівництва з’єднань і частин нового зразка (див. додаток А.8). Ним пропонувалося створити такі стрілецькі з’єднання і частини, які були б здатні успішно вести бойові дії за умов маневреної війни.

Значна увага під час доповіді зосереджувалася на стрілецькій дивізії, запроектованій як кадр тридивізійного армійського корпусу із представництвом у її складі частин і підрозділів з усіх існуючих родів зброї (див. додаток Б.1). Крім того, дивізія мала потужний штаб, що забезпечував усі сфери її життєдіяльності (див. додаток Б.10). Бойовий склад дивізії планувався у 7566 багнетів та 1890 шабель, при озброєнні у 50 гармат різного калібру та 324 кулеметів системи „Максим” і „Льюїс” [62, арк.21]. А загальний склад дивізії за розрахунками фахівців повинен був не перевищувати 22 000 осіб [163, с.392]. Пропонувалась кардинально нова структура порівняно з існуючими.

У ході доповіді зазначалося також, що у дивізійній структурі з’явилося нове тактичне з’єднання – стрілецька бригада, яке призначалося для виконання важливої оперативної ролі у ході бою. Бригада могла діяти цілком автономно, а при належних умовах розгорнутися навіть у трибригадну дивізію [62, арк.2].

Крім того, у доповіді було зазначено, що у новій армійській структурі основною тактичною одиницею ставав тепер курінь замість полку, як

автономна, менш чисельна, наділена необхідними підрозділами тилового та технічного забезпечення тактична одиниця, що більше відповідала вимогам сучасної маневреної війни (див. додаток Б.9). Бойовий склад стрілецького куреня згідно штату налічував: 892 багнети та 78 шабель, при озброєнні у 15 кулеметів системи „Максим” та двох кулеметів „Льюїс” [56, арк.13]. А при наявності мобілізаційного ресурсу, за словами міністра, курінь був спроможний розгорнутися у трикурінну бригаду [62, арк.1].

У ході доповіді було акцентовано увагу й на тому, що вперше в організаційно-штатну структуру української стрілецької дивізії було введено запасну бригаду, яка виконувала функції: мобілізаційного прийомника, первинного вишколу фахівців різних родів зброї та джерела поповнення бойових частин (див. додатки: Б.2, Б.3, Б.4, Б.5, Б.6). Планувалося сформувати одинадцять запасних бригад [11, арк.7].

Отже, на нашу думку, характерною особливістю оголошених у доповіді концептуальних засад стало те, що був зроблений значний прогресивний крок вперед у реформуванні з'єднань і частин сухопутних сил армії УНР. Здійснено відхід від численних і неефективних у маневреній війні структур до найбільш мобільних, рухливих і міцних у вогневій та ударній силі з'єднань і частин. Проте, так і залишився один із суттєвих недоліків – наявність занадто чисельних й обтяжливих підрозділів забезпечення, хоча цей недолік мав місце навіть у провідних арміях світу. Слід відзначити й те, що не було надано належної уваги створенню окремих кінних з'єднань, які виконували б роль наступальної „ударної” сили, як це було вже зроблено і на практиці перевірено у арміях ПР і РСФРР.

Встановлено, що після розгляду й схвалення запропонованих нових організаційно-штатних форм і пояснюючих до них, 21 лютого 1920 р. відбулось спільне українсько-польське засідання в українській Ставці, на якому М. Юнаків і В. Сальський проінформували і ознайомили зі своїми проектами представників польського Військового міністерства. Поляки дали згоду на формування за відповідними новими штатами, але поки що тільки

двох українських стрілецьких дивізій на території ПР, обіцяючи надати все необхідне для їх оснащення і озброєння [163, с.337]. З викладеного вище бачимо, що поляки вели себе досить обережно, тим самим виказуючи свою незацікавленість у швидкому зміцненні української армії.

Вже 25 лютого 1920 р. Голова Директорії і Головний отаман військ і флоту УНР С. Петлюра затвердив нові штати та відповідні документи до них, які й стали організаційно-правовою основою формування нових стрілецьких з'єднань і частин армії УНР, а саме: загальну схему організації стрілецької дивізії, схему організації технічних військ, схему організації запасної бригади, штат штабу дивізії, штат пішої стрілецької бригади, штат куреня зі складу стрілецької бригади, штат дивізійного обозу, штат штабу запасної бригади, штат пішого запасного куреня зі складу запасної бригади, штат навчального куреня запасної бригади, штат управління дивізійного інженера, штат сотні зв'язку штабу дивізії, штат окремої технічної сотні стрілецької бригади, штат технічної сотні пішого стрілецького куреня, штат управління начальника постачання дивізії, таблиць посад у стрілецькій дивізії та „Інструкцію для українських військових формувань в Румунії і Польщі”. Крім того, ним був підписаний наказ Головної команди військ УНР Ч.6 від 25 лютого 1920 р. про формування 6-ї Січової стрілецької дивізії та про призначення генерала В. Зелінського інспектором усіх українських формувань в Польщі (див. додаток А.11).

У цей самий день, згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.97, було відправлено командирам українських частин, що формувалися нові штати і схеми (див. додаток А.9). Надіслано військові статuti: муштровий, дисциплінарний та внутрішньої служби. Спрямовано оновлені за змістом Військову присягу для старшин і козаків та Урочисту обітницю для урядовців (див. додатки А.15, А.16). Крім того, надіслано таблиць посад та „Інструкцію для українських військових формувань в Румунії і Польщі” (див. додаток А.10).

Відповідна „Інструкція” була розроблена з метою надання потрібних вказівок старшинам-організаторам нових українських військових частин. У ній підкреслювалось, що всі військові формування мають складатися із козаків і старшин переважно української національності, а чужинцями можна укомплектовувати технічні або тиллові частини. Визначались терміни військової служби: для козаків – один рік, а для старшин – до моменту закінчення війни. Вона зобов’язувала дотримуватись зразків озброєння і уніформи загальноармійського типу. Увага надавалась організації просвітницько-національній роботі тощо [62, арк.56; 246, с.103].

Відносно табеля посад слід зазначити, що кожна штатна посада в армії УНР мала свій клас за штатною сіткою, а саме: командир дивізії – 3-й клас; помічник командира дивізії, начальник штабу дивізії, командири стрілецької, гарматної, запасної бригад – 4-й клас; начальник штабу бригади, командири автоколони, радіодивізіону, автодивізіону, автопанцирного дивізіону, стрілецького і залізничного куренів – 5-й клас; командир інженерного і телеграфного куренів – 6-й клас; командир сотні (батареї) – 7-й клас; молодші старшини – 8-й клас; канцеляристи – 9-й клас [62, арк.48]. Із впевненістю можна констатувати, що намічена справа рушила з місця і проблема залишалась тепер в одному – воєнно-економічній допомозі з боку Польської Республіки.

Поряд з прийняттям рішень щодо необхідності реформування сухопутних сил армії УНР, 27 лютого 1920 р. у Збірній Станиці Ланцуті на нараді за присутністю С. Петлюри було порушено питання з боку досвідченого українського старшини В. Сінклера відносно корінних змін в організації вищого військового управління в українській армії. Як засвідчують джерела, у своїй доповіді (Ч.95) він запропонував доцільність створення вищого військового органу із трьох осіб – військового міністра, начальника Генерального штабу та генерального інспектора, зазначивши, що ці три особи повинні працювати окремо і самостійно для досягнення спільної мети – підготовки армії до війни в усіх відношеннях, не підпорядковуючись

один одному, а лише Головному отаману військ УНР як Верховному головнокомандувачу військ УНР [49, с.32].

Встановлено, що взагалі на той час у світі існувало два основних типи організаційної структури армій і залежно від цього армії європейських держав умовно розподілялись на два „табори” – за французьким зразком (польська, румунська, чехословацька та ін.) та за німецьким зразком (англійська, російська, італійська та ін.). Більш привабливою і прийнятною для впровадження в армії УНР, на думку генерала В. Сінклера, була організаційна структура французької армії, оскільки Франція посідала чільне місце серед держав-переможниць у Великій війні 1914 – 1918 рр. і була осередком політичних впливів не тільки у Європі, а й за її межами.

Слід зазначити, що під час доповіді В. Сінклер піддав різкій критиці організацію вищого військового управління в арміях, створених на засадах німецького зразка, а саме – в армії царської Росії та українській армії періоду Гетьманату П. Скоропадського. Критика зосереджувалась на тому, що є хибним і недоцільним усі галузі підготовки армії до війни (теоретичну, практичну й матеріальну) зосереджувати в руках однієї людини – військового міністра, підпорядковуючи йому начальника Генерального штабу, генерального інспектора й усіх вищих стройових начальників – командувачів округами. Розкритикована була також організація вищого військового управління й за часів Директорії УНР зразка 1919 р., коли після падіння Гетьманату Скоропадського система управління була змінена і Головнокомандуючий армією УНР, як вищий стройовий начальник, вже не підлягав Військовому міністру, але ж зовсім не було Начальника Генерального штабу, що призводило до частих невдач на фронті.

У ході доповіді генералом В. Сінклером було доведено до учасників наради особливості переваг й позитиву у разі надання більшої самостійності й ініціативи начальнику Генерального штабу та Генеральному інспектору. Доповідач Генеральному штабу відводив функцію теоретичної підготовки армії (установлення правильної військової організації, розробку статутів,

інструкцій, настанов, програм навчання козаків, розробку оперативних планів). Функції Генеральної інспекції, на його думку, полягали у жорсткому контролі практичної підготовки військ (контроль практичного навчання козаків і старшин, відповідність командного складу займаним посадам тощо). На долю Військового міністерства доповідач покладав функцію всебічної матеріальної підготовки армії (постачання й постійне поповнення армії людьми, кіньми, харчами, фуражем, зброєю, боєприпасами, усіма технічними засобами, амуніцією, уніформою). Такої самої самостійності у своїх діях зазначені особи вищого військового керівництва, на думку генерала В.Сінклера, потребували й під час війни.

Особлива увага В. Сінклером, приділялась нагальній потребі створення Вищої Військової Ради, яка б підлягала безпосередньо Головному отаману військ УНР, як Голові держави, і була координаційним осередком між Радою Народних Міністрів і керівництвом армії. Пропонувалося створити ВВР у складі Голови ВВР та десяти членів, п'ятеро з яких повинен був призначити особисто Головний отаман військ УНР, щоб до ВВР дійсно потрапляли виключно військові фахівці, а не „отаманчики”, крім того, до складу ВВР обов'язково повинні входити військовий міністр, начальник ГШ та генеральний інспектор. До функціональних обов'язків ВВР належали: розгляд і обговорення усіх законопроектів, що мають відношення до військової справи перед поданням їх на затвердження Головному отаману; колегіальне прийняття рішень з важливих воєнно-політичних питань тощо. Доповідач також стверджував, що посаду військового міністра УНР не обов'язково повинна займати людина військова, а може бути й цивільна особа, як це прийнято у Європі [49, арк. 33-37].

Як засвідчують джерела, присутні на нараді старшини підтримали пропозиції генерала В. Сінклера, а з боку Головного отамана йому було доручено протягом місяця, спільно з полковником О. Бондарівським та підполковником М. Дідковським, відпрацювати свою, українську, „модель” вищого військового керівництва [50, арк.25].

У зв'язку із назриваючою російсько-польською війною, С. Петлюрою було терміново відправлено 12 березня 1920 р. військовий міністр УНР з групою старшин до Кам'янця-Подільського для того, щоб негайно зайнятися організацією українського Військового міністерства за тимчасовими штатами; прискорити формування 4-ї стрілецької бригади; вийти на зв'язок з відділом полковника О. Удовиченка і забезпечити його усім необхідним; налагодити зв'язок з отаманом М. Омеляновичем-Павленком; оголосити мобілізацію відповідних річників для поповнення формуємих частин; зайнятися організацією української військової жандармерії тощо [11, арк.5]. Без сумніву, час вимагав активізації дій.

Разом з тим, у Військовій Секції у Варшаві 26 березня 1920 р. все ж відбулася, як і планувалося місяць потому, розширена нарада під головуванням С. Петлюри й за участю генерал-поручника Зелінського, генерал-хорунжого Сінклера, полковників Бондарівського, Сивошапки, Данильчука, підполковників Дідковського, Отмарштайна та ін. Найголовнішим на нараді було, безперечно, питання, пов'язане з реформуванням вищого військового управління в армії УНР. На розгляд і обговорення були винесені генералом В. Сінклером проекти положень: „Про Вищу Військову Раду”, „Про Генерального інспектора”, „Про організацію Генерального штабу”, „Про Військове міністерство” та „Про Головного командуючого дієвою армією УНР”. Додатково до положень представлено ним і ряд відповідних схем і пояснюючих.

Дисертант встановив, що В. Сінклер ще раз довів до загалу неефективність організації вищого військового управління в арміях, побудованих за зразком німецької „моделі”, зокрема, у армії царської Росії. З цього приводу було наведено за приклад результати діяльності Військового міністра генерала Сухомлінова й відзначено деякі глобальні прорахунки, зроблені ним під час підготовки армії до війни, зокрема, такі як: вже на третій місяць війни російська армія відчула нестачу у зброї і боєприпасах; на другий рік війни проявилася нестача офіцерів та молодших командирів; у

повному обсязі усім необхідним задовольнялися протягом війни лише структурні підрозділи Генерального штабу тощо. Як висновок з цього, доповідач наголошував на тому, що централізація в одних руках Військового міністерства, Генерального штабу, Генеральної інспекції, Ради державної оборони і Вищої атестаційної комісії не дає змоги всебічно і якісно підготувати армію до війни, а відповідно і успішно її вести [50, арк.26; 99, с.245]. Дійсно, з цим не можна не погодитися.

Доповідач надав перевагу організації вищого військового командування у французькій армії як більш прийнятній для оновленої армії УНР, акцентуючи увагу на тому, що для французької організації є характерним підпорядкування безпосередньо уряду країни – військового міністра, генералісімуса, ВВР та Інспекторату. При цьому, підкреслювалось ним, що відповідні суб'єкти вищого військового керівництва між собою не мали стосунків підлеглості і це було найважливішим чинником успішності у Великій війні. Разом з тим, генералісімус мав у підпорядкуванні робочий орган – ГШ, Військове міністерство забезпечувало армію усім необхідним, Інспекторат здійснював контроль за практичною підготовкою армії, а ВВР була законотворчим вищим органом у військовій сфері [57, арк.30,31].

Між тим, слід зазначити, що під час доповіді В. Сінклер акцентував увагу й на тому, що ним було враховано у представлених проектах положень не тільки досвід військового будівництва провідної європейської держави Франції, а й деякі аспекти „Тимчасового Закону про державний устрій та порядок законодавства УНР” ухваленого урядом УНР ще 14 лютого 1920 р., де вказано, зокрема, що Верховне керівництво військами і флотом УНР належить Головному отаману військ УНР і що для керівництва дієвою армією УНР ним призначається головнокомандувач [6, арк.3-4; 137, с.229].

Встановлено, що крім представлених проектів положень, генералом В. Сінклером було пред'явлено на розгляд і чотири схеми з пояснюючими записками, а саме: схема організації Вищого командування армії і флоту УНР, схема організації ГІ військ і флоту УНР, схема підлеглості і

взаємовідносин командного складу армії УНР та схема організації Вищої Військової Ради армії УНР (див. додатки Б.14; Б.15; Б.17; Б.18). Коли подивитись на відповідні схеми, то привертає увагу той факт, що структури Вищого командування армії і флоту УНР насправді становлять цілком самостійні органи, підпорядковані лише Головному отаману військ і флоту УНР [50, арк.28].

Разом з тим, посилаючись на доцільність, генерал В. Сінклер зазначив і про необхідність створення при Головному отаманові відповідного Штабу, до якого б входила канцелярія та дві управи – персональна та духовенства, на що отримав схвальну підтримку з боку колег [50, арк.29]. Взагалі, як свідчать джерела, на нараді в цілому знайшли схвалення запропоновані проекти положень. Проте, були внесені й корективи, зокрема, до проекту положення „Про Головного командуючого дієвою армією УНР”, а саме, про необхідність призначення командарма Головним отаманом військ УНР зі складу кандидатів, запропонованих ВВР та РНМ, а не за пропозиціями лише військового міністра та Голови РНМ [50, арк.30]. З цього приводу генералу Сінклеру доручено було доопрацювати найближчим часом відповідний проект. Нараду завершив своїм виступом генерал В. Зелінський, який наголосив на тому, що розглянуті проекти доцільно було б відправити до Кам'янця-Подільського на розгляд військовому міністру УНР, що у найближчий час і було зроблено [50, арк.32].

Слід зазначити, що на нараді не розглядалися взагалі питання, пов'язані з відновленням Морського міністерства УНР у зв'язку з відсутністю перспектив відновлення у найближчому майбутньому українського військово-морського флоту. З цього приводу відповідно до наказу Головної управи військ УНР Ч.5 від 30 березня 1920 р. В. Сальський почав виконувати обов'язки і Морського міністра (див. додаток А.12). У додаток до всього, за його пропозицією С. Петлюра призначив 14 квітня 1920 р. контр-адмірала М. Остроградського Головним начальником

Чорноморського флоту – заступником військового і морського міністра у справах військового та торговельного мореплавання [1, арк.17].

Встановлено, що 31 березня 1920 р. пакет з документами щодо організації Вищого військового управління в УНР було надіслано із Варшави до Кам'янця-Подільського з кур'єром і супроводжувальним листом-зверненням (Ч.188) від Головного отамана військ УНР, що й зобов'язувало військового міністра УНР у тижневий термін розглянути, внести корективи і відправити його назад до Ставки [50, арк.37]. За розпорядженням В. Сальського, документи одразу ж потрапили на розгляд до тимчасової Військової Ради, яка була вже на той час сформована і функціонувала у складі Військового міністерства УНР у Кам'янці-Подільському. Корективи вносились щодо організації ГШ, зокрема, до його складу додавалась господарсько-комендантська частина. Між тим, у структурі Генеральної інспекції скасовувались посади інспекторів повітряного флоту і ветеринарії, а замість них введено для інспектора технічних військ помічника з питань повітряного флоту і для інспектора санітарії двох помічників. А при Штабі Головного отамана залишено лише старшин для доручень і особисту канцелярію у складі загальної, реєстраційно-наказової та комендантсько-господарської частин. Персональну ж управу та управу військового духовенства виведено зі складу Штабу і підпорядковано військовому міністру [50, арк.33].

Як вказують джерела, після обговорення і схвалення Військовою Радою, за рішенням В. Сальського усі п'ять проектів положень, чотири схеми та пояснюючі до них, було систематизовано і зведено в один загальний проект Положення „Про вище військове управління в УНР” і відправлено 8 квітня 1920 р. до Військової Секції у Варшаву, а через місяць це „Положення” було введено як додаток до проекту закону УНР „Про вище військове управління в УНР”, який 24 травня 1920 р. (Ч.11) буде ухвалено на засіданні Ради Народних Міністрів УНР у Вінниці [19, арк.9].

Паралельно зі створенням відповідного нового „законопроекту” у Кам’янці-Подільському відновлювалося Військове міністерство УНР (див. додаток Б.7). Штат його було укомплектовано до 15 квітня 1920 р. і особисто відвезено до Варшави В. Сальським на затвердження Головному отаманові військ і флоту УНР. Згідно зі штатом посаду помічника військового міністра зайняв полковник В. Петрів, Військовою Радою керував генерал Колодій, а головні управи очолили: полковник Кандиба – Загальна управа, генерал Дядюша – Головна управа ГШ, генерал Масляний – Головна управа персонального складу, полковник Лихачевський – Головна управа постачання, капітан 1 рангу Злобін – Військово-морська управа та підполковник Мошинський – Правнича управа [2, арк.19]. Військове відомство працювало керуючись „Інструкцією про поділ праці у Військовому міністерстві” та наказом Головної управи військ УНР Ч.3 від 29 березня 1920 р. [15, арк.12, 31].

Крім відновлення Військового міністерства, керівництво УНР здійснило кілька інших життєво необхідних організаційних заходів щодо зміцнення армії. Так, наказом Головної команди військ УНР Ч.8 від 12 березня 1920 р. було введено військові звання, але на український лад. Ранги розподілялись на п’ять класів, а саме: 1-й клас – генеральна старшина (генерал-полковник, генерал-поручник, генерал-хорунжий), 2-й клас – булавна старшина (полковник, підполковник, осавул (майор)), 3-й клас – молодша старшина (сотник, поручник, хорунжий), 4-й клас – підстаршини (підхорунжий, бунчужний, чотовий, ройовий) 5-й клас – шеренгові козаки (гуртковий та козак). Штатні пан-отці прирівнювались до рангу „підполковника”. А старші сестри-жалібниці (медичні працівники) прирівнювались до рангів „хорунжого” [71, арк.1]. Старшинам армії УНР надавалось право відновлення військових звань, отриманих під час військової служби у арміях царської Росії, Австро-Угорщини та Української Держави, але при пред’явленні підтверджуючих належних документів. До

недавнього часу існуюче звання „отаман” зникло назавжди з лав регулярної української армії.

Між іншим, слід зазначити, що у цей же час у організаційному відділі морського ГШ було розроблено і таблиць старшинських рангів військово-морського флоту УНР (див.додаток В.1).

Крім того, визріла необхідність щодо підтримання правопорядку не тільки в українських бойових частинах, а й у запіллі армії УНР. Саме з метою вирішення її, 14 березня 1920 р. (Ч.163) С. Петлюра затвердив Постанову уряду УНР „Про утворення та формування військової жандармерії УНР”, згідно з якою військова жандармерія утворювалась за назвою „Корпус військових жандармів” й поділялась на польову та запільну. Основними завданнями жандармерії було утримання ладу, спокою і порядку, чітке проведення мобілізації, виловлення дезертирів, догляд за телеграфними та телефонними лініями, догляд за шляхами та мостами, збирання зброї та воєнних матеріалів, контроль над друком, публікаціями та афішами тощо. „Корпус” підпорядковувався військовому міністру УНР і лише в окремих випадках деякі його підрозділи тимчасово переходили у підлеглість фронтовому командуванню, губерніальним та повітовим комісарам. На формування „Корпусу” із Державної Скарбниці УНР було асигновано 30 млн. грн. [34, арк.7]. Крім того, створювалася у Кам’янці-Подільському й школа польових жандармів, де інструкторами, за домовленістю керівництв УНР і ПР, працювали польські фахівці [61, арк.10].

Нами також встановлено, що для усіх родів зброї і служб наказом Головної управи військ УНР Ч.16 від 30 березня 1920 р. впроваджувалися зразки уніформи, як для старшин і козаків, так і для урядовців [15, арк.20]. Кожному роду зброї був визначений відповідний колір нашивок (для піхоти – синій, для кінноти – жовтий, для артилерії – червоний, для авіації – блакитний, для технічних військ і панципних сил – чорний), встановлювались зразки уніформи як на літній, так і на зимовий сезон. Військові звання визначались на комірці френча таким чином: козак – пуста

нашивка, гуртковий – одна зірочка, ройовий – дві зірочки, чотовий – три зірочки, бунчужний – чотири зірочки, підхорунжий – полоска, хорунжий – полоска і одна зірочка, поручник – полоска і дві зірочки, сотник – полоска і три зірочки, осавул – дві булави і одна зірочка, підполковник – дві булави і дві зірочки, полковник – дві булави і три зірочки, генерал-хорунжий – державний герб і одна зірочка, генерал-поручник – державний герб і дві зірочки, генерал-полковник – державний герб і три зірочки. Зірочки передбачалися семикутні. Крім того, на мундир накладалися погони із зазначенням на них арабською цифрою номера дивізії і на лівому рукаві нашивався державний герб України. Околоток кашкету відповідав кольору роду зброї. Для старшин ГШ обов'язковим було носіння аксельбантів.

Слід відзначити, що ранги для урядовців визначались на петлицях: немунштровий урядовець – чисті петлиці, муштровий урядовець – одна крапка, підканцелярист – дві крапки, канцелярист – три крапки, писар – чотири крапки, підранговий – одна полоска, ранговий – одна полоска і одна крапка, підсекретар – одна полоска і дві крапки, секретар – одна полоска і три крапки, засідач – дві полоски і одна крапка, дорадчий – дві полоски і дві крапки, радник – дві полоски і три крапки, генеральний ранговий – державний герб без вінка і одна крапка, генеральний секретар – державний герб без вінка і дві крапки, генеральний радник – державний герб без вінка і три крапки. Між тим, урядовці муштрових частин мали відзнаки позолоченого кольору, а немунштрових частин – срібні [236, с.76, 77].

Встановлено, що переодягнення особового складу у нову уніформу планувалося здійснити до 1 травня 1920 р. [15, арк.54]. З цього приводу навіть укладались контракти на підприємствах Кам'янця-Подільського, де вироблялись кокарди і гудзики, а на Дунаєвецьких фабриках шилась уніформа [30, арк.14]. Були усі підстави для виконання наміченого заходу.

Крім того, військовим міністром у Кам'янці-Подільському було приділено увагу й відновленню підготовки старшинських кадрів для армії УНР. Так, наказом Головної управи військ УНР Ч.12 від 1 квітня 1920 р. він

підпорядкував Кам'янецьку Юнацьку школу на чолі з полковником М. Шаповалом начальнику Головної управи ГШ й зобов'язав генерала С. Дядюшу терміново розробити розширений штат для постійного і змінного складу школи та розпочати відбір старшин постійного складу [69, арк.12]. Вже на початку російсько-польської війни у Школі налічувалося 450 старшин і юнаків [123, с.474].

Як виявилось, присутність духової музики у частинах позитивно впливало на морально-психологічний стан козаків і старшин. З приводу цього 3 квітня 1920 р. й звернувся командир 4-ї бригади 2-ї дивізії полковник П. Шандрук з рапортом по команді щодо введення до штату стрілецького куреня духового оркестру [60, арк.39]. Позитивно реагуючи на це, 19 квітня 1920 р. командир дивізії полковник О. Удовиченко звернувся безпосередньо до військового міністра УНР, на що отримав схвальну відповідь, але з корективами – створювати оркестри лише при штабах з'єднань [60, арк.40]. Так було створено оркестри виключно у бригадах у складі капельмейстера та 24 сурмачів [60, арк.42].

Крім всього, з метою підвищення рівня національної свідомості у особового складу армії УНР, 24 квітня 1920 р. на засіданні Військової Ради у Кам'янці-Подільському було прийнято важливе рішення щодо обов'язкового введення до штатів: сотні (батареї) – посади інструктора національно-освітньої праці, куреня – курінного інструктора, дивізії і бригади – відділу культурно-освітньої праці у складі чотирьох осіб (начальника культурно-освітнього відділу та трьох інструкторів) [60, арк.29].

Встановлено, що на основі нових організаційно-штатних форм навесні 1920 р. було сформовано лише дві українські стрілецькі дивізії (2-а і 6-а), але, посилаючись на результати дослідження, не можна, на нашу думку, їх вважати боєздатними і цьому є об'єктивні причини. Так, згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.119 від 20 березня 1920 р., у Кам'янці-Подільському була сформована 2-а стрілецька дивізія, але вона знаходилася на 1-й фазі формування і у своєму складі мала лише: штаб, дві стрілецькі

бригади (4-у й 5-у) замість трьох, інженерний курінь, гарматну бригаду, 2-й кінний полк та 2-у запасну бригаду [245, с.3; 242, арк.41]. Загальний склад дивізії налічував всього: 317 старшин, 1462 козаки, 407 коней, сім гармат та 29 кулеметів, що свідчить про некомплект людей, коней і зброї [245, с.3].

Майже у такому самому стані знаходилася і 6-а Січова стрілецька дивізія, дислокована у Бресті, яка у своєму складі мала: штаб, резервну сотню старшин, дві бригади, гарматний полк, технічну сотню та кінну сотню. Разом вона нараховувала 459 старшин та 1768 козаків [41, арк.1-6]. З цього бачимо, що обидві українські дивізії потребували значного поповнення людьми, кіньми, а також постачання зброї, техніки і іншого військового майна, що не поспішала надавати польська сторона.

Отже, за умов налагодження військової співпраці між УНР і ПР з боку державного і військового керівництва УНР було розгорнуто роботу щодо формування нових українських військових установ, з'єднань і частин, але запланованих результатів не було досягнуто повною мірою.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, доходимо, що безпосередньо налагодженню військової співпраці між УНР і ПР сприяли чинники воєнно-політичного, воєнно-економічного та військово-технічного характеру. Саме скрутні воєнно-політичні обставини змусили керівництво УНР піти на укладення принизливої союзницької угоди з ПР, яка визнавала суверенітет УНР на чолі з Директорією. Варшавський договір не тільки надавав джерело воєнної допомоги, а сприяв перспективам порозуміння з Антантою. Воєнно-економічні і військово-технічні чинники змушували керівництво УНР йти на домовленість з ПР, яка єдина погоджувалась на надання допомоги українській стороні зброєю, боеприпасами, амуніцією, а у перспективі і своїми військами, інакше неминучою була б загибель справи боротьби за українську державність.

За доволі складних умов воєнно-політичного зближення між УНР і ПР, за безпосереднім сприянням Ю. Пілсудського, державне і військове керівництво УНР створило Військову Секцію (тимчасову Ставку) при

Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській, Збірну Станицю у Ланцуті (вербувальну базу для військовополонених українців), Військове міністерство УНР у Кам'янці-Подільському за тимчасовими штатами, дві нові, але не цілком укомплектовані стрілецькі дивізії у Кам'янці-Подільському і Бресті-Литовському, Кам'янецьку Юнацьку школу та Школу польових жандармів.

Крім того, вище військове керівництво УНР, вивчивши досвід військового будівництва провідних європейських держав за сприянням польського Генерального штабу, прийняло кардинально нове рішення про реформування системи управління в армії УНР на основі французького зразка і відпрацювало на перспективу проект закону УНР „Про вище військове управління в УНР”. Цей закон впроваджував якісно нову організацію вищого військового керівництва в армії УНР, скасовував централізацію навколо військового міністра вищих органів військового керівництва і надавав статус самостійності Вищій Військовій Раді, Генеральному штабові та Генеральній інспекції. Військовому міністерству відводились лише функції щодо матеріального забезпечення армії. Проте, всі зазначені структури підлягали Головному отаману військ і флоту УНР, як Голові держави і Верховному головнокомандувачу Сухопутними і Морськими силами армії УНР, при цьому робочим органом Ставки був ГШ.

Саме така організація вищого військового управління порівняно з німецькою системою управління цілком себе виправдала у Першій Світовій війні.

Вищим військовим керівництвом УНР було відпрацьовано проекти новітніх організаційно-штатних форм з'єднань і частин, які й стали у подальшому штатною основою реформування Сухопутних Сил армії УНР. Стрілецькі дивізії було проектувались як кадри армійських корпусів, за представництвом у їх складі частин і підрозділів з усіх родів зброї. У складі дивізій з'явилися нові тактичні з'єднання – стрілецькі бригади (три бойові і одна запасна). Основною тактичною одиницею став курінь замість полку.

Проте, стрілецька бригада або її курінь, за розрахунками проекту, при необхідності у ході бою могли діяти автономно, маючи у підпорядкуванні свої підрозділи забезпечення.

Залишилися не розв'язаними питання щодо реорганізації занадто чисельних і обтяжливих підрозділів забезпечення та створення окремих масових кінних з'єднань, які виконували б роль наступальної „ударної” сили, як це було зроблено у РСФРР та ПР.

Військовим керівництвом УНР було здійснено кілька життєво необхідних організаційних заходів щодо зміцнення армії УНР: введено чітку рангову систему як для військовослужбовців, так і для урядовців; встановлено і введено відповідні зразки уніформ для особового складу армії; розпочато формування „Корпусу військових жандармів” та відновлено підготовку українських старшин у Спільній Юнацькій школі і підстаршин у запасних бригадах.

Керівництво УНР зберегло армію УНР, відправивши її у Зимовий похід у запілля Добровольчої армії із такими завданнями: нищити живу силу противника, руйнувати залізниці і склади; встановлювати стійкі зв'язки з українськими повстанцями та координувати їх бойові дії; вести пропаганду серед українського населення; чинити збройний опір до того часу, поки український уряд проведе намічену політичну роботу серед держав Антанти і буде отримано наказ від Головного отамана на Всеукраїнське повстання.

Саме армія Зимового походу й стала у недалекому майбутньому ядром реорганізованої за новими організаційно-штатними формами армії УНР.

РОЗДІЛ 3

АРМІЯ УНР В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Бойові дії армії УНР під час спільного походу з Військом Польським та після перемир'я між ПР і РСФФР

Беручи активну участь у боротьбі за українську державність з 25 квітня до 21 листопада 1920 р. армія УНР пройшла складний бойовий шлях. Проаналізувавши і врахувавши особливості ведення нею бойових дій за існуючими часовими рамками ми вважаємо за доцільне виділити три етапи її бойової діяльності, а саме:

перший (25 квітня – 19 жовтня) – ведення бойових дій армією УНР під час спільного походу з Військом Польським;

другий (19 жовтня – 10 листопада) – локальні зіткнення з червоноармійськими загонами під час дії перемир'я між ПР і РСФФР та підготовка армії до подальшої боротьби;

третій (10 листопада – 21 листопада) – ведення армією УНР самостійних бойових дій до часу інтернування.

Початком *першого етапу* бойової діяльності армії УНР стала наступальна операція на території України у київському та одеському напрямках союзних польсько-українських військ на наступний же день після підписання 24 квітня 1920 р. Військової конвенції між УНР та ПР. Союзники нанесли удар по 12-й та 14-й арміям південно-західного російського фронту.

На нашу думку, головною стратегічною метою армії УНР у російсько-польській війні було звільнення українських земель на схід від Збруча, а саме: Поділля, Київщини, Катеринославщини, Чернігівщини, Полтавщини, Херсонщини, Харківщини, Слобожанщини та Таврії від військ радянської Росії [82, арк.3]. Проте, згідно з умовами українсько-польської Військової конвенції, на тактичному рівні їй визначалось – ведення бойових дій за

визволення Правобережної України в оперативному підпорядкуванні Начальній Команді Війська Польського.

Слід зазначити, що з огляду на об'єктивні причини на початку війни з'єднання армії УНР були розпорошені на значних відстанях одне від одного. Виходячи з цього, одним із головних завдань вищого військового керівництва УНР й стало насамперед зібрати у ході бойових дій всі українські військові частини в одному районі зосередження та провести їх реорганізацію за новими штатами.

Дисертант стверджує, що у наступальній операції у київському та одеському напрямках, взяли участь дві нові українські дивізії – 6-а Січова полковника М. Безручка у оперативному підпорядкуванні командувачу 2-ї польської армії генералу Листовському та 2-а дивізія полковника О. Удовиченка у оперативному підпорядкуванні командувачу 6-ї польської армії генералу Івашкевичу. Ми вважаємо за доцільне зазначити й те, що для координації дій у складі польського ГШ вже працював генерал-хорунжий О. Осецький як представник від С. Петлюри [8, арк.22].

Між тим, на момент початку наступу союзних військ дієва армія УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленко вже виходила з боями із заплілля Червоної армії для поєднання з фронтовими українськими частинами.

Як засвідчують джерела, наступ союзних військ проходив під гаслом „За нашу і вашу свободу” [116, с.180]. Перед усім, лідери обох союзних держав звернулися з відозвами до українського народу. С. Петлюра у своїй відозві запевняв, що „... Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної допомоги Українській Народній Республіці ...”, а Ю. Пілсудський у своєму зверненні безпосередньо стверджував, що “... польські війська виженуть російських загарбників, й залишаться в Україні тільки на час, потрібний для того, щоб влада на звільнених землях перейшла до законного українського уряду...” [116, с.181; 207, с.85].

Незаперечним є той факт, що на початку наступу ці відозви відіграли позитивну роль. Неодноразово навіть окремі села ставали при шляху,

ремонтуючи дорогу, подавали жовнірам молоко і воду [207, с.104]. Проте, добрі стосунки між польськими вояками і українським населенням трималися недовго, оскільки мали місце випадки досить безпардонного поводження з боку „визволителів”, а саме – траплялися пограбування в містах і селах [135, с.64; 113, с.96]. А відбувалося це тому, що не всі політичні та військові кола ПР поділяли особисті прагнення Ю. Пілсудського. Він визволяв Україну від кількасотлітньої російської окупації. Представники ж правих польських партій, які становили більшість у польському уряді та сеймі, прагнули відновлення Польщі в межах Речі Посполитої Польської 1772 р. Очевидно, що саме ці політичні нахили й спонукали польське вояцтво поводити себе як загарбники, що й призвело до непопулярності Варшавського договору [207, с. 81].

Взагалі, Ю. Пілсудський мав наміри якнайшвидше звільнити Правобережну Україну від російських військ, а потім розвернути війська південно-східного польського фронту на північ проти російських армій західного фронту, які готувались до наступу на ПР. Він скерував на східному напрямку три польові армії – 2-у, 3-ю, 6-у, за загальною кількістю бойового складу у 52 536 багнетів та шабель, маючи на озброєнні: 619 кулеметів, 428 гармат, 31 автопанцирник та 29 літаків [191, с.19]. У порівнянні з російським угрупованням в Україні польські війська перевищували його майже вдвічі, зокрема, 12-а і 14-а армії південно-західного фронту О. Єгорова разом налічували 30 253 багнетів та шабель, а на озброєнні мали: 1238 кулеметів, 233 гармати, вісім бронепотягів та 24 літака [207, с.108]. Це теж мало важливе значення для успіху наступу.

Розглянемо особливості наступальної операції польсько-українських військ. Так, 3-я польська армія під особистим керівництвом Ю. Пілсудського затакувала 12-у російську армію С. Меженінова із району Звягиля у житомирському напрямку, а також із району Уборті – у коростенському напрямку. У свою чергу 2-а польська армія генерала Листовського завдала удару по 12-й російській армії із району Шепетівка –

Старокостянтинів у бердичівському і козятинському напрямках. Як нами встановлено, головним завданням цих польських армій було оточення й знищення 12-ї російської армії, після чого відкривався шлях на Київ, що реально й відбулося і не без допомоги українських повстанських угруповань Мордалевича, Струка, Святненка, Дороша й Філоненка, які діяли у запіллі противника [207, с.103]. Слід зазначити, що безпосередньо у боях за Київ брала участь і українська 6-а Січова стрілецька дивізія.

Знаходячись у стані 1-ї фази формування, 6-а Січова дивізія вирушила на фронт ще 22 квітня 1920 р. потягами із Бреста до Шепетівки, куди й прибула 24 квітня 1920 р. [59, арк.41]. А 26 квітня 1920 р. приїхала до Бердичева де й стала залогою [191, с.16]. У своєму складі вона мала: 239 старшин, 1886 козаків, 346 коней, 4 гармати, 36 кулеметів [245, с.2].

3 травня 1920 р. в житті „січовиків” відбулася знаменна подія: до Бердичева прибув Головний отаман з Військовим міністром УНР [14, акр.60]. Тут же він і провів стройовий огляд дивізії, вручивши їй козацький малиновий Бойовий прапор із золотим тризубом у блакитному верхньому куті з надписом гасла „За визволення України”, після чого „січовики” маршем виступили на фронт під Київ, а вже 7 травня 1920 р. увійшли до столиці, де й стали залогою, завершуючи свій вишкіл на території колишньої Юнацької школи імені Б. Хмельницького на Печерську [181, с.29].

На відміну від 3-ї і 2-ї армій, 6-а польська армія генерала Івашкевича, мала завдання знищити 14-у російську армію І. Уборевича і звільнити південну частину Наддніпрянщини [173, с.5]. Незаперечний той факт, що їй вдалося у взаємодії з дієвою армією УНР майже розгромити 14-у російську армію, але союзні польсько-українські війська так і не пройшли далі лінії Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль [165, с.95].

Між тим, слід зазначити, що командуванням 14-ї російської армії на фронт була виведена і ЧУГА (близько 16 000 осіб), але галичани, як нами встановлено, були настільки деморалізовані, що ще в ранці 23 квітня 1920 р. 2-а й 3-я бригади відмовились брати участь у бойових діях з українсько-

польськими військами, піднявши повстання [173, с.36]. А це, безперечно, створило прогалини у смузі оборони для проходження польських військ. Проте, 25 квітня 1920 р. прийняла бій з поляками 1-а бригада ЧУГА (7558 осіб) під Чудновим і Маріамполем, оскільки бригадою командував комуніст сотник М. Баран. Однак невдовзі під Козятином і вона була оточена польською кіннотою генерала Я. Ромера й змушена скласти зброю [272, с.159]. Поляки роззброїли не тільки 1-у бригаду ЧУГА, а й 2-у і 3-ю бригади, що добровільно перейшли на бік союзних українсько-польських військ у районі Летичева та Ялтушкова. Встановлено, що 6500 стрільців невдовзі було відпущено додому як тих, хто не бажає служити в армії УНР, а старшин заслано до табору в Тухолі [27, арк.7]. А ті старшини і стрільці ЧУГА, які не потрапили до поляків, а залишились у Києві і Одесі з огляду на різні причини, російська „НК” заарештувала і відвезла у табори до Росії, де практично всіх було знищено [268, с.144]. Так УГА перестала існувати.

Повертаючись до військ УНР, нами з'ясовано, що на відміну від 6-ї Січової дивізії українська 2-а стрілецька дивізія участі в українсько-польському наступі у повному своєму складі не брала, а лише відрядила на фронт Збірний загін. Між іншим, ще 8 квітня 1920 р. 2-а стрілецька дивізія була відведена від лінії фронту за розпорядженням польського командування до району Іванчик – Сокоlecь – Голозубинці з єдиною метою – доформування. Саме протягом 8 – 24 квітня 1920 р. із її складу виділялись лише невеликі кінні загони для проведення розвідки [243, с.39].

Незаперечним є той факт, що полковник О. Удовиченко відправив у розпорядження командира 18-ї польської дивізії Збірний загін під командуванням полковника П. Шандрука у складі: 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів та чотирьох гармат. У ході бойових дій цей загін мав свою ділянку фронту від Дністра до Мурованих Куриловець і підпорядковувався в оперативному відношенні командиру 36-ї польської бригади. Крім того, від командира 2-ї стрілецької дивізії загін мав додаткове завдання – зайняти

Могилів-Подільський і втримати його. Завдяки успішному наступу, загін вже 27 квітня 1920 р. зайняв Могилів, а 4 травня 1920 р. Ямпіль [243, с.43].

Без сумніву, успішному наступу союзних польсько-українських військ, сприяли й українські повстанці та дієва армія УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, активно діючи у запіллі російського південно-західного фронту. З 1 до 6 травня 1920 р. вона відвоювала станції Вапнярку і Крижопіль та місто Тульчин. Між іншим, 1 травня 1920 р. під Тульчиним було знищено нею штаб 60-ї російської дивізії, а 3 травня 1920 р. її Київська дивізія, зайнявши Вапнярку, захопила штаби 41-ї та 45-ї російських дивізій і два ешелони зі зброєю та санітарним матеріалом [149, с.60; 113, с.91]. А вже 6 травня 1920 р. дієва армія в районі Ямполь з'єдналася з фронтовими частинами 2-ї дивізії (див. додаток Е.4), де й привітав її із успішним завершенням Зимового походу С. Петлюра [124, с.117; 209, 7 травня]. Так, фактично зосередилися в єдиному районі дислокації усі українські регулярні військові частини за винятком лише 6-ї Січової дивізії.

Встановлено, що 8 травня 1920 р. польське командування зупинило наступ своїх військ у глиб України у зв'язку із загрозливою ситуацією на північному фронті, терміново перекинувши за розпорядженням Ю. Пілсудського частину своїх дивізій у Білорусію. А наявні польсько-українські війська закріпилися на лінії Вишгород – Бровари – Бориспіль – Канів – Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль [165, с.95]. Перед армією УНР у цей час постали складні завдання: утримати смугу оборони в районі р. Марківки, провести реорганізацію прибулих із Зимового походу частин і доукомплектуватись людьми і кіннями завдяки мобілізації.

Слід зазначити, що до початку мобілізації, станом на 15 травня 1920 р., дієва армія УНР налічувала до 12 000 осіб, а після неї – до 20 000 осіб (з них 1600 кіннотників) [113, с.123; 123, с.494]. Поповнившись майже вдвічі, очікувала надходження обіцяної зброї від союзника, яку й отримала, але лише наполовину поповнення. Разом з тим, щоб зірвати наступ з боку противника, її Київська і Волинська дивізії 17 травня 1920 р. успішно

форсували Марківку і у районі с. Грушки розбили бойову російську групу (1000 багнетів) [245, с.9]. Після цієї поразки аж 23 травня 1920 р. червоноармійські частини спробували знов опанувати правим берегом Марківки, але теж безуспішно. Між тим, в боях брали участь нові Херсонська дивізія та Гайсинсько-Брацлавська бригада [149, с.64; 173, арк. 41].

Хоча 26 травня 1920 р. командування 14-ї російської армії й виставило свіжу 41-у дивізію (до 10 000 осіб) у складі трьох бригад піхоти, кінного загону Байла та бронепотягу „Ленин”, але тактику „лобових” атак полишило. Застосовувалися лише виключно окремі ударні групи [245, с.16; 173, с.54].

Українське командування, у свою чергу, врахувавши перевагу противника у силі, розташувало свої частини по лінії фронту для суто „позиційної” оборони, побудувавши окремі „вузли спротиву” з кулеметними заставами і дротяною огорожею. Відмова від суцільної смуги окопів надавала можливість маневрувати як кіннотою, так і пішими частинами [245, с.18].

На нашу думку, поява 15 травня 1920 р. 1-ї Кінної армії С. Будьонного (14 795 шабель, 1144 багнети, 56 гармат, 471 кулемет, 5 панцирних потягів, 8 автопанцирників та 12 літаків) під Уманню, передбачала, безперечно, значні зміни на фронті [45, арк.18; 113, с.87]. Вже перші зіткнення будьонівців з поляками 19 травня 1920 р. під Животовом дали зрозуміти, що польсько-український фронт під загрозою прориву [191, с.19]. Незаперечним є той факт, що на 1-у Кінну армію, як на могутню ударну силу, особисто Ленін покладав великі надії [262, с.52]. Ще у ході маршу із Кавказу, вступивши на Правобережжя, вона із завзяттям „пройшлася” каральним походом українськими селами „петлюрівської” спрямованості [45, арк.25]. Без сумніву, саме на неї російське командування покладало великі надії.

26 травня 1920 р. війська російського південно-західного фронту розпочали загальний наступ, однак він не мав успіху [245, с.20; 144, с.419]. Проте, за бойові заслуги, згідно з наказом війську УНР Ч.7 від 31 травня 1920 р., українського командарма підвищено до рангу „генерал-поручника”. Ранг „генерал-хорунжого” отримали комдиви полковники О. Удовиченко та

О. Загородський, ранг „полковника” – підполковник А. Долуд, сотник А. Гулий-Гуленко та чотар Ю. Тютюнник [36, арк.11]. А для збереження бойових традицій, за наказом Головної управи військ УНР Ч.35 від 29 травня 1920 р. 2-у дивізію було перейменовано на 3-ю Залізну дивізію [3, арк.8].

Вже 2 червня 1920 р. командування 14-ї російської армії повело новий наступ, спрямувавши на позиції армії УНР частини 41-ї дивізії відповідним чином: 41-й кінний полк від Дністра до с. Підлісівка, 363-й стрілецький полк у районі Підлісівка – Кетроси, праворуч від нього 364-й полк, правіше 368-й полк. Було фактично прорвано центр української смуги оборони, після чого ситуація прийняла загрозливий характер для усієї армії УНР. Проте, завдяки введенню в бій резервних 3-ї і 5-ї дивізій положення було врятовано, противник відступив [245, с.23; 243, с.47].

А з ранку 5 червня 1920 р. командування 14-ї російської армії знову організувало наступ тільки тепер силами свіжої 21-ї дивізії Старика (6000 багнетів і 1000 шабель) у районі с. Вербки, але знову ж таки результату не було досягнуто [245, с.29]. Невдалим був наступ і 7 червня 1920 р. [241, с.47].

Із впевненістю можна констатувати, що воєнно-стратегічна обстановка на фронті різко змінилася після прориву 5 червня 1920 р. 1-ю Кінною армією польської лінії оборони на ділянці Самгородок – Сніжне [191, с.42]. Так, 3-я польська армія ледве вирвалася із оточення під Києвом, а 6-а польська армія змушена була відступити [173, с.58]. Поряд з 3-ю польською армією відступила і під Києва і українська 6-а дивізія [245, с.36].

Між іншим, слід зазначити, що ледве місяць проіснувала українська влада у Києві, яку забезпечувала 6-а Січова дивізія. Особовий склад цього з'єднання взяв активну участь 24 травня 1920 р. у спільному із союзниками параді на Софійській площі, після урочистого в'їзду до столиці Головного отамана й уряду УНР. А вже 10 червня 1920 р. січовики полишили залогову службу й виступили на фронт до Ірпіня [181, с.30].

Як засвідчують джерела, у зв'язку з відступом союзної 6-ї польської армії, український командарм 12 червня 1920 р. теж прийняв рішення на відхід армії УНР на захід, а відступати довелося аж до Збруча [245, с.36].

Встановлено, що з 12 до 14 червня 1920 р. українська армія тримала оборону на правому березі Русави [245, с.39]. Проте, 8-а червонокозача кінна дивізія В. Примакова успішно затакувавши 12-у польську дивізію, прорвала фронт та рушила у напрямку на Проскурів, що й змусило знову 6-у польську армію відступати, а відповідно відходити і армію УНР [241, с.144].

Український командарм віддав наказ військам дієвої армії УНР Ч.0104 від 15 червня 1920 р. на відступ і на зайняття нової лінії оборони Яруга – Біляни, але атаки противника не давали змоги його виконати [245, с.42]. Польське ж командування навіть відновило 2-у армію (розформовану ще у травні 1920 р.), щоб закрити шлях на Рівне будьонівській кінноті, але наміри були марними [105, с.166]. Російські війська успішно просувались на захід.

Нами встановлено, що 14-а російська армія й надалі намагалась розгромити не тільки 6-у польську армію, а й армію УНР. У ході боїв 19 червня 1920 р. для результативності наступу у росіян застосовувались навіть загороджувальні загопи (по 70 багнетів у кожному), зокрема, під час наступу 122-ї та 123-ї бригад 41-ї російської дивізії [245, с.48]. Лише 20 червня 1920 р. 14-а російська армія змусила відступити 6-у польську армію, а відповідно і армію УНР [144, с.422].

Хоча українські частини і вели успішні бої у районі Крижополя все ж командарм відвів свої з'єднання на лінію Яруга – Біляни [199, 20 червня]. А увесь наступний тиждень, протягом 21 – 28 червня 1920 р., пройшов у безперервних боях, які закінчились доволі успішно для армії УНР. Так, 21 червня 1920 р. були зупинені й відкинуті 367-й, 368-й та 364-й російські полки. 22 червня 1920 р. за допомогою зведеної кінної бригади полковника Дяченка відбито наступ кінної бригади Гофа [245, с.50]. 23 червня 1920 р. частини 3-ї Залізної дивізії розбили 369-й полк [243, с.52]. А 24 червня 1920 р. контрнаступом Запорізької дивізії відкинуто 367-й полк [245, с.53].

Крім того, 25 червня 1920 р. 4-й Київській дивізії у районі с. Біляни контрударом вдалося прорвати фронт 41-ї російської дивізії [245, с.54]. Як результат, російські частини зайняли оборону на лівому березі Мурафи і протягом 27 і 28 червня 1920 р. не атакували українські позиції [245, с.60]. Слід зазначити, що завзятість українських частин вражала противника.

29 червня 1920 р. у зв'язку з відведенням з оборонних позицій двох лівофлангових дивізій 2-ї польської армії для боротьби з кіннотою С. Будьонного (24 000 шабель), значно збільшилася смуга оборони армії УНР, аж до села Калинівки [173, с.62; 212, с.328]. Саме, щоб надати можливість 6-й польській армії якнайшвидше перегрупувати свої сили, С. Петлюра наказав генералу О. Удовиченку передислокувати 30 червня 1920 р. частини 3-ї Залізної дивізії ще далі на північ до м. Бар [245, с.63]. Цими заходами загальне положення на фронті було врятовано.

Між іншим, незаперечним є й той факт, що за наказом командуючого південно-західним російським фронтом 14-а армія повинна була ще до 29 червня 1920 р. захопити Старокостянтинів та Проскурів, що у перспективі надало б можливість витіснити в Румунію польську 6-у і українську армії, але Ю. Пілсудський не дав цього зробити, оперативно зосередивши на небезпечному проскурівському напрямку близько 27 000 багнетів і шабель проти російських 10 000 [144, с.425].

Намагаючись прорвати українську смугу оборони, 1 й 2 липня 1920 р. 366-й, 367-й, 368-й стрілецькі та 115-й кінний полки 41-ї російської дивізії безперервно вели наступ із району Шаргорода у напрямку Обухів – Копайгород – Берлінці Лісові і навіть захопили села Гора, Хринівку, Романки та м. Копайгород, але ненадовго. Нами встановлено, що контрнаступом армія УНР відбила втрачені місцевості [245, с.70].

Саме у ці дні в лавах армії УНР мали місце прояви дезертирства, зокрема, серед мобілізованих в Ямпільському повіті, який знову опинився під владою противника. Так, деякі козаки втрачали віру в перемогу і жалкуючи за родинами, покидали свої підрозділи. Тільки з 3-ї дивізії від 30 червня до

2 липня 1920 р. дезертирувало близько 20 осіб [243, с.54]. Та незважаючи навіть на постійну нестачу боєприпасів, бойові втрати та дезертирство, армія УНР все ж тримала оборону, здійснюючи навіть доволі вдалі контрудари. Саме 3 липня 1920 р. силами Київської, Херсонської та Запорізької дивізій у районі с. Вендичани було розбито російську бойову групу чисельністю до 1000 багнетів та 500 шабель [245, с.72]. Це безумовно є прикладом злагожденості і боєздатності українських частин.

Занепокоєне, як свідчать джерела, стійкістю польсько-українських військ у районі Проскурова, командування російського фронту зосередило на залізничній колії Жмеринка – Проскурів шість бронепотягів [243, с.55]. Це надало змогу 8-й кінній дивізії Примакова у ніч з 3 на 4 липня 1920 р. захопити Проскурів, що й змусило поляків відступити за Збруч [144, с.428]. Встановлено, що польські війська не змогли навіть забезпечити своєчасну евакуацію із Проскурова штабу 6-ї армії [241, с.145]. Між тим, у загрозливій ситуації опинився й український ГШ, евакуацію якого до Станіслава 6 липня 1920 р. особисто очолив і забезпечив генералквартирмейстер полковник Є. Мишківський, де й був смертельно поранений [7, арк.35].

Взагалі, слід зазначити, що у цей час польські війська терпіли поразки не тільки на території України, а й на території Білорусії. Є незаперечним те, що ці поразки обумовлені, у цілому, п'ятикратною перевагою сил з боку військ радянської Росії. Так, станом на 4 липня, війська західного російського фронту у своєму складі вже мали близько 447 000 осіб, у той час як їм протистояло лише 75 000 осіб. Крім того, російський фронт майже вдвічі переважав в озброєнні, зокрема, маючи: 2913 кулеметів, 722 гармати, 14 бронепотягів, 30 автопанцирників, 3 танка марки „Рено” та 91 літак. Це й призвело до відступу поляків із території Білорусії [173, с.68]. А бої 4 і 5 липня 1920 р. на Ауті, що призвели до розгрому 1-ї польської армії, започаткували відхід польського північного фронту аж до Вісли [207, с.166].

Дійсно, аналізуючи ситуацію на російсько-польському фронті сам по собі визріває висновок, що ініціатива у війні цілком перейшла на бік росіян.

Проте, незважаючи на поразки союзних польських військ армія УНР продовжувала вперто обороняти свої рубежі на лінії Стара Ушиця – Муровані Курилівці – Ялтушків, відбиваючи атаки 41-ї та 21-ї дивізій.

Бої дієвої армії УНР з 2 до 5 липня 1920 р. під Копайгородом, Лучинцем і в районі Озаринець засвідчили, що хоча українська піхота й спроможна успішно протистояти російській кінноті, але все ж таки краще було б мати у лавах армії УНР хоча б одне кінне з'єднання. Між іншим, досвід вказував на ефективність застосування кінної бригади полковника Дяченка, тимчасово створеної, а згодом розформованої. Тому й було, згідно наказу військам дієвої армії УНР Ч. 0127 від 5 липня 1920 р., створено зведену окрему кінну дивізію на чолі з полковником І. Омеляновичем-Павленком, до складу якої увійшли дивізійні кінні полки: Чорних Запорожців, 3-й та 2-й імені Максима Залізняка [245, с.76].

Як тільки командарму стало відомо від розвідки, що лівий фланг армії УНР поляками оголено і вона опинилася висунутою на 80 км наперед, він відразу ж прийняв рішення на відступ. Тим більше, визріла небезпека з боку 8-ї дивізії Примакова [243, с.57]. Протягом 5 – 12 липня 1920 р. армія УНР відступала до Збруча [245, с.81].

Встановлено, що причинами відступу української армії були не тільки втрата зв'язку і бойової взаємодії з союзником, а й брак боєприпасів та санітарного майна. Не врятувало положення навіть отримання 6 липня 1920 р. медикаментів від місії Українського Червоного Хреста [72, арк.1]. Вже 10 липня 1920 р. українським командармом було віддано наказ по військам дієвої армії Ч.0132 про відступ на правий берег Збруча [245, с.87].

Намагання російських військ 10 і 11 липня 1920 р. обійти з лівого флангу армію УНР завершилися невдачею. Силами лівофлангової 3-ї Залізної дивізії була розбита російська кінна бригада чисельністю у 300 шабель. А Київська дивізія, у свою чергу, контрнаступом відбила декілька атак 121-ї і 122-ї піших бригад противника в районі Гусятина. В ніч з 11 на 12 липня 1920 р. армії УНР вдалося форсувати Збруч і зайняти оборону на його

правому березі від р. Дністра до м. Збаража. Нами встановлено, що за останні півтора місяці боїв втрати армії УНР становили близько 2500 осіб [245, с.93].

Користуючись тим, що протягом 13 та 14 липня 1920 р. командування 14-ї російської армії не організувало жодного наступу, а лише збирало свої сили на лівому березі Збруча, український командарм провів перегрупування сил. Лінію оборони від Дністра до Збаража було розмежовано на три дивізійні смуги, які й зайняли дивізії: від румунського берега Дністра до Гусятини – 5-а дивізія, від Гусятини до Волочиська – 2-а, а від Волочиська до Збаража – 3-я з приданим їй 54-им польським полком та бронепотягом „Кармелюк”. У резерві залишились: 1-а дивізія в районі Мушкатівки, поблизу Чернокиївців 4-а, а кінна в районі Озерян [221, с.361; 245, с.95]. Така розстановка сил дійсно дозволяла тримати зайняту лінію оборони.

Саме у ці дні у бельгійському місті Спа, не попередивши керівництво УНР про свої наміри, поляки уже вели переговори про замирення з радянською Росією, безумовно, за посередництвом Антанти. Дійсно, можна вважати, що польські війська на даний час опинилися майже на межі цілковитого знищення, особливо армії північно-східного фронту. Навіть можна констатувати, що під загрозою опинилась польська державність, але нехтувати варшавськими угодами, на нашу думку, було вкрай непорядно.

На переговорах росіянам було запропоновано зупинити наступальні дії на відстані 50 км від лінії Гродно – Валовка – Немирів – Брест – Дорогузък – Устилуг – на схід від Грубешова – Крилів – західніше Рави-Руської – на схід від Перемишля до Карпат, від лінії „Керзона” [173, с.71]. Керівництво ж радянської Росії, у свою чергу, за рішенням Пленуму ЦК РКП(б) навмисно висунуло неприйнятні для ПР свої умови – скоротити армію до 50 000 осіб й добровільно віддати отримане від союзників військово майно, цим самим підштовхнувши поляків до продовження війни [142, с.162].

На південно-східному польському фронті, у цей час, союзні 6-а польська та дієва українська армії ледве стримували наступ 14-ї російської армії, вводячи в бій останні свої резерви. Між іншим, 16 липня 1920 р. армія

УНР зупинила наступаючу 41-у російську дивізію й контрнаступом розбила її, відкинувши залишки на лівий берег Збруча. Як результат, командування 14-ї армії, після цих боїв, було змушене поповнити 41-у дивізію Осадчого чотирма свіжими полками.

Невдовзі, за даними розвідки, українському командуванню стало відомо, що на лінії фронту від Дністра й до Сатаніва проти 5-ї Херсонської та 2-ї Волинської дивізій веде бойові дії виключно чотирибригадна 41-а російська дивізія, а проти 3-ї Залізної дивізії, від Сатаніва до Збаража, протистоїть стрілецька бригада 60-ї російської дивізії та кінний полк зі складу 8-ї червонокозачої дивізії [245, с.99]. За нашими підрахунками у цей час безпосередньо в боях з українського боку брало участь близько 4500 багнетів і шабель, а з російського понад 10 000 багнетів і шабель, що свідчить про великі втрати в українській армії за два місяці боїв.

17 липня 1920 р. у районі Гусятина за вогневою підтримкою бронепотяга „Кармелюк” 3-я Залізна дивізія і 54-й польський полк відбили всі атаки противника [243, с.63]. Лише в ночі з 18 на 19 липня 1920 р. російським 365-му, 367-му пішим та 115-му і 116-му кінним полкам, зі складу 41-ї дивізії, вдалося форсувати Збруч у районі сіл Залісся та Шедлівці й захопити села Васильків і Сидорів, але знову ж таки ненадовго. Контратакою 3-ї та 5-ї дивізій й за підтримкою окремої кінної дивізії російські частини були відкинуті на лівий берег Збруча. Між тим, українська кіннота у боях під Сидоровом відбила атаку російської кінноти, втративши 24 козаків, в той час як з протилежної сторони втрати становили 40 червоноармійців [245, с.105]. Так само й 20 липня 1920 р. у районі с. Шедлівці 5-ю дивізією було розбито 121-у бригаду [245, с.107].

Між тим, воєнно-стратегічна ситуація на південно-східному польському фронті знову ускладнилась. За наказом російського Головнокомандувача С. Каменева змінено напрямок дій 1-ї Кінної армії С. Будьонного – виключно на Львів, у той час як за попереднім задумом вона повинна була розвивати наступ безпосередньо у люблінському напрямку.

Мотивацією цього рішення, як свідчать джерела, стало те, що поляки вели досить уперті бої іменно у львівському напрямку, та й з Румунією у росіян виявились напружені відносини [226, с.135]. Враховуючи ці зміни в обстановці командуванню 6-ї польської армії довелось терміново вжити заходів щодо оборони Львова.

Відповідні зміни не могли не вплинути й на події на лінії оборони дієвої армії УНР. Протягом 21 липня 1920 р. бойова російська група (300 багнетів та 400 шабель) вела наступ із району Кудринці – Звинячка у напрямку сіл Мельниця – Іване Пусте – Залісся, але 5-ю українською дивізією була зупинена й витіснена на попередні позиції. Ще гірше відбулося з 122-ю російською бригадою 22 липня 1920 р. у районі Гусятина, де під час бою її жіночий загін (30 осіб) поширив паніку, спричинивши втечу усієї бригади. Спроба 122-ї бригади 23 липня 1920 р. знову форсувати Збруч теж не мала успіху [245, с.109].

Проте, вже 24 липня 1920 р. склалося загрозливе становище для лівого флангу армії УНР, після того як російські 123-я (1000 багнетів) та посилена з резервів кавалерійська (1100 шабель) бригади у районі с. Шидлівці переправилися через Збруч і перейшли у наступ на Сидорів – Кривеньке, що й призвело до залучення до бою резервної окремої кінної дивізії. Вона не тільки розбила 123-ю пішу бригаду, а й нанесла поразку російській кінноті 25 липня 1920 р. в районі с. Сидорово, змусивши „залишки” втікати на лівий берег Збруча [241, с.146]. Українська сторона теж понесла втрати, зокрема, 20-й курінь 3-ї дивізії цілком було знищено російською кіннотою [245, с.144].

Слід відзначити, що наприкінці липня 1920 р. з'явилася можливість для українського командування передислокувати значно ослаблену 6-у Січову дивізію із Більсько Волі до лав армії УНР, але перекреслив ці наміри успішний наступ 58-ї російської дивізії [60, арк.48–51].

26 липня 1920 р. 14-а російська армія, спрямувавши більшість своїх сил у Тернопільському напрямку, змусила знову 6-у польську армію відступити від Збруча, але тепер вже аж за р. Серет. Дізнавшись, що лівий фланг знову

оголено український командарм віддав наказ лівофланговій 3-й дивізії негайно відходити за Серет до Джурина [243, с.68]. Решта ж з'єднань армії УНР відступила аж уночі [245, с.117]. А після переходу армії на правий берег Серету командарм змушений був замінити на позиціях ослаблену боями 3-ю Залізну дивізію 1-ю Запорізькою, відвівши „залізних” до армійського резерву для поповнення [243, с.69]. На правому березі Серету було терміново створено лінію оборони від р. Дністра до м. Чорткова, на якій і розташовано у послідовності три українські дивізії: 5-у – 2-у – 1-у. У резерві зосереджено 3-ю, 4-у та окрему кінну дивізії [245, с.118].

Протягом 27 – 28 липня 1920 р. 41-а російська дивізія з усіма своїми резервами підійшла до Серету й відразу ж розпочала спроби форсувати його. 5-й Херсонській дивізії протистояла 121-а російська бригада, 2-й Волинській – 122-а бригада, а 1-й Запорізькій – 123-я бригада. Крім того, 41-а російська дивізія у своєму складі мала окрему кінну бригаду сформовану із чеченців, подільський партизанський загін із євреїв та для вогневої підтримки бронепотяг „Ленин”. Взагалі 14-а російська армія на озброєнні мала потужну групу із шести бронепотягів: „Смерть Панам”, „Товарищ Алябьев”, „Красноармеец”, „Красный крестьянин”, „Бела Кун” і „Ленин” [51, арк.2-4].

Теж саме відбулося і 28 та 29 липня 1920 р., але українському командуванню вдалося повернути втрачені позиції вже надвечір 29 липня 1920 р. [245, с.119].

Стрімким наступом 30 липня 1920 р. 60-а російська дивізія змусила відступити 12-у польську дивізію, тим самим знову створюючи загрозу лівому флангу армії УНР. Покинувши Янів, поляки надали можливість переправитись через Серет значній силі противника й закріпитися на правому березі. Обороняти лівий фланг армії УНР довелось з 30 липня до 4 серпня 1920 р. лише резервній 3-й Залізній дивізії. Слід зазначити, що полякам так і не вдалося повернути втрачену територію [243, с.73]. На відміну ж діям союзників, на усіх відтинках української лінії оборони наступаючі російські частини були відкинуті на лівий берег Серету. Не

допомагала росіянам навіть наполеглива агітаційна робота, спрямована особливо на галичан 5-ї Херсонської дивізії [245, с.124].

Між іншим, у цей час паралельно із поповненням із Ланцуті, до складу армії УНР влився й „Італійський курінь”, сформований в Італії із військовополонених-українців. Він значно доповнив склад 2-ї стрілецької дивізії [236, с.80]. Разом з тим, незважаючи на поповнення, 4 серпня 1920 р. армія УНР відступила на правий берег Стрипи, оскільки черговий раз оголився її лівий фланг [144, с.458].

Вже на правому березі Стрипи 5 серпня 1920 р. дієву армію УНР було реорганізовано на три групи: Праву – генерала О. Загородського (5-а, 4-а, 2-а дивізії), Середню – полковника І. Омеляновича-Павленка (Окрема кінна дивізія) та Ліву – генерала О. Удовиченка (3-я та 1-а дивізії). Після реорганізації 1-а Запорозька дивізія зайняла оборону Стрипи від с. Жижномир до Вишнівчика, 4-а Київська дивізія від Жижномира до Дністра, а правіше від неї, аж до румунського кордону, тримала оборону 5-а Херсонська дивізія. Між тим, як відомо, із джерел, дієва армія УНР готувалася до наступу на 6 серпня 1920 р. [245, с.133].

Проте, спроба повернути загальним наступом втрачені позиції успіху не мала, оскільки росіяни теж готувалися до наступальних дій зі свого боку (див. додаток Е.5). Найбільш успішним був наступ Лівієї групи О. Удовиченка, якій вдалося потіснити 123-ю російську бригаду, але затримка Київської дивізії й відступ 12-ї польської дивізії, призвели до відходу груп на правий берег Стрипи 7 серпня 1920 р. [243, с.74].

8 серпня 1920 р. знову ініціатива перейшла до противника. Тільки під вечір 366-й піший російський полк переправився через Стрипу й повів наступ на позиції 1-ї Запорізької дивізії, захопивши села Осовець і Бабулинці. А 9 серпня 1920 р., 115 російський кінний полк захопив село Переволоки поблизу Бучача. Проте, 10 серпня 1920 р. загальними зусиллями армії усі втрачені позиції на правому березі Стрипи були повернуті [245, с.143].

Спроби опанувати правим берегом Стрипи з боку російських частин протягом 11 та 12 серпня 1920 р. теж не мали успіху. Так, зфорсувавши 11 серпня 1920 р. Стрипу на лінії оборони Запорізької дивізії 368-й російський полк (200 багнетів і 60 шабель) захопив с. Бобулинці, де й протримався лише до наступного дня. А 366-й полк, переправившись поблизу с. Жижномир зайняв його і навіть захопив м. Бучач, але теж не втримався. Контратаками 3-ї та 2-ї дивізій українському командуванню вдалося знову повернути втрачені місцевості відкинувши 366-й та 368-й російські полки на лівий берег Стрипи. Не мав успіху 13 серпня 1920 р. й 364-й полк наступаючи на позиції 5-ї Херсонської дивізії.

Між тим, як нами встановлено, в українських частинах відбувся ганебний випадок під час нічних боїв, результатом чого були понесені втрати у людях і конях. Непорозуміння сталося завдяки вживанню бойового вигуку „ура” замість встановленого муштровим статутом – „слава”. З приводу цього командарм віддав наказ військам дієвої армії УНР Ч.0149 від 12 серпня 1920 р., що зобов’язав командирів частин виховувати своїх підлеглих суворо за положеннями муштрового статуту армії УНР [245, с.145]. Можна вважати, що козаки не навмисно у бою вжили вигук „ура”, а інерційно, оскільки більшість з них за роки служби у царській армії звикли до нього і це було закономірним явищем.

На середину серпня 1920 р. загальна воєнно-стратегічна обстановка на польсько-російському фронті складалась далеко не на користь союзним польсько-українським військам. 1-а Кінна армія 14 серпня 1920 р. знову захопила Броди, 15 серпня 1920 р. зайняла Буськ, а 16 серпня 1920 р. підійшла до Львова. Командування південно-західного російського фронту сподівалось з дня на день захопити столицю Галичини. Проте, поляки створили міцну оборону Львова і зупинили російські війська [173, с.79].

На лінії ж фронту армії УНР протягом 13 – 17 серпня 1920 р. російське командування не застосовувало численної живої сили. Щодня з обох боків

велася лише стрілянина. Спроби невеликими групами (50 шабель та 80 багнетів) форсувати Стрипу завершувалися для противника поразками.

Встановлено, що безактивність російських частин 41-ї дивізії є проявом щоденних мітингів майже в усіх її полках. Великі втрати, стомленість бійців, незмінність частин на бойових позиціях призвели до бунту, припинити який комісари змогли лише при підході поповнення [245, с.148].

Тим часом, завдяки нез'ясованості дій між командуваннями західного і південно-західного російських фронтів полякам вдалося 16 серпня 1920 р. нанести удар із під Любліна по військам західного російського фронту, вривавшись у практично незахищений його лівий фланг (див. додаток Е.6). Протягом чотирьох діб чотири російські армії і окремих кінний корпус були розбиті. Успіх „ударної групи” Ю. Пілсудського (45 000 солдатів, 187 гармат і 750 кулеметів) фактично врятував Варшаву [207, с.197].

Є цілком очевидним, що можливо б і не сталося „Варшавської катастрофи” для російських військ, якби своєчасно було спрямовано на Люблін 12-у і 1-у Кінну армії ще 11 серпня 1920 р. Польський „заслін” (7500 багнетів), що прикривав зі сходу „ударну групу”, напевно не витримав би наступу 12-ї (11 225 багнетів та шабель) та 1-ї Кінної (16 000 шабель) російських армій [144, с.502].

Між тим, поки йшла битва на Віслі поміж польськими і російськими військами, на лінії фронту української армії 17 серпня 1920 р. частини 41-ї російської дивізії кілька разів переходили р. Стрипу майже на усіх відтинках передових українських дивізій (5-ї, 2-ї та 3-ї), але контратаками українських з'єднань були відбиті. Лише відступ 12-ї польської дивізії 18 серпня 1920 р., надав можливість перейти 123-й російській бригаді р. Стрипу у районі Зборова і міцно вдарити по лівому флангу армії УНР, що й вирішило подальші дії української армії [245, с.152]. Отримавши директиву від ГШ УНР командарм віддав наказ відступати всім дивізіям до Дністра, а в ніч з 18 на 19 серпня 1920 р. перейти на його правий берег, зайнявши оборону від Румунії до м. Миколаєва [245, с.158].

Протягом 19 та 20 серпня 1920 р. український командарм провів чергове перегрупування армії. Знову ж-таки лінія оборони створювалася спорудженням окремих укріплень-застав у найбільш придатних для організації переправ місцях, поблизу: Коропця, Нижнева, Іезуполя та Галича. Так, від Румунії до села Буківки зайняла оборону 5-а дивізія, 4-а від Буківки до міста Галича, а 3-я від Галича до Журавно. А смуга оборони від Журавно до Миколаєва була тимчасово перекрита резервною 2-ю дивізією, оскільки знову відклалося прибуття із Красностава 6-ї Січової дивізії. Без 6-ї дивізії бойовий склад дієвої армії налічував: 985 старшин, 3672 багнети та 1972 шабель. На озброєнні було: три бронепотяги („Кармелюк”, „Чорноморець”, „Запорожець”), 36 гармат і 249 кулеметів [245, с.154].

У зв'язку із поразкою російських військ під Варшавою й переходом ініціативи у війні до союзних польсько-українських військ, російсько-польські переговори у Мінську вкотре зайшли у глухий кут. Тепер вже ПР остаточно не погоджувалась на умови РСФРР і вимагала їх переглянути, у результаті чого переговори було перенесено на вересень 1920 р. [207, с.266]. Уряд Польщі почав вести подвійну гру, бо не запросив делегацію від УНР на переговори, хоча з протилежної сторони, у складі делегації РСФРР, вже працювали представники від „маріонеткового” уряду УРСР [163, с.382].

Незважаючи на сумнівну політичну позицію поляків уряд і армія УНР й надалі виконувала свої союзницькі зобов'язання, не залишаючи лінії фронту, за винятком лише особового складу 5-ї Херсонської дивізії (більшість стрільців із галичан). Так, 20 серпня 1920 р. із її складу самочинно залишив фронт загін у 300 осіб на чолі з підполковником Долудом і попрямував до Косова, а 23 серпня 1920 р. лінію фронту покинула ціла бригада [113, с.478]. Очевидним є те, що галичани боляче реагували на подвійну політичну гру уряду ПР під час ведення ним переговорів з РСФРР.

Протягом 20 – 24 серпня 1920 р. малочисельній 5-й Херсонській дивізії протистояла 121-а російська бригада (361-й, 362-й, 363-й піші полки), проти 4-ї Київської дивізії вела натупальні бойові дії 122-а бригада (364-й, 365-й,

366-й піші полки), з 3-ю Залізною дивізією вела бої 123-а бригада (367-й, 368-й, 369-й піші полки) [245, с.60]. Ще 20 серпня 1920 р. польські літуні-розвідники зафіксували на підході до Журавно численну російську кінноту. Так, командування 14-ї російської армії направило свою 8-у кінну червонокозачу дивізію Примакова (із кубанців) для удару з півдня по львівському угрупованню польських військ. Ця дивізія (бойовий склад: 2400 шабель, 12 гармат та 84 кулемети) становила неабияку загрозу і для армії УНР і тому український командарм негайно відправив до м. Черняхова окрему кінну дивізію, щоб прикрити лівий фланг [243, с.80]. Встановлено, що зіткнення української і російської кінноти так і не відбулося у зв'язку зі зміною обстановки на всьому російсько-польському фронті, й під Львовом, зокрема.

Після поразки війська західного російського фронту у безладді відступали від Варшави. Виконуючи директиву Л. Троцького, яка вимагала „енергичного и немедленного содействия конной армии Западному фронту”, С. Будьонний спробував відвести 1-у Кінну армію від Львова, але успішні контратаки польських військ проти російських 12-ї та 14-ї армій змусили його знову втягнути свою кінноту у бої [173, с.95]. Між тим, на підтримку „групи Якіра” і 60-ї дивізії було відведено й дивізію Примакова [245, с.159].

Після відходу кінноти Примакова, 22 серпня 1920 р. до Стрия прибув на лівий фланг дієвої армії УНР польський курінь, підсилений бронепотягом, а українську окрему кінну дивізію було відведено до Калуша [241, с.148].

Українське командування свої бронепотяги зосередило на найважливіших напрямках наступальних дій противника, а саме: бронепотяг „Чорноморець” в районі Галича, бронепотяг „Кармелюк” в районі Ієзуполя, бронепотяг „Запорожець” у районі Нижнева. Завдяки цьому 22 серпня 1920 р., втративши 3 батальйони піхоти і сотню кінноти, 41-й російській дивізії так і не вдалося опанувати правим берегом Дністра [245, с.172].

У ході дослідження встановлено, що після поразки військ Червоної армії під Варшавою, де втрати перевищили 120 тис. осіб, із 22 до 25 серпня

1920 р. в РСФРР було проведено позачергову мобілізацію, зокрема, у Петрограді, Москві, Новій Ладозі, Новгороді, Ярославлі та Казані. Мобілізовано було 23 420 осіб [144, с.551]. Разом з тим, у найближчому майбутньому до суттєвих змін на фронті це не привело.

Щоб призупинити наступ польських військ в Білорусії С. Каменєв 25 серпня 1920 р. віддав наказ відправити 1-у Кінну армію у рейд на Люблін з перспективою виходу до Варшави [173, с.95]. За три доби (з 26 до 29 серпня 1920 р.) будьонівська кіннота підійшла до Замостя [207, с.281].

У цей час керівництво УНР робило спроби домовитися з союзниками про проведення мобілізації у Галичині, але отримало відмову від Міністерства внутрішніх справ ПР. Армія УНР конче потребувала поповнення, оскільки мала відчутні бойові втрати і численне дезертирство із лав 5-ї Херсонської дивізії, де більшість особового складу під проводом генерала Кравса самовільно залишила лінію фронту і перейшла кордон Чехословаччини [163, с.368]. Зваживши на це, негайно був виданий наказ Головної команди військ УНР Ч.9/а від 24 серпня 1920 р., згідно з яким заводились у військових частинах списки дезертирів і надсилалися Головному військовому прокуророві. Крім того, посилювався контроль щодо відбору старшин і козаків до лав армії УНР [11, арк.21]. Дійсно, саме жорсткі правові заходи й могли зміцнити військову дисципліну.

Нарешті протягом з 25 до 29 серпня 1920 р. до армії УНР надійшло поповнення із Збірної Станиці Ланцуті, завдяки якому Запорізька дивізія збільшилася до 4045 осіб, Волинська – до 2855 осіб, Залізна – до 5192 осіб, Київська – до 2696 осіб, Херсонська – до 444 осіб, окрема кінна – до 1364 осіб, штаб армії – до 730 осіб, тил армії – до 573 осіб, окрема залізнична сотня – до 250 осіб, шпиталі – до 409 осіб, збірна запасна дивізія – до 2700 осіб, бронепотяг „Запорожець” – до 115 осіб, бронепотяг „Кармелюк” – до 176 осіб, а бронепотяг „Чорноморець” – до 230 осіб [30, арк.70]. Це значно зміцнило українську армію, а відповідно й посилювало оборонну лінію.

Порівнюючи загальну чисельність дієвої армії УНР до і після поповнення доходимо висновку, що поляки інколи сприяли збільшенню армії УНР і лише завдяки вербуванню військовополонених, й надавали відповідну кількість зброї, боєприпасів і амуніції. Між іншим, склад армії УНР збільшився майже втричі і нараховував 22 239 козаків і старшин. Разом з тим, до Станіслава було привезено із Румунії: чотири гармати, 934 рушниці, 1650 багнетів, 300 списів, 128 сідел кавалерійських, 1280 гранат та близько 1 800 000 рушничних набоїв [29, арк.5]. Зрозуміло, що Румунія йшла на відповідні кроки лише нелегально.

Ще 24 серпня 1920 р. за наказом військам дієвої армії УНР Ч.0158 українську армію було перегруповано на три армійські групи: Праву групу генерала О. Загородського (2-га та 5-а дивізії), Середню генерала О. Удовиченка (3-я, 4-а та Запасна дивізії), Ліву полковника А. Гулого-Гуленка (1-а дивізія і Юнацька школа). У армійському резерві окрема кінна дивізія [245, с.173]. Це надавало змогу успішніше здійснювати контрнаступи і маневрувати.

Слід зазначити також, що під час отримання й розподілу поповнення бойові дії ні на мить не припинялися по всій українській оборонній лінії. Так, 27 серпня 1920 р. Середня група вела успішні бої з 364-им і 366-им російськими полками у районі Нижнєва, змусивши їх відступити. У свою чергу Права група зайняла Возилів, розбивши 365-й російський полк, а окрема кінна дивізія 28 серпня 1920 р. переслідувала 123-ю російську бригаду аж до Рогатина [241, с.128].

Варто зазначити, що своїми активними діями армія УНР надавала відчутну допомогу союзній 6-й польській армії, яка зупинила наступ російських з'єднань на лінії Бібрка – Перемишляни – Кам'янка Струмилова. Крім того, 6-а польська армія розпочала наступ проти „групи Якіра” з метою відкинути її у південно-західному напрямку під удар українських військ. Тому й було наказано українському командарму провести 30 серпня 1920 р. перегруповання частин створивши: Праву групу генерала Загородського (2-а,

запасна, 5-а дивізії з доданими двома польськими куренями полковника Ролінського), Ліву групу генерала Удовиченка (1-а, 3-я та 4-а дивізії) та резерв (окрема кінна дивізія). Причому, Права група підсилювалась бронепотягами „Кармелюк” і „Запорожець”, а Ліва бронепотягом „Чорноморець” [245, с.185]. Найбільш вдалим був наступ Лівої групи 30 серпня 1920 р. в районі Вичолки – Жабель. Отримали поразку 368-й полк та Московська школа курсантів (400 багнетів) [241, с.148]. У цьому ж бою проти 3-ї Залізної дивізії вів бій і загін китайців [243, с.88].

Між тим, поки дієва армія УНР намагалася укріпитися на лівому березі Дністра її 6-а Січова стрілецька дивізія чинила опір 1-й Кінній армії С. Будьонного обороняючи Замостя. Ще 27 серпня 1920 р. С. Будьонний рушив з армією із під Львова у напрямку Любліна через Замостя [241, с.147]. А 6-а Січова дивізія прибула до фортеці Замостя ще 25 серпня 1920 р. й стала в ній залогою [181, с.19]. Крім українців до складу залого входили й польські частини: два етапових курені, дивізіон артилерії, два бронепотяги з гарматами, відділ польової жандармерії і неповний 32-й полк піхоти. У цілому українсько-польська військова залога нараховувала: 3200 багнетів, 200 шабель, 12 гармат і 3 бронепотяги. Очолив залого командир 6-ї української дивізії полковник М. Безручко [275, с.254].

За чотири доби під керівництвом сотника-інженера 6-го технічного куреня 6-ї дивізії Бокитька навколо міста Замостя було споруджено в чотири ряди 18-кілометрову дротяну загорожу, а за нею збудовано гніздові бойові пункти для кулеметів [181, с.12].

Ранком 29 серпня 1920 р., за наказом М. Безручка 16-а і 17-а українські бригади, 6-й кінний полк ім. Костя Гордієнка, кулеметна команда і артилерійські підрозділи відійшли за межі міста на плацдарм Красностав – Грубешів із завданням вести бойові дії у запіллі будьонівців (див. додаток Е.2). У самому ж Замості, крім польських підрозділів залишились зі складу української дивізії: штабова сотня, одна сотня 6-го кінного полку, одна

гарматна батарея й 6-й технічний курінь. А 1-а Кінна армія з'явилась під Замостям лише увечорі [181, с.10].

30 серпня 1920 р. будьонівці оточили фортецю з усіх боків і повели наступ. Їм вдалося подолати дротяні перешкоди лише із заходу і майже увійти у місто, але силами української кінноти їх було витіснено за межі міста [241, с.147]. Їхні спішені підрозділи наполегливо штурмували Замостя і вдень і вночі по кілька разів, особливо дошкуляли захисникам бомбуванням 20 літаків та нищівний вогонь 58 гармат, що впливало на психіку оборонців залоги. Особливо вганяло у стан важкої депресії польських рекрутів етапового куреня. Це змушувало українське командування розміщувати поміж поляками українських старшин і козаків, які підбадьорювали слабодухих. Полковники М. Безручко і В. Змієнко доволі часто особисто з'являлись у найнебезпечніших місцях для моральної підтримки підлеглих, але на морально-психологічному стані оборонців відбивався брак харчів, боєприпасів, амуніції, підупали й фізичні сили вояків [275, с.254].

Між тим, поки оборонялося Замостя, польський південний фронт встиг зробити перегрупування й поповнити свої частини резервами, що надало можливість полякам кинути достатню кількість військ для оточення і знищення кінноти С. Будьонного. З півночі підійшла польська бойова група генерала Сікорського [181, с.14]. З півдня надійшла група військ під командуванням генерала С. Галлера у складі 13-ї піхотної та 1-ї кавалерійської дивізій. А 31 серпня 1920 р. вже поблизу Комарово відбулася битва 1-ї польської кавалерійської дивізії з двома дивізіями будьонівців, в якій поляки перемогли [207, с.281].

У зв'язку із загрозою оточення лише під вечір 31 серпня 1920 р. будьонівська кіннота рушила геть від Замостя [181, с.16]. Між тим, уникнути оточення їй не вдалося. Лише завдяки своєчасному прориву лінії оборони 2-ї легіонерної польської дивізії Желіговського будьонівцям пощастило уникнути цілковитого знищення [207, с.285]. „Прорубавши” собі вихід із оточення червоноармійська кіннота відступала аж до Володимира-

Волинського [181, с.8]. Навіть сам С. Будьонний чуть-було не потрапив у селі Лабоні у полон до 6-го українського кінного полку [181, с.28].

Встановлено, що у боях під Замостям 1-а Кінна армія втратила більше половини бойового складу [173, с.96]. Крім того, після переслідувань польським кавалерійським корпусом полковника Ю. Руммеля з 13 до 18 вересня 1920 р. її бойовий склад ледве нараховував 1500 шабель, що й змусило російське командування відвести її залишки під Київ [207, с.286].

Між тим, після героїчної оборони Замостя українська 6-а Січова дивізія й надалі залишалася у оперативному підпорядкуванні командувачу 3-ї польської армії і лише аж 10 вересня 1920 р. була відправлена потягами із Красностава до Іезуполя до армії УНР [13, арк.75; 180, 18 вересня].

Коли точилися бої під Замостям, дієва армія УНР вела бойові дії ще на лівому березі Дністра, стримуючи постійні атаки червоноармійських частин 41-ї та 60-ї російських дивізій. Лише провівши контратаку, українській Правій групі вдалося зупинити наступ 121-ї російської бригади, але не на довгий час тому, що противник підвіз важку артилерію до с. Порхів й почав інтенсивно обстрілювати українські позиції. На лінії ж фронту Лівої групи противник захопив села: Слобідка, Большевце, Библо, Дитятин. 123-я російська бригада, атакуючи українську Ліву групу, пробивалась до Монастирська на з'єднання із 122-ю бригадою [245, с.192].

Від розвідки і допитаних полонених українському командуванню стало відомо про прибуття нових російських частин на фронт, а саме: окремої кінної бригади донських козаків (500 шаблів), полку піхоти (до 1200 багнетів), полку кінноти зі складу 8-ї кавалерійської дивізії (250 шабель) тощо. Враховуючи це, протягом ночі з 2-го на 3-є вересня 1920 р., за наказом командарма, усі піші українські частини було переправлено на правий берег Дністра, крім окремої кінної та 1-ї Запорізької дивізій, які тимчасово залишались для підтримки правого флангу 6-ї польської армії [245, с.198]. Ці з'єднання 7 вересня 1920 р. відступили за Дністер [245, с.205].

Отже, знову дієва армія УНР опинилась на правому березі Дністра й тримала оборону на лінії від Румунського кордону до м. Галич.

Для чергової підтримки контрнаступу союзної 6-ї польської армії, за наказом українського командарма окрема кінна дивізія 9 вересня 1920 р. форсувала Дністер поблизу Галича й розбила під Бурштином російські 123-ю та 12-у стрілецькі бригади, взявши до полону 300 червоноармійців. При чому, 12-а бригада нещодавно прибула із Симбірська [241, с.148]. А 10 вересня 1920 р. завдяки вмiлим діям кінного полку імені Максима Залізняка на лівому березі Дністра в районі Німчика було розбито два червоноармійських батальйони. До полону потрапило 159 бійців, три командири рот і один командир батальйону. Взято трофеї – 200 рушниць та два кулемети [245, с.211].

Довідавшись, що червоноармійці розпочали з 12 вересня 1920 р. будувати на лівому березі Дністра суцільну смугу оборони із окопів, українське командування прийняло рішення ранком 14 вересня 1920 р. провести загальний наступ перегрупувавши перед тим свої з'єднання і частини на три армійські групи: Праву групу генерала О. Удовиченка у складі 3-ї, 4-ї та 5-ї стрілецьких дивізій, Середню групу генерала О. Загородського у складі 1-ї, 2-ї та 6-ї стрілецьких дивізій, та Ліву групу полковника І. Омеляновича-Павленка у складі окремої кінної дивізії (див. додаток Е.1). В ніч з 13 на 14 вересня 1920 р. дивізії Правої групи було зосереджено в районі Городенка – Заліщики, Середньої групи в районі Нижнева, а окрему кінну дивізію було підведено до Іезуполя. Між тим, резерв армії становила кулеметна дивізія полковника Базильського. Проте, слід зазначити, що на 14 вересня 1920 р. дієва армія УНР у своєму складі мала близько 17 000 старшин і козаків, що говорить про втрати більше 5000 осіб за час оборони Дністра [245, с.216].

Можна цілком вважати, що загальна воєнно-стратегічна обстановка на фронті станом на 14 вересня 1920 р. сприяла розгортанню наступу в Україні з боку союзних польсько-українських військ. Початковою його фазою став

успішний удар польського кінного корпусу полковника Ю. Руммеля по 12-й російській армії [105, с.214]. Українській же армії відводилось завдання затакувати й розбити російські частини за Дністром та вийти у запілля 14-ї російської армії [241, с.149].

Дієвій армії УНР протистояла у цей час 123-я російська бригада бойового складу до 3500 багнетів та 200 шабель, 50 кулеметів та двох гармат. Відтинок від румунського кордону до гирла ріки Стрипи займав її 363-й полк, далі по Дністру до Устя Зелене – 364-й полк, від Устя Зелене до станції Галич – 365-й полк, а від Галича до гирла Свижа – 366-й полк. У запіллі 123-ї бригади зосереджувались кінна бригада Гофа та 36-й запасний полк [243, с.93].

Лише у другій половині 14 вересня 1920 р. першою переправилась на лівий берег Дністра окрема кінна дивізія в районі Ієзуполя і затакувавши червоноармійський 365-й полк змусила противника відступити у напрямку Бучача [245, с.222]. Правій групі довелось переправлятися в ніч з 14 на 15 вересня 1920 р. поблизу с. Жежави на плотах. А Середній групі форсувати Дністер під м. Нижневом [241, с.150].

Слід зазначити, що протягом 15, 16 та 17 вересня 1920 р. наступ дієвої армії УНР проходив успішно. Так, окрема кінна дивізія, знищивши 365-й російський полк зайняла Підгайці. Середня група, розбивши 364-й російський полк, захопила Бучач. А Права група оволоділа Чортковом та Заводським, що підживлювало бойовий дух козаків [245, с.227].

Спроба 18 вересня 1920 р. з боку російських військ зупинити й відкинути дієву армію УНР назад за Дністер не мала успіху. Командувач 14-ї російської армії спрямував на Бучач резервну 121-у бригаду, та два кінних ескадрони зі складу дивізії Примакова, але силами 8-ї польської дивізії у тісній взаємодії з українською кінною дивізією акція противника завершилася цілковитою для нього поразкою [243, с.110]. Нарешті українська армія вийшла на лінію Збруча, з боями пройшовши 110 км [241, с.150].

Встановлено, що у результаті наступальної операції з 14 до 19 вересня 1920 р. усі частини 41-ї російської дивізії на терені між Дністром і Збручем було розбито, до полону потрапило 1217 червоноармійців, захоплено 68 кулеметів і 915 возів з боєприпасами [245, с.234]. Це по праву була знаменна подія, що надихала на перспективу подальшого успіху.

Протягом 19 та 20 вересня 1920 р. український командарм, провівши перегрупування частин, чітко визначив завдання кожній армійській групі терміном до 23 вересня 1920 р., а саме: Правій групі генерала О. Удовиченка (3-я дивізія) – зайняти місто Дунаївці, Середній групі полковника Ю. Тютюнника (4-а та 5-а дивізії) – зосередитися в районі міста Ярмолинці, Лівій групі генерала О. Загородського (1-а та 2-а дивізії) – зосередитися в районі Проскурова, армійському резерву полковника І. Омеляновича-Павленка (окрема кінна та 6-а Січова дивізії) – зосередитися в районі м. Кузьмина, а 1-й кулеметній дивізії поблизу с. Джурин [245, с.236]. А 21 вересня 1920 р. після загального молебня, проведеного управою армійського духовенства на чолі з протоієреєм УАПЦ П. Пащевським, розпочався загальний наступ дієвої армії УНР [243, с.119]. Права група до 23 вересня 1920 р. успішно провела усі бої на лівому березі Збруча й зайняла Кам'янець, Смотрич, Зелене і підійшла до Дунаєвць (див. додаток Е.7). А Середня група 24 вересня 1920 р. зайняла Ярмолинці. У свою чергу Ліва група 25 вересня 1920 р. опанувала Проскуровом, розбивши 364-й російський полк, а 28 вересня 1920 р. Старокостянтиновом, взявши до полону 3000 червоноармійців [207, с.288].

Між тим, слід зазначити, що успішному наступу армії УНР сприяли і дії повстанців у запіллі південно-західного російського фронту. Повстання охопили майже усю Херсонщину і Київщину, зокрема: у Єлисаветградському повіті оперував отаман Коханенко, у Балтському – Заболотний, у Кременчуцькому – Скирда та ін. [245, с.239]. З цього приводу у ГШ армії УНР було розроблено Положення „Про організацію повстання на

Правобережній Україні”, згідно якого передбачалося Всеукраїнське повстання [194, с.258].

У той час, коли російські війська терпіли поразки на територіях Литви, Білорусії і України, у Ризі велися переговори між польською і російською делегаціями про перемир'я. У самій ПР проти продовження війни були всі – уряд, парламент, преса – за винятком Ю. Пілсудського. За цих обставин польських політиків цікавила не стільки поразка Росії, як утримання влади над західноукраїнськими землями [163, с.387]. А Пілсудський був відповідальний перед Сеймом і безсилий йому кардинально протистояти. Дисертантом встановлено, що виключно під впливом уряду і Сейму польські війська значно послаблювали свій темп наступу у київському напрямку, оскільки російська делегація почала погоджуватися на польські умови. Москва навіть згодна була віддати ПР більше українських земель, ніж це уступив Польщі С. Петлюра [95, с.48].

Послаблення наступу з боку польських військ призвело до збільшення червоноармійських частин на лінії фронту дієвої армії УНР. Крім того, помітно зменшилось постачання боєприпасів від поляків. За період з 14 до 26 вересня 1920 р. армія УНР отримала близько 600 000 набоїв для рушниць, 48 000 набоїв для кулеметів та 3000 набоїв для гармат [28, арк.38]. З цього зрозуміло, що для 12-тисячного бойового складу це вкрай недостатньо, навіть за польськими нормами „дня вогню”, де на рушницю передбачено – 40 набоїв, а на кулемет – 500 а на польову гармату – 60 [25, арк.4].

Разом з тим, незважаючи на помітну пасивність союзників армія УНР продовжувала атакувати 41-у дивізію, змушуючи її відступати. А командувач 14-ї російської армії, провівши перегрупування військ, виставив проти неї значно більші сили чим раніше. Лінію фронту 41-ї дивізії було зменшено майже вдвічі і вона тепер уже вела оборонні бої на лінії Могилів – Деражня силами 122-ї та 123-ї бригад, тримаючи резервною 121-у бригаду. На лінії від Деражні до Летичева російське командування виставило 60-у дивізію у складі: 179-ї, 178-ї та 180-ї стрілецьких бригад та кінного полку Байла. На

станції Деражня діяли бронепотяги: „Ураган”, „Коршун”, „Лейтенант Шмидт”, „Победим или умрем” [245, с.261].

Встановлено, що українська армія хоча й несла значні втрати, але просувалася вперед. Червоноармійські частини було вибито із Ярмолинець і Проскурова. Захоплено чотири бронепотяги противника. Окрема кінна дивізія 27 вересня 1920 р. зайняла Зіньківці. У бою під Міньковцями взято до полону 320 червоноармійців та зарубано 500 [235, 29 вересня]. Потреба в людях змусила українського командарма оголосити 28 вересня 1920 р. мобілізацію [243, с.126]. Вже 30 вересня 1920 р. армія УНР налічувала: 4059 старшин, 20 751 козака та 9055 коней [30, арк.136]. Безперечно, значною допомогою була закупка боєприпасів у Румунії – більше 1 000 000 набоїв для рушниць та 5000 снарядів для гармат [26, арк.1].

Слід акцентувати увагу на тому, що збільшення кількості полонених у заплілі армії УНР спричинило до створення окремого табору для полонених згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.247 від 30 вересня 1920 р., із розрахунку на 3000 осіб, де комендантом призначено хорунжого П. Роменського [7, арк.36].

З 27 вересня до 3 жовтня 1920 р. 14-а російська армія отримала численне поповнення, а саме: 27 і 28 вересня 1920 р. – 7500 багнетів і 7000 шабель із Казані, 1 жовтня 1920 р. – 6400 багнетів і шабель із Петрограда і 3 жовтня 1920 р. 1500 багнетів із Лебедян [245, с.258-273]. Таким чином, накопичивши свіжі сили, командування 14-ї армії спрямувало контрудар на Праву українську групу силами 41-ї дивізії з метою глибокого охоплення правого флангу армії УНР, щоб „відрізати” взагалі всю українську армію від території ПР [241, с.151].

Права українська група 2 жовтня 1920 р. відбила контрудар 41-ї російської дивізії і поновила свій наступ [243, с.127]. 4 жовтня 1920 р. 60-й російській дивізії не допомогло зупинити наступ Лівої української групи навіть поповнення (стрілецька і кінна бригади). Разом з тим, Середній українській групі тільки аж 6 жовтня 1920 р. вдалося вирівнятись по фронту

відносно до Лівої і Правої груп, розбивши при цьому 123-ю російську бригаду [245, с.273]. Ці бої коштували 41-й і 60-й дивізіям до 2000 забитими і до 1000 полоненими. Але і українські частини мали значні втрати, зокрема, 3-я дивізія втратила 200 забитими та кілька сот пораненими [241, с.151].

Під час цих боїв Головний отаман С. Петлюра був на передовій. Одвідав безпосередньо 2-у Волинську (в районі Деражні), 3-ю Залізну (в районі Дунаєвець), 4-у Київську (поблизу с. Шаровці), 6-у Стрілецьку та окрему кінну (у районі Міхалполя) дивізії, після чого за бойові заслуги кілька старшин отримали чергові військові звання і подяки у наказі Головної команди військ УНР Ч.061 від 5 жовтня 1920 р. [12, арк.59].

Встановлено, що за бойові заслуги у боротьбі за українську державність наказом Головної команди військ УНР Ч.35 від 5 жовтня 1920 р. 33 старшини армії УНР були підвищені в рангах, зокрема, генеральські звання отримали: Військовий міністр полковник В. Сальський, Генеральний інспектор полковник В. Петрів, начальник штабу дієвої армії полковник П. Ліпко, командир 6-ї дивізії полковник М. Безручко, командир 4-ї дивізії полковник Ю. Тютюнник [36, арк.43-45]. В додаток до всього, Рада Народних Міністрів УНР ухвалила зразки орденів „Визволення” та „Республіка”, якими нагороджувалися старшини і козаки за хоробрість, та відзнаку „Залізний Хрест” за Зимовий похід [11, арк.87].

Хоча умови перемир'я між ПР та РСФРР й були узгоджені попередньо 5 жовтня 1920 р., Ю. Пілсудський, всупереч своєму уряду і Сейму, забезпечував боєприпасами армію УНР [207, с.317]. 9 жовтня 1920 р. українська армія отримала навіть 3 літаки [245, с.278]. А 8 жовтня 1920 р. до армії УНР потрапило 6 гаубиць із Кракова, 10 000 рушниць із Ланцуті, 6000 набоїв до гармат зі Львова, 50 кулеметів, чотири вагони санітарного майна та ін. [31, арк.51]. Це черговий раз вказувало на наміри і прагнення Голови ПР щодо відновлення УНР.

Щоб підтримати не тільки армію П. Врангеля, а й національні білоруську і українську маршал Ю. Пілсудський 6 жовтня 1920 р. відправив у

бойовий рейд на Коростень кінний корпус генерала Руммеля, який майже до 14 жовтня 1920 р. протримав у бойовій напрузі 58-у, 25-у, 44-у та 7-у російські дивізії [207, с.317]. Крім того, цей рейд був чи не останньою краплею щодо прискорення підписання 12 жовтня 1920 р. угоди про перемир'я між Польською Республікою та РСФРР, яке вводилося в дію о 24.00 18 жовтня 1920 р. [207, с.309]. Польський Сейм визнав законним в Україні „маріонетковий” уряд Х. Раковського [163, с.388]. Цим ганебним вчинком польський уряд фактично свідомо відмовився від союзницьких зобов'язань перед УНР.

Саме несподіваним ударом кіннотою на Коростень маршал Пілсудський зірвав спланований на 12 жовтня наступ військ 14-ї російської армії проти армії УНР, яка на той час налічувала: 10 000 багнетів, 12 000 шабель, 4 бронепотяги, автопанцирний дивізіон та 50 гармат [245, с.272–273].

Сприятливим моментом вирішило скористатися і командування армії УНР й спланувало загальний наступ на 12 жовтня 1920 р. [241, с.152]. Після перегрупування Ліва група генерала О. Загородського (1-а і 2-а дивізії) отримала завдання розбити червоноармійські частини 45-ї та 60-ї дивізій у районі Деражня – Літин – Летичів, Середня генерала М. Безручка (4-а і 6-а дивізії) – розбити частини 60-ї та 41-ї дивізій в районі Ялтушків – Бар, Права генерала О. Удовиченка (3-я дивізія) – прорвати фронт для забезпечення бойового рейду окремих кінній дивізії [245, с.276–277]. Проте, наступ було перенесено на 13 жовтня 1920 р. у зв'язку із запізненням на вихідні позиції до Нової Ушиці окремої кінної дивізії [243, с.135].

Між тим, ранком 13 жовтня 1920 р. усі три українські групи наткнулись на котрнаступ з боку російських 41-ї, 60-ї та 45-ї дивізій, що й призвело до затяжних рукопашних боїв, але вже 14 жовтня 1920 р. перелом наступив на користь української армії [241, с.152]. Цьому сприяв, передусім, і рейд окремої кінної дивізії, яка захопила 14 жовтня 1920 р. Ялтушків, а 15 Бар, розбивши 122-у і 123-ю російські бригади [243, с.140]. Командувач 14-ї російської армії міг би ввести до бою 8-у червонокозачу кавалерійську

дивізію Примакова, але на всяк випадок тримав її поблизу Літина для прикриття Хмельника від удару 5-ї пішої польської дивізії [245, с.290]. Російське командування напружувало наявні сили, щоб тільки не допустити захоплення більшої території армією УНР [241, с.153]. У боях під Заміховом червоноармійські частини використовували навіть розривні кулі [245, с.279].

16 жовтня 1920 р. український командарм поставив чіткі завдання усім групам на найближчі дві доби, до моменту дії перемир'я, а саме: Правій групі продовжувати наступ з метою зайняття району Шаргород – Лучинець із подальшим виходом на лінію р. Мурафи, Середній групі – з метою взяття району Кацмазово – Копайгород – Кошаринці, Лівій групі – зайняти район Головачинці – Лисогорка – Петрани, а в подальшому, захопити Літин і Вінницю, відкинувши противника за р. Буг [245, с.291].

Найбільш завзято й успішно, порівняно з іншими, наступала 17 жовтня 1920 р. Права група генерала О. Удовиченка [243, с.143]. Взагалі, як свідчать джерела, на всьому фронті української армії противник був цілком здеморалізований. У російських частинах прогресувало масове дезертирство, відбувались бунти в частинах, а інколи навіть і розправи над комісарами. Фронт тримався лише за рахунок наявності комуністів та дії загороджувальних загонів [245, с.292–294].

Слід наголосити, що випадки дезертирства траплялися і в лавах армії УНР, але поодинокі. Так, зі складу 17-ї та 16-ї бригад 6-ї Січової дивізії у період боїв з 13 до 16 жовтня 1920 р. були зафіксовані факти полишення фронту [2, арк.4]. Нами встановлено, що дезертирували колишні полонені-червоноармійці, які зголосилися воювати у лавах армії УНР.

Встановлено, що перемир'я наступило саме у той час, коли 14-а російська армія була майже розгромлена дієвою армією УНР і для руху української армії на схід практично не було перешкод [241, с.153]. Тільки надвечір 19 жовтня 1920 р. українська армія припинила бойові дії за наказом командарма, осягнувши майже усі рубежі визначені наказом командування Ч. 0187 від 16 жовтня 1920 р. Хоча, як вказують джерела, старшини і козаки

були незадоволені й вкрай обурені зрадливим діям з боку „союзника”, та все ж змушені були підкоритися наказам командарма [243, с.145].

Слід зазначити, що польські війська на момент початку дії перемир'я зупинилися на лінії Старокостянтинів – Остропіль – Звягель – Луцьк – Кодайнів і далі на північ до кордону з Латвією. Армія УНР, у свою чергу, вийшла на лінію Літин – Маринів – Новосілка і далі по р. Мурафі, так і не відвоювавши вузлові станції Вапнярку і Жмеринку. Між тим, на передовій поблизу кожного українського з'єднання за розпорядженням польського командування було навіть виставлено по одному пішому куреню польських легіонерів [243, с.146]. Цим самим поляки взяли під контроль виконання армією УНР вимог перемир'я.

Отже, успішно розпочатий перший етап бойової діяльності армії УНР завершився неочікуваним з боку уряду і армії УНР перемир'ям між ПР і РСФРР, що втрачало будь-які перспективи щодо відновлення УНР.

Для *другого етапу* бойової діяльності армії УНР стало особливим те, що вона фактично опинилася на роздоріжжі. Несподіване перемир'я ставило українську армію перед вибором – або добровільно йти на інтернування до „союзника”, або продовжити боротьбу за відновлення УНР самотужки. Тим більше, поляки до 9 листопада 1920 р. повинні були відвести свої війська на узгоджену з РСФРР демаркаційну лінію, що проходила по Збручу і далі – через Західну Волинь до Прип'яті [163, с.389].

У цей час С. Петлюра надіслав листа Ю. Пілсудському, в якому й повідомив про своє відчайдушне рішення, що армія УНР й надалі продовжуватиме боротьбу за українську державність, виконуючи волю народу, тобто до кінця [161, с.289]. Можна з упевненістю зазначити, що обидва лідери держав розуміли, що перспектива перемоги на даний час явно була не на боці української армії.

Встановлено, що й ситуація з боєприпасами в армії УНР була майже катастрофічною. Для 20-тисячної армії 650 000 набоїв для рушниць, та 4000 снарядів для гармат не надавали змоги вести тривалі бої. Крім того, не

вистачало медикаментів, теплого одягу і навіть харчів [245, с.298]. Проте, наявність на підконтрольній території великої кількості цукроварень надавала змогу й надалі вести нелегальну торгівлю з Румунією, вимінюючи за цукор: нафту, сукно, білизну, медикаменти тощо. Були сподівання й щодо купівлі зброї [241, с.155].

Як тільки 27 жовтня 1920 р. із районів розташування з'єднань армії УНР були виведені польські курені, на українсько-російському фронті стало неспокійно, особливо на лінії оборони Правої групи, де росіяни спровокували до бою поблизу Березівки 19-й курінь 3-ї дивізії [243, с.148]. Це вкотре виявило наміри російського командування щодо армії УНР, але незважаючи на напружену обстановку, вона продовжувала проводити мобілізацію, розпочату з 15 жовтня 1920 р. [76, арк.110]. Проте, поставити до бою усіх мобілізованих так і не змогла за браком зброї. Нами встановлено, що майже 10 000 осіб перебувало в обозі [173, с.101].

У свою чергу, командування південно-західного російського фронту теж збільшувало свою 14-у армію, а саме: 47-а дивізія одержала для поповнення 1000 багнетів, 60-а – 1500 багнетів, 134 бригада 45-ї дивізії – 700 багнетів (з них 300 китайців), до Уланова підведено 8-у кінну дивізію Примакова (2500 шабель), 25-у Башкирську бригаду (300 шабель) та кінну бригаду Котовського (300 шабель) [245, с.306–307]. З цього бачимо, що українській армії тепер вже протистояли 41-а, 47-а, 60-а, 45-а дивізії і окремі кавалерійські дивізія та дві бригади, згодом об'єднані у кінний корпус.

Дисертантом доведено, що відповідна загрозлива ситуація змотивувала генерала О. Удовиченка звернутися з пропозицією до командарма – перервати перемир'я й негайно затакувати червоноармійські частини з метою виходу армії УНР на правий берег Бугу і забезпечення тим самим собі більш надійну оборону водною перешкодою, а у перспективі продовжити наступ вглиб України [243, с.151]. Погоджуючись з пропозицією комдива, командарм віддав наказ військам дієвої армії УНР Ч.0191 від 29 жовтня 1920 р. підготуватися до наступу на 20-у годину 1 листопада 1920 р., навіть

намітив застосувати три літаки. Тим більше, в цей час уже відбулося розгортання на лівому українському фланзі союзної російської армії генерала Перемикіна у бойовому складі до 3000 багнетів та 800 шабель, сформованої нещодавно Б. Савінковим у ПР [245, с.314–315].

Хоча українська армія у призначений термін і була готова до дій, але наступ не відбувся через причину політичного характеру, оскільки порушення перемир'я призвело б до надзвичайних ускладнень мирових переговорів у Ризі, на які було відправлено делегацію від УНР. Нами встановлено, що Головний отаман С. Петлюра заборонив наступати, сподіваючись до останнього моменту, що українській делегації пощастить потрапити на переговори між УНР і РСФРР та дійти до діалогу щодо майбутнього УНР [243, с.152]. У цей же час проведено переговори між делегаціями від генерала П. Врангеля і УНР щодо військової співпраці, але до домовленості так і не дійшло. Врангель не визнав УНР і наполягав на підпорядкованості йому української армії. Тільки за таких умов погоджувався надати одягу, зброю і амуніцію для двох повнокровних дивізій, себто на 44 000 осіб [163, с.392]. На такі умови, зрозуміло, керівництво УНР не погодилося.

Встановлено, що напружена воєнно-політична обстановка, у зв'язку з безрезультатними для майбутнього УНР мировими переговорами у Ризі, значно загострила відносини і між Головним отаманом С. Петлюрою та військовою опозицією на чолі з командармом генералом М.Омеляновичем-Павленком. Командарм надіслав С. Петлюрі доповідну із заявою про неавторитетність влади і потребу створення нових органів керівництва за участю військових, пропонуючи фактично воєнну диктатуру, бо перед армією виникла дилема – або скласти зброю, або до останнього вести боротьбу [150, с.101; 221, с.367]. Це була дійсно криза влади.

Отже, щоб вгамувати назріваючий конфлікт, уряд УНР зініціював загальну нараду за присутністю С. Петлюри у Ялтушкові, у помешканні штабу 4-ї Київської дивізії о 20-й годині 7 листопада 1920 р. Проте, внаслідок

відсутності єдності думок фактично жодних конкретних рішень прийнято не було. А після загальної наради о 3-й годині ночі відбулась військова нарада за головуванням командарма, де й було визначено час наступу для дієвої армії УНР на ранок 11 листопада 1920 р. [243, с.163].

На нашу думку, цілком очевидно, що український командарм допустився фатальної помилки, заздалегідь віддавши ініціативу до рук противника, оскільки час перемир'я завершувався о 24.00 9 листопада 1920 р. і вже ранок 10 листопада 1920 р. міг стати непередбачуваним. Як відомо, були й причини, що вплинули на таке рішення – непідготовленість деяких частин до бою, а більше – над усе – брак набоїв. Хоча армійські збройові майстерні й почали виготовлення набоїв, але це було лише „краплею у морі” для армії у цілому [11, арк.143].

Разом з тим, українське командування помилково вважало, що армія УНР має перевагу навіть і над противником, але лише в одному – вести виключно наступальні бої і маневрувати у ході їх, обов'язково враховуючи при цьому те, що кожен козак має всього від 5 до 50 набоїв [243, с.166]. Зрозуміло, що про оборону годі було й думати, оскільки обороняти смугу у 125 верст малочисельною і малозабезпеченою армією було цілковитим безглуздом.

Так, станом на 10 листопада 1920 р. загальний харчовий склад української армії налічував 3388 старшин та 35 259 козаків. Проте, бойовий її склад нараховував лише: 2100 старшин, 9313 піших козаків та 2560 козаків-кіннотників [123, с.517]. А на озброєнні армія мала: 74 гармати, вісім автопанцирників, чотири бронепотяги та три літаки [241, с.159]. Однак, слід зазначити, що командуванню 14-ї російської армії вже була відома точна чисельність і склад озброєння армії УНР [113, с.714].

Отже, наприкінці другого етапу своєї бойової діяльності, покинута „союзником”, армія УНР опинилася віч-на-віч з ЧА.

Ранком 10 листопада 1920 р. розпочався новий, *третій етап* бойової діяльності армії УНР у ході боротьби за українську державність. Сталося те,

чого не передбачував український командарм (див. додаток Е.8). Отримавши інформацію від старшини-зрадника зі складу української 3-ї Залізної стрілецької дивізії про підготовку до наступу армії УНР на 11 листопада 1920 р., російське командування, перегрупувавши свої сили, першим розпочало наступальні дії [46, арк.12].

Між іншим, станом на 10 листопада 1920 р. навпроти української армії було зосереджено тільки бойового складу 20 000 багнетів та 40 000 шабель при 120 гарматах і шести бронепотягах („Гуцько”, „Ураган”, „Умрем или победим”, „Победитель”, „Красноармеец”, „Лейтенант Шмидт”). А у запіллі багаточисельні резерви [163, с.395]. До складу 14-ї армії на той час входили: Окремий кінний корпус Примакова (8-а і 17-а дивізії), кінна бригада Котовського та 24-а, 41-а, 45-а, 60-а стрілецькі дивізії [234, с.437]. Протистояти такій силі, знаходячись в обороні, було нереально.

Встановлено, що удар був нанесений насамперед у стик оборонних смуг Правої і Середньої українських груп, у районі Шаргорода, силами 8-ї червонокозачої дивізії, яка мала бойовий склад у 2500 шабель. 9-а стрілецька бригада (1000 козаків) української 3-ї Залізної дивізії майже вся була порубана російською кіннотою, врятувалось лише 70 вояків. Водночас червоноармійська піхота за чисельністю у 6000 багнетів розбила 7-у і 8-у бригади цієї ж дивізії, змусивши „залишки” відступити до Яришева. Проте, 1-а кулеметна дивізія Правої групи, хоча і відбила усі атаки, але теж змушена була відступати до Яришева [243, с.174].

Разом з тим, зазнала поразки від 60-ї російської дивізії і Середня група. Тільки Ліва українська група втримала свої позиції, зупинивши наступ 45-ї стрілецької дивізії та 25-ї Башкирської кінної бригади у районі Літина.

Отже, для ліквідації російських з'єднань, які прорвались у запілля армії УНР через поразку Правої і Середньої груп, командарм наказав окремій кінній дивізії генерала І. Омеляновича-Павленка перейти до Сниткова, а 4-й Київській дивізії генерала Ю. Тютюнника на возах переміститись терміново

до Копайгорода і затакувати угруповання противника. 1-му ж Запорозькому авіазагону доручено закидати бомбами кінноту Примакова [245, с.332].

Як свідчать джерела, 11 листопада 1920 р. окрема кінна дивізія вщент розбила 60-у російську дивізію під Снитковом узявши навіть до полону 600 червоноармійців, а з ранку 12 листопада 1920 р. потрапила сама під міцні удари 47-ї пішої та 8-ї кінної російських дивізій, що й змусило її відступити до Заміхова. Цього самого дня і 4-а Київська дивізія отримала поразку, будучи оточеною кінними російськими бригадами Гофа і Байла поблизу Копайгорода [245, с.335; 113, с.744]. Крім того, від червоної кінноти загинув практично увесь Пластунський курінь Запорізької дивізії [128, 21 листопада]. Виходячи з цього, можна з упевненістю стверджувати, що взагалі поразка армії УНР була близькою реальністю.

Український командарм був змушений відвести Середню і Праву групи на лінію Нова Ушиця – Ялтушків, а Ліву групу на лінію Почапинці – Літинка і разом з тим, зосередити ударну групу, у складі 2-ї Волинської дивізії та частин союзної російської армії генерала Перемикіна, у районі Полковниць для контрудару у напрямку Бара [241, с.160]. Проте, 13 листопада 1920 р. відмінив своє рішення про наступ на 14 листопада 1920 р. Нами встановлено, що добре вивчивши ситуацію на фронті, яка з кожним днем ставала катастрофічною для армії УНР, він направив усім комдивам директиву зі змістом завдань на випадок погіршення становища. Тим більше, йому стало відомо, що 8-а червонокозача кінна дивізія підійшла до Дунаєвців, а це ставило під загрозу захоплення евакуаційної колони урядових установ УНР, що пересувалася від Кам'янця-Подільського до Волочиська [243, с.192].

У своїй директиві Ч.0140/Л український командарм, на випадок негативних наслідків подальших бойових дій визначив порядок і черговість відступу груп і з'єднань дієвої армії УНР в чотири етапи у напрямку Волочиська, а саме: на першому етапі – резервній армійській групі генерала Загородського 14 листопада 1920 р. перейти до Волочиська, Правій групі – до околиць Воньківців, Лівій групі зосередитись між Деражною і Летичевим; на

другому етапі – Правій групі переміститись до околиць Солобковців і Дунаєвців, Середній групі до околиць Михалполя, Лівій групі до околиць Пирогівців; на третьому етапі – Лівій групі перейти до околиць Городка, Середній групі до околиць Фельштина, Лівій групі до села Хотьківці; на четвертому етапі – Лівій групі передислокуватись до села Веселець, Середній групі до села Мочулинці, Лівій групі на лінію між Чорним островом і Миколаєвом, Групі резерву армії вийти на лінію від села Мочулинці й до станції Юхимівці. У цій же директиві наказано начальнику артилерії дієвої армії розробити схему гарматних позицій і розіслати їх комдивам. А з моменту отримання директиви начальник тилу повинен був розпочати негайний вивіз майна до околиць Волочиська, командири дивізій повинні були організовувати передислокацію обозів другого порядку від залізничної колії Ярмолинці – Проскурів ближче до Збруча [245, с.340]. Ця директива, на нашу думку, була дійсно своєчасною і фактично передбачила те, що незабаром реально й відбулося.

Ранком 14 листопада 1920 р. Права група у районі Дунаєвців прийняла бій з 41-ю російською дивізією та частинами 8-ї кінної дивізії, забезпечуючи тим самим евакуацію урядових установ УНР. Вогневу підтримку у цих боях забезпечував бронепотяг „Чорноморець”. Незважаючи на великі втрати завдання по забезпеченню евакуації уряду УНР було виконано і тільки переконавшись, що передислокація урядових установ завершена, генерал О. Удовиченко відвів групу у напрямку Городка [243, с.192]. Поряд з усім, під час евакуації урядових установ роль бойового прикриття виконувала Спільна Юнацька школа [110, с.16].

Встановлено, що Лівій і Середній групам вдалося протягом деякого часу контратакувати насідаючого противника. Так, Лівій групі вдалося міцним ударом навіть розігнати 25-у Башкирську бригаду, наносячи їй значні втрати, й захопити багато коней. У свою чергу Середня група, хоча й була малочисельна, але змогла розбити 178-у бригаду і взяти до полону 60 червоноармійців зі складу 533-го полку [245, с.34]. Проте, успіхи Лівіої і

Середньої груп були безперечно тимчасовими. Дефіцит боєприпасів й численна перевага противника відіграли свою роль і обом українським групам 15 листопада 1920 р. довелось відступити.

Як свідчать джерела, 16 листопада 1920 р. Права група втратила зв'язок зі штабом армії, що й змусило генерала О. Удовиченка приймати рішення самостійно. Ним було віддано наказ полковнику Туркулову з обозами відходити до Волочиська, а 3-й кінний полк відправлено до Городка, куди за відомостями розвідки й прямувала 8-а червонокозацька дивізія. Між тим, враховувалось при цьому що лінію Ярмолинці-Гусятин прикривав своїм вогнем бронепотяг „Запорожець” [243, с.193].

Слід зазначити, що контратакувати противника змогла 16 листопада 1920 р. лише Ліва група. Оточивши і майже знищивши поблизу с. Галузинці кінну бригаду Котовського, вона захопила чотири гармати, 25 кулеметів і навіть бронепотяг. Крім цього, 17 листопада 1920 р. у взаємодії із Середньою групою і союзною армією генерала Перемикіна та завдяки вогневій підтримці відділу автопанцирників полковника Рукіна та бронепотягів „Кармелюк” і „Чорноморець” вона розбила навіть 25-у Башкирську кінну бригаду і 24-у пішу дивізію. Між тим, незважаючи на ці перемоги, у зв'язку з підходом 8-ї кінної дивізії Примакова та введенням до бою свіжої 7-ї пішої дивізії, Лівій і Середній групам довелось відступати до Збруча [245, с.351].

Нами встановлено, що враховуючи безперспективність подальшого протистояння, вже 18 листопада 1920 р. на засіданні уряду УНР у Фрідріхівцях було прийнято остаточне рішення про відступ армії УНР на територію ПР. На наступний же день С. Петлюра довів його на військовій нараді у с. Писарівці до командного складу дієвої армії. Із впевненістю можна сказати, що основою рішення стало саме збереження армії для подальшої боротьби за українську державність [163, с.396].

З цього приводу український командарм і віддав наказ військам дієвої армії УНР Ч.0201 від 20 листопада 1920 р. про передислокацію у ніч з 20 на 21 листопада 1920 р. усіх українських груп і дивізій, а саме: Правій групі

перейти до району Соломка – Сербинів – Рипна, створюючи авангарди в районі Липівка – Гречани – Вигнанка; Середній групі – до району Рациборівка – Бронівка – Сарпів, утворивши авангарди в селах Дахнівка та Видава; 2-й Волинській дивізії – до району Павутинці; автопанцирному відділу полковника Рукіна – боронити залізницю, відійшовши до станції Війтівці. Армійські обози наказано переправити за Збруч [245, с.358].

Встановлено, що українська армія з боями відходила до Волочиська. Кіннота і артилерія забезпечували відхід пішим частинам, стримуючи наступ червоноармійських з'єднань на усіх відтинках фронту [241, с.161]. Так, 21 листопада 1920 р. у районі Війтівців велися останні бої, які завершилися теж невдало. Щоб не бути знищеними, піші українські частини до вечора перейшли Збруч на відтинку між Волочиськом і Ожигівцями [243, с.194]. А протягом ночі переправилась і окрема кінна дивізія [245, с.360].

Отже, третій етап бойової діяльності армії УНР завершився її відступом на територію колишнього союзника.

Як відомо, після листопадових боїв із 39-тисячної армії УНР за Збруч відійшло лише 26 тис. старшин і козаків [270, с.233]. Втративши 13 тис. осіб за 11 діб безперервних боїв і маючи у наявності на одного козака 10-40 набоїв, на кулемет – 2-3 тис. набоїв, а на гармату 50-100 снарядів, українська армія була не в змозі далі вести боротьбу [123, с.517]. Крім того, слід зазначити, що на польську територію перейшло й понад 20 тис. цивільних українців-біженців [154, с.15].

Таким чином, успішно розпочата боротьба за українську державність 25 квітня завершилася інтернуванням армії УНР на території ПР 21 листопада 1920 р.

Між тим, досліджено, що відступ армії УНР на територію ПР був, насамперед спричинений відмовою від союзницьких зобов'язань ПР, що й призвело до втрати УНР найголовнішого у війні – воєнно-економічного джерела допомоги. Крім того, були й інші причини, що призвели до великих втрат і відступу, а саме: помилки з боку керівництва УНР у прийнятті рішень

щодо відновлення бойових дій, а відповідно і втрата ініціативи у боротьбі; значна перевага противника у живій силі і озброєнні; слабкий морально-психологічний стан нещодавно мобілізованих до лав армії УНР козаків; втрата зв'язку з повстанцями; слабка організація пропаганди щодо червоноармійських частин; відсутність численних кінних з'єднань всупереч противнику тощо.

3.2. Координація дій армії УНР з повстанським рухом

З початком наступу польсько-українських військ 25 квітня 1920 р. керівництво УНР приділяло увагу не тільки підвищенню боєздатності фронтових українських регулярних з'єднань і частин, а й активізації дій українських повстанських угруповань, які вели збройну боротьбу з червоноармійськими частинами в запіллі південно-західного російського фронту. Встановлено, що Ставка Головного отамана військ і флоту УНР координувала дії повстанців до початку травня через штаб дієвої армії генерала М. Омеляновича-Павленка, тим самим забезпечуючи швидкість просування союзних військ у східному напрямку.

Слід зазначити, що український повстанський рух, пов'язаний безпосередньо із боротьбою за відновлення УНР, був найбільш організованим і масовим саме у 1920 р. Взагалі „період війни з поляками та Врангелем висунув значну кількість отаманів – „петлюрівців”, серед яких значно виділялися такі як: Голий, Гризло, Цвітковий, Мордалевич, Дорош, Яременко, Багатиренко, Церберюк, Струк (Київщина); Кикоть, Левченко, Деркач, Хмара, Клепач, Яблучко, Мамай, Залізник, Степовий, Келеберда, Бондар (Кременчуцька губернія); Гонта, Христовий, Матвієнко, Вояка, Штапа (Полтавщина); Шепель, Складний, Заболотний, Моргуля, Громовий, Салтис (Поділля)” [159, с.140; 234, с.377]. Недаремно командування ЧА загострювало увагу на тому, що „... большинство банд, действующих на правобережье, имело ярко выраженную петлюровскую окраску” і отамани

постійно отримували через агентуру накази від С. Петлюри для подальшої діяльності [144, с.396].

Безперечно, на нашу думку, організованості цього руху сприяла не тільки дієвість функціонування „управлінської мережі” (Ставка Головного отамана – штаб дієвої армії – губернські повстанські комітети – повітові повстанські комітети – штаби повстанських угруповань і загонів), а й те, що багатьма повстанськими загонами керували залишені раніше на окупованих територіях, під час відступу армії УНР ще в 1919 р., досвідчені кадрові старшини армії УНР: А. Гулий-Гуленко, О. Пшонник, І. Струк, М. Обідний, М. Шляховий (Кармелюк), Ю. Лісовий (Залізник), Г. Чорний, М. Серeda, І. Лютий-Лютенко (І. Гонта), І. Годзиківський (Хмара), А. Волинець, І. Грисюк (Гайовий) та ін. Крім того, значна кількість отаманів, за своїм соціальним станом, належала до верстви сільської, добре освіченої інтелігенції, зокрема, колишніх вчителів, а саме: Я. Орел-Гальчевський, О. Гончар, Г. Куреда, О. Соколовська та багато інших [148, с.287; 241, с.120].

Є всі підстави стверджувати, що успіх українсько-польського наступу з 25 квітня до 8 травня 1920 р. у київському і одеському напрямках безумовно був результатом не тільки міцного удару фронтових польсько-українських частин, а й результатом координованих дій повстанців з дієвою армією УНР у запіллі 12-ї та 14-ї російських армій південно-західного фронту. Підтвердженням цьому є успішні дії повстанського угруповання отамана Ю. Мордалевича в районі Радомишля силою у 2000 осіб, яке практично знищило тиллові структури 12-ї російської армії і спричинило до швидкого її відступу у безладді аж за межі Києва. Крім того, на заклик українського командарма генерала М. Омеляновича-Павленка активно розгорнула бойові дії й Таращанська повстанська організація, а за нею Чернігівська, Полтавська, Ананіївська, Чигиринська, Єлисаветградська, Херсонська. У Чорнобильському повіті успішно діяв отаман І. Струк у запіллі 47-ї російської дивізії, котрий невдовзі з’єднався з авангардом 3-ї польської армії і 6 травня 1920 р. вступив до Києва [148, с.39].

Слід наголосити і на тому, що вже наприкінці квітня Таращанський повіт був цілковито звільнений від російських військ українськими повстанцями на чолі з отаманом Куровським. У цьому самому повіті було засновано „Кіш Запорізької Січі” у складі восьми полків, відпрацьовано навіть статут „Січі”. Кожна волость ставала полком, а село – сотнею. Все чоловіче населення району повстання було поділено на реєстрове (віком від 21 до 35 років) і нереєстрове (віком від 35 років і старше). Найбільш міцний удар було нанесено з боку „Січі” від м. Тетієва по тилкових частинах 44-ї російської дивізії. Крім того, повстанцями було знищено 4-й та 6-й експедиційні каральні відділи, по 200 червоноармійців у кожному. Успіху повстанців сприяло й те, що для допомоги їм в організаційних і оперативних справах генералом М. Омеляновичем-Павленком було відряджено досвідчених старшин Сліпанського і Комашенко [124, с.141].

Поряд з усім, повстанці активно вели бойові дії і в запіллі 14-ї російської армії координуючи свої виступи з дієвою армією УНР, яка в перших числах травня 1920 р. вже прямувала до союзного польсько-українського фронту. Так, зкоординовані дії між Запорізькою дивізією і повстанськими загонами отаманів Голуба і А. Волинця 1 травня 1920 р. призвели до розгрому 60-ї російської дивізії поблизу Тульчина [185, с.386].

На нашу думку, командування дієвої армії УНР протягом Зимового походу успішно виконало поставлені перед ним завдання щодо порозуміння з повстанцями. Було зібрано відповідну інформацію й налагоджено стійкі зв'язки з повстанськими угрупованнями прихильними до справи по відновленню влади УНР.

Прорвавши 6 травня 1920 р. російський фронт, дієва армія УНР зайняла смугу оборони на правому фланзі союзної 6-ї польської армії в районі Ямполя, залишивши у червоноармійському запіллі доволі організовану повстанську структуру з „головними центрами” – повстанками в Умані на чолі з полковником Дерещуком, та у Холоднім Яру – під керівництвом „Головного” отамана „Холодноярської республіки”

І. Деркача. Повстанська Україна, розподілена умовно командуванням армії УНР ще на початку Зимового походу по лінії Бахмач – Бобринськ – Одеса практично зорганізувалася у збройну, організаційну структуру з двома „центрами”. Слід зазначити, що для покращення організаційної роботи серед повстанців командування армії УНР залишило кілька кадрових старшин у запіллі, зокрема, зі складу Київської дивізії були відіслані з-під Вапнярки на Таращанщину старшини Кузьменко, Титаренко та Бабій [124, с.142].

Як відомо із джерел, дієвою армією УНР було пройдено 2500 км. у запіллі противника, проведено більш як 50 успішних боїв і далеко не без допомоги з боку повстанців. Є підстави вважати, що саме завдяки всебічній підтримці з боку повстанців та й усього населення Правобережжя дієва армія УНР вижила і успішно завершила Зимовий похід.

Встановлено, що після повернення дієвої армії УНР із Зимового походу і об'єднання її із фронтовими українськими частинами роль безпосереднього „координаційного центру” щодо бойової співпраці регулярної української армії з повстанцями, від штабу дієвої армії перебрала на себе Головна управа ГШ Військового міністерства УНР і виконувала її протягом травня – червня 1920 р. На додаток до всього, за розпорядженням Головного отамана військ УНР С. Петлюри вже на початку травня 1920 р. у складі ГУГШ ВМ було створено тимчасовий партизансько-повстанський відділ на чолі з підполковником О. Кузьмінським, який відновлював і налагоджував роботу спецслужб (розвідки та контррозвідки) армії УНР [159, с.183].

Безперечно, начальником штабу дієвої армії УНР полковником Долудом уся набута інформація стосовно українського повстанського руху була передана ГУГШ ВМ УНР, безпосередньо підполковнику О. Кузьмінському, після чого координація дій почала здійснюватися у напрямку від ГУГШ ВМ й до отаманів повстанських угруповань. А передано, зокрема, інформацію про те, що активну бойову діяльність ведуть отамани: Цвітковський – на Таращанщині (700 шабель і 500 багнетів), Гризло – на Звенигородщині (100 шабель і 200 багнетів), Дерещук – на Уманщині (4000

багнетів), Залізник – на Єлисаветщині (700 багнетів), Голий – на Київщині (до 1000 багнетів), Заболотний – на Балтщині (до 2000 багнетів), Чуприна – на Катеринославщині (100 шабель та 400 багнетів), Волинець – в районі Христинівки (500 шабель), Сокіл – на Канівщині (до 2000 багнетів) та ін. Партизансько-повстанський відділ ГУГШ отримав також дані й про отаманів, які тільки розпочинали формувати свої відділи і вели підготовчу роботу до боротьби, зокрема такі, як: Лютий – в Олександрійському повіті, Клепач – у Чигиринському повіті, Брова – на Катеринославщині, Дорош – на Київщині, Кикоть – в районі Кременчука, Гонта – на Полтавщині, Сидоренко – у районі Звенигородки [124, с.125].

9 травня 1920 р. за наказом маршала Ю. Пілсудського польські війська зупинили свій наступ в Україні і це не могло негативно не вплинути на розвиток повстань на Правобережжі, Чернігівщині та Полтавщині. Незважаючи на блискавичний успіх спільного польсько-українського наступу, поляки не наважувались його продовжувати вглиб території України у зв'язку зі змінами у воєнно-стратегічній обстановці в Білорусії, що ставило під загрозу знищення військ північного польського фронту. За даними розвідки, росіяни готували травневий наступ. Тому перейшовши до оборони на території України, поляки негайно здійснили перегрупування своїх сил відсилаючи підкріплення до північного фронту [105, с.156].

У свою чергу, російське командування, оговтавшись від поразок в Україні, швидкими темпами нарощувало сили 12-ї та 14-ї армій свіжим поповненням з глибини Росії, та перекидало з Північного Кавказу стрілецькі та кавалерійські з'єднання. Між тим, до лінії фронту вже наближалась 1-а Кінна армія С. Будьонного, яка рейдувала від Ростова ще з 13 квітня 1920 р.

Нами з'ясовано, що протягом травня – червня 1920 р., незважаючи на різкі зміни обстановки на фронті, керівництво УНР завжди намагалось координувати бойову діяльність повстанців з фронтовими частинами через спеціальних агентів і кур'єрів, у ролі яких виступали прості селяни, частіше для цієї справи залучались жінки. Кур'єрів відправляв у запілля противника

не тільки партизансько-повстанський відділ ГУГШ ВМ, а іноді й самі повстанські „центральні” комітети виділяли своїх зв’язкових. Надсилали кур’єрів також і окремі отамани у зв’язку з терміновим з’ясуванням подальших дій [159, с.183]. Саме в цей час, координація, на нашу думку, здійснювалася найбільш ефективно, незважаючи на те, що російське командування залучало для знищення українського повстанського руху усі можливі сили і засоби, які спрямовувались з території Росії на польсько-український фронт, а саме: Башкирську дивізію (з Туркестану), 1-у Кінну армію С. Будьонного (з Кавказу) 25-у Чапаєвську дивізію (з Уралу) та інші з’єднання [262, с.50]. Причому, зокрема, 1-а Кінна армія складалась переважно з донських козаків, нараховуючи понад 16 000 шабель бойового складу [207, с.139].

Голова ВНК Ф. Держинський, виконуючи обов’язки начальника тилу південно-західного російського фронту, кількість військових сил, необхідних для боротьби з повстанством, визначив у 18 бригад (107 батальйонів), одну кавдивізію (п’ять полків) та шість батарей (24 гармати) [141, с.593].

Встановлено й той факт, що для підсилення 14-ї російської армії прибула окрема кінна бригада сформована виключно з представників кавказьких національностей (переважно із чеченців), яка теж залучалась до каральних акцій проти українських повстанських відділів [51, арк.3]. Між тим, слід наголосити, що в лавах Червоної армії воювало близько 40 000 китайців-найманців, які частіше залучались для придушення повстань, ніж на фронті. При штабі тільки Фастівської групи Й. Якіра знаходився спеціальний батальйон китайців за чисельністю у 530 осіб [159, с.142; 148, с.272]. Саме китайці найбільш жорстоко поводитися з населенням повстанських районів.

Слід зазначити, що з часом ситуація на Наддніпрянщині протягом травня 1920 р. змінювалася далеко не на користь союзним польсько-українським військам. Крім того, українським повстанцям, що перебували у заплілі південно-західного російського фронту, конче потрібна була допомога не тільки через активізацію дій з боку українсько-польських

фронтових частин (поновлення їхнього наступу), а й у ліках, зброї та боєприпасах, чого не могла надати армія УНР. Крім того, виникали проблеми зі зв'язком між повстанками та Ставкою Головного отамана військ УНР завдяки досить „ефективній” праці російської „НК”, яка вміло виявляла місцезнаходження повстанських штабів та арештовувала кур'єрів-зв'язкових. Разом з тим, на теренах України з боку ЧА широко проводились мобілізаційні заходи.

Як свідчать джерела, протягом травня 1920 р. червоноармійське командування мобілізувало в Україні тих, кого змогло. Через відмову воювати супроти армії УНР, мобілізованих українців висилали в глиб Росії, а на заміну присилали частини, набрані на теренах Росії. У цій ситуації повстанці отримували із Ставки розпорядження від Головного отамана С. Петлюри не тільки знищувати тиллові частини і комунікації противника, а й вживати усіх можливих заходів щодо зриву мобілізації українців до лав Червоної армії, щоб хоть якось зберегти людський ресурс на майбутнє. Так, з цією метою на Полтавщині активно діяли повстанські загони отаманів: Масюти (до 500 осіб), Хрестового (до 2000 осіб), Кундія (30 осіб), Стеценка (до 400 осіб), Мандрики (до 800 осіб). В околицях Конотопу спротив чинили повстанські загони отамана Петренка. У районі Єлисаветграда заважала проведенню мобілізації отаманша Маруся [159, с.213]. Досить часто мобілізація до лав ЧА не відбувалась завдяки активності дій повстанців.

12 травня 1920 р., завдяки організованому масовому спротиву відносно мобілізації у Кривому Розі повстанцями Пестушко та Гниненко було створено міцний повстанський загін, який до кінця травня 1920 р. перетворився на потужне з'єднання – Степову дивізію (до 20 000 осіб). Очолив її Голова Волосного Революційного Комітету і Комісар Волості Кость Пестушко. Дивізія уявляла із себе організовану військову структуру: перший кінний полк отамана Лютого, другий кінний полк отамана Гнибиди, третій кінний полк отамана Тисманіна, четвертий запасний полк отамана Штиля і окремий ударно-розвідувальний загін отамана Чорного Ворона у

складі 150 кіннотників і 20 тачанок з кулеметами „Максим”. Місцем дислокації Степової дивізії було обрано район с. Варваровка на Херсонщині, звідкіля й було налагоджено зв'язок між командуванням дивізії і Ставкою Головного отамана військ УНР [144, с.31].

Авторитет отамана Степового настільки швидко виріс, що до його дивізії почали приєднуватися інші повстанські загони Херсонщини на чолі з отаманами: С. Клепачем, П. Хмарою, Голиком-Залізняком, Івановим. Дивізія вела збройну боротьбу під гаслом „Самостійна Україна” [148, с.102]. Саме завдяки популярності серед населення 25 червня 1920 р. Степова дивізія захопила Олександрію й до кінця червня оволоділа майже усіма населеними пунктами Херсонського та Миколаївського повітів [159, с.138].

Встановлено також, що завдяки координації дій наприкінці травня 1920 р. вісім полків „Січі” отамана Куровського під Тетієвом прийняли на себе першими удар з боку кінноти Будьонного яка щойно прибула на фронт, затримали її просування на захід на деякий час, що й стало у подальшому причиною невдалого наступу будьонівців на передові позиції поляків. Після чого Будьонний так і не зміг прорвати з ходу польський фронт і відвів свою кінноту до Самгородка на перегрупування [124, с.140].

На нашу думку, є цілком зрозумілими і правильними дії Головного отамана військ УНР на початку червня 1920 р. Передбачаючи невдачі на південно-східному польсько-українському фронті С. Петлюра зустрівся з отаманами Струком, Дорошем, Філоненком та Мордалевичем й надав їм відповідні інструкції щодо подальших їхніх дій, на випадок, коли вони знову опиняться у запіллі противника у зв'язку з ймовірним відступом союзних польсько-українських військ, що невдовзі насправді й сталося завдяки прориву 1-ю Кінною армією 8 червня 1920 р. польського фронту в районі Самгородка та успішних дій 12-ї та 14-ї російських армій [159, с.182].

На додаток до всього, для посилення організаційної роботи серед повстанців на Правобережжі, після відступу союзних військ на захід, за розпорядженням Головного отамана військ УНР було тимчасово залишено

навіть заступника командувача дієвої армії УНР полковника Ю. Тютюнника. Можна вважати, що саме завдяки йому із червня до вересня 1920 р., до повернення армії УНР знову на Наддніпрянщину, на Правобережжі повстанці вперто протистояли ЧА. Найбільш активно, як засвідчують джерела, загони під проводом отаманів Тютюнника і Гризла діяли на Таращанщині і Звенигородщині. Лише наприкінці вересня 1920 р. Ю. Тютюнник, у зв'язку з наближенням наступаючих українсько-польських військ, повернувся до лав армії УНР маючи при собі широку інформацію про повстанські угруповання Правобережжя, яку й передав до Розвідувальної управи ГШ [262, с.54, 55].

Між іншим, слід зазначити, що після створення українського ГШ справами координації дій повстанського руху надалі, протягом липня – листопаду 1920 р., займалася вже Розвідувальна управа ГШ на чолі з полковником Кузьмінським [52, арк.190]. Безпосереднім „Центром координації дій повстанського руху” став відділ Агентурної розвідки цієї управи. На додаток до всього, при Розвідувальній управі було створено інформаційне бюро та спеціальну „школу виховання розвідників”, де готували агентів різних спеціальностей [224, с.165].

У результаті дослідження виявлено кілька імен агентів-зв'язкових, переважно жінок, які жертвували своїм життям заради майбутнього України, здійснюючи багатокілометрові рейди для підтримання зв'язку між керівництвом УНР та повстанськими „центрами” (повстанками) протягом літа-осені 1920 р., зокрема, серед найвідоміших такі імена, як: Віра Бабенко – зв'язкова між Ставкою Головного отамана військ УНР та отаманом Степової дивізії К. Пестушко–Блакитним, Софія Богачевська – особливо довірена особа ГШ та зв'язкова між Ставкою та повстанськими силами Полтавщини, Катерина Бондаренко – зв'язкова відділу особливого призначення, Раїса Кравченко – зв'язкова між штабом повітового Таращанського „Коша Запорізької Січі” (на Київщині) і Ставкою Головного отамана військ УНР,

Марія Харченко – зв'язкова головного повстанського штабу Київщини зі Ставкою та ін. [190, с.430].

Аналізуючи ситуацію на фронті протягом липня – серпня 1920 р., на нашу думку, об'єктивно слід вважати, що дійсно найскладніше було координувати дії повстанців з боку керівництва УНР у зазначені часові рамки. Насамперед, це обумовлювалось значним віддаленням Ставки Головного отамана військ УНР від районів повстань, що й ставало однією з причин подальших поразок й постійного відступу українсько-польських військ майже до меж етнічних польських теренів. Слід зазначити, що у ці часи значно зменшилась активність і з боку повстанців, в очікуванні змін на краще становище на фронті. Складність у підтримці зв'язку зі Ставкою змушувала отаманів діяти досить часто за особистою ініціативою, щоб не опинитися на межі знищення й давати захист своїм сім'ям від окупаційного та місцевого бандитського свавілля. На додаток до всього, російське командування почало приміняти методи взяття заручників із числа близьких родичів повстанців. Так, 23 липня 1920 р. у заручники потрапив навіть батько отамана Ю. Мордалевича [84, арк.147]. А в Уманському повіті, де діяли повстанські загони отаманів Дерещука, Цвітковського, Гризла та Голого червоноармійські каральні загони родичів-заручників розстрілювали, а хати „бандитів” спалювали [262, с.70].

Враховуючи дії російського командування, щодо тотальної ліквідації українських повстанців у себе в запіллі, керівництво УНР у письмових зверненнях до повстанців наголошувало на збереженні сил [86, арк.41]. Але, коли каральні червоноармійські загони почали проводити розстріли і арешти „контрреволюціонерів”, брати заручників в обмін на хліб, проводити „продрозверстку”, силою заганяти селян до комнезамів і комун, українське населення відчайдушно бралось за зброю і хаотично спалахувала стихія кривавих повстань [170, с.36].

Безумовно, більш впевнено трималися численні повстанські угруповання. Так, у липні повстанська Степова дивізія відвоювала Херсон і

залізничний вузол П'ятихатки, який мав стратегічне значення [114, с.37]. А після зайняття у серпні 1920 р. Єлисаветграда отаман К. Блакитний отримав через кур'єра-зв'язкового наказ від Головного отамана військ УНР С. Петлюри про відхід до Холодного Яру з метою збереження сил під захистом „прикордонної фортеці” та проведення військових операцій спільно з „холодноряцями” [159, с.139]. „Степовики” після кількадечного рейду зустрілися поблизу Медведівки з розвідувальними роз'їздами холодноряських отаманів Чорного та Отаманенка, що й означало їх прибуття на територію „Холодноряської республіки” [114, с.55].

Між іншим, слід зазначити, що отаман Пилип Хмара зі своїм загonom чисельністю у 1000 гайдамаків співдіяв зі Степовою дивізією під час її серпневого рейду до Холодного Яру територією Олександрійського повіту, що й призвело нарешті до „влиття” цього угруповання до дивізії [148, с.134].

Як засвідчують джерела, за час рейду до дивізії приєдналися повстанські загопи отаманів Гонти (Івана Лютого-Лютенка), Трохима Голого (Бабенка), Якова Мамає (Щириці), Ларіона Завгороднього, Миколи Кібця, Василя Кваші та багатьох інших [170, с.37]. На околиці Холодного Яру почали збиратися повстанці Чигиринщини, Київщини, Звенигородщини і Полтавщини. Можна з упевненістю вважати, що Холодний Яр на той час фактично став одним із головних осередків повстанського руху на Правобережжі.

У зв'язку з корінним переломом у російсько-польській війні на користь союзних українсько-польських військ, поступово почав налагоджуватися і зв'язок між Ставкою і повстанцями. Повстанський рух почав помітно активізовуватися по всьому Правобережжю. З початком наступу українсько-польських військ у східному напрямку після 15 вересня 1920 р. до Холодного Яру були вислані зі Ставки Головного отамана військ УНР агенти-зв'язкові з розпорядженнями щодо прискорення підготовки до загального Всеукраїнського повстання у запіллі південно-західного російського фронту. Між іншим, повстанські отамани на той час вже доволі успішно здійснювали

рейди по Правобережжю й вміло зривали будь-які мобілізаційні заходи з боку командування ЧА. Так, отаман Неграш (близько 3000 осіб) зірвав мобілізацію у Звенигородському повіті [85, арк.102]. А на теренах Канівського повіту отамани Василенко та Цурюпа зі своїми загонами повернули до домівок 5750 осіб [85, арк.103].

Не викликає сумніву той факт, що діяло 98 повстанських загонів „петлюрівського спрямування” на Правобережжі, за підрахунками органів тилу південно-західного російського фронту [113, с.537]. З наближенням фронту, саме отамани цих угруповань і загонів найчастіше намагались координувати свої дії зі Ставкою армії УНР, що й надавало можливість прискорювати наступ союзних військ.

Без сумніву доцільним і своєчасним на даному етапі боротьби за українську державність стало офіційне оголошення з боку керівництва УНР усіх повстанців, які взаємодіяли з армією УНР, складовою частиною армії УНР. Генеральним штабом було розроблено Положення „Про організацію повстання на Правобережній Україні”, яке й затвердив 27 вересня 1920 р. С. Петлюра (таємний наказ Головної команди військ УНР Ч.055). Згідно з „Положенням” повстанці прирівнювались до кадрових військовослужбовців, що забезпечувало їм соціальний захист з боку держави і мотивувало до більшої завзятості у спільній боротьбі [12, арк.55].

Разом з тим, відповідно до „Положення” увесь терен Правобережної України розподілявся на 10 районів (див. додаток Е.3). Для зручності керівництва райони розподілялись на дві групи: північну і південну (по п'ять районів у кожній). Райони розмежовувалися на курінні та сотенні ділянки. Командувачі групами користувалися правами командирів бригад, курінні й сотенні командири – правами командирів куренів та сотень [12, арк.56]. Це надавало змогу розгорнути Всеукраїнське повстання більш організовано. Але на перешкоді втіленню у життя даного плану повстання стало несподіване перемир'я, підписане 12 жовтня 1920 р. між ПР і РСФРР, що й перекреслило усі перспективи спільної боротьби за відновлення УНР взагалі.

Безумовно, навіть після 19 жовтня 1920 р., коли на фронті настало тимчасове замирення, Ставка Головного отамана військ УНР ще намагалась деякий час координувати дії повстанських угруповань в тилу противника, але є доцільним зазначити, що без належної кількості боєприпасів, та ще й самотужки протистояти численним і добре озброєним регулярним російським з'єднанням тривалий час повстанці не змогли. Кадрові червоноармійські частини спільно з частинами внутрішніх військ тотально їх знищували по всьому Правобережжю.

Можна вважати, що саме добре спланований російським командуванням рейд 1-ї Кінної армії Будьонного на „Врангелівський” фронт зірвав останню організовану українською Ставкою централізовану наступальну операцію на 14-у російську армію з боку повстанських угруповань Холодного Яру. Численна будьонівська кіннота смерчем прокотилася по Херсонщині, знищуючи родини повстанців і спалюючи цілі села, що й змусило Степову дивізію до негайного відвороту і виступу на допомогу рідним херсонцям. Як результат, поблизу с. Сентово відбулися зіткнення повстанців з будьонівцями і хоча дивізія мала відчутні втрати „степовики” недопустили масових розправ [114, с.74]. Встановлено, що Кінна армія зберігаючи сили швидко покинула Херсонщину, чого не можна сказати про Степову дивізію, яка не зразу оговталась після втрат.

Слід зазначити, що вже напочатку листопада 1920 р. будь-яка координація дій між повстанцями і армією УНР була практично неможливою завдяки активній діяльності російської „НК” по затриманню „петлюрівських” зв'язкових під час перетину фронту. А повстанці отримували поразки за поразками, зокрема, відомо, що загони отаманів Масюри та Христового було розбито у Зеньківському повіті, а загін отамана Гризла знищено у Звенигородському повіті [89, арк.47, 50]. Навіть угруповання отамана Мордалевича ледве не було зліквідоване у районі Коростишева, чисельність його катастрофічно зменшилася із 3000 осіб до 200 [159, с.142]. Подібне

відбувалося по всьому Правобережжю, але незважаючи на це повстанський рух майже хаотично ширився по всій Україні [262, с.61].

Із впевненістю можна сказати, що напередодні наступу російських військ, станом на 10 листопада 1920 р., армія УНР ще фактично мала реальну підтримку з боку повстанців, але усякі намагання українського військового керівництва погодити зв'язки з отаманами для координації дій успіху не мали, що й прискорило через десять днів поразку армії УНР у двобої із набагато сильнішим противником, а 21 листопада 1920 р. змусило відступити на територію ПР, де вона й була інтернована.

Отже, протягом боротьби за українську державність у період російсько-польської війни керівництво УНР координувало дії повстанського руху з регулярною армією УНР й на нашу думку, перемога у війні восени 1920 р. була близькою реальністю, якби не відмова ПР від своїх „союзницьких” зобов'язань і несподіване підписання нею перемир'я із радянською Росією. Безперечно, не має сумніву у тому, що подальші спільні зусилля українсько-польських військ і українських повстанців проти ЧА призвели б до звільнення території України від російських військ і відновлення УНР.

3.3. Реформування армії УНР

Реорганізацію армії УНР було розпочато у травні 1920 р. після того, як українському керівництву вдалося, насамперед, зосередити в районі Ямполя – Могилева – Вапнярки дієву армію генерала М. Омеляновича-Павленка і 2-у стрілецьку дивізію полковника О. Удовиченка. Крім того, збільшити резерв старшин до 500 осіб, а загальну чисельність армії до 20 000 осіб, завдяки мобілізації на підконтрольній території та роботі Збірної Станиці в Ланцуті. Відокремленою залишилась лише 6-а Січова стрілецька дивізія полковника М. Безручка, яка з 7 травня 1920 р. несла залогову службу у столиці УНР м. Києві [246, с.118; 153; 57, арк.6].

Безумовно, для того, щоб армія УНР набула вигляду боєздатного військового організму вищому військовому керівництву УНР потрібно було здійснити певні організаційні заходи щодо втілення в життя схваленого 24 травня 1920 р. РНМ УНР закону УНР „Про вище військове управління в УНР” та розроблених ще напередодні російсько-польської війни нових організаційно-штатних форм з’єднань і частин. Між іншим, слід зазначити, що творення регулярної національної армії й надалі відбувалося в рамках українсько-польської військової співпраці, але за неймовірно тяжких бойових умов. Українська армія нової моделі будувалася за принципами: позакласовості, патріотизму і національної єдності [247, 25 жовтня].

Розглянемо особливості процесу реформування української армії як багатоеlementної структури, проаналізувавши розвиток: органів військового управління, родів зброї (піхоти, кінноти, артилерії, технічних військ, броневих сил, авіації) та відповідних тилових армійських служб (комплектування військ, постачання, артилерійської, інженерної, санітарної, ветеринарної, ремонту військ, геодезичної, юридичної, зв’язку, польової пошти, польового духовенства та польової жандармерії), спецслужб (розвідки та контррозвідки), військового шкільництва та національно-освітньої праці [259, с.33]. Перш за все, доцільно дослідити реформування і розвиток органів військового управління, розпочинаючи від вищої ланки.

Слід зазначити, що на початку російсько-польської війни ВМ УНР охоплювало широкий спектр функцій, а саме: центрального органу виконавчої влади (втілення в життя державної політики у сфері військового будівництва); керівництва армією УНР (мобілізаційна і бойова підготовка та підготовка до виконання покладених завдань); оперативно-розвідувальну; всебічного забезпечення армії тощо (див. додаток Б.7). Безперечно, це була громіздка і неефективна структура, яка потребувала реорганізації.

Передусім, було реформовано Головну управу постачання ВМ. Її Інтендантська управа збільшилася до 74 осіб і реорганізувалася із трьох до семи відділів [50, арк.65]. Поряд з цим, штат Гарматної управи збільшився на

12 осіб [50, арк.91]. Військово-технічна управа почала налічувати 82 особи (вісім відділів) [50, арк.39]. А Військово-санітарна управа розрослась до 34 осіб (три відділи і канцелярія) [50, арк.45]. Це значно покращило роботу відповідних тилкових служб.

У подальшому склад Головної управи постачання змінювався лише один раз. Згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.4/а від 12 серпня 1920 р. її було збільшено на 17 осіб [14, арк.7]. А остаточне розмежування сфер діяльності однойменних структур Військового міністерства і штабу дієвої армії УНР згідно з наказом Головної команди військ УНР Ч.012 від 28 серпня 1920 р. призупинило зміни у структурі і чисельності Головної управи постачання ВМ [71, арк.12].

Разом з Головною управою постачання реорганізовувалась і Головна управа персонального складу, оскільки було розгорнуто мобілізаційні осередки не тільки на території УНР, а й за її межами. Її було реформовано на Головну мобілізаційно-персональну управу у складі мобілізаційної, ремонтної, персональної та пенсійної управ [50, арк.126]. Була реорганізована й Загальна управа ВМ у канцелярію із 4 відділів [50, арк.125].

Гостра потреба у творенні військового законодавства призвела до того, що згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.135 від 14 червня 1920 р. Правничу управу підполковника Мошинського (два відділи) було реорганізовано на Головну військово-судову управу із шести відділів: секретарського, місць замкнення, касаційного, прокурорського нагляду, законодавчого та кодифікаційного [17, арк.3]. Наявність великої кількості законодавчих актів в архівах свідчить про наявну плідність її роботи.

У зв'язку з розгортанням широкого військового будівництва назріла потреба й у реорганізації Військової Ради, виведенні її зі складу ВМ і надання їй статусу однією із найвищих військових установ армії УНР. Саме з 28 травня 1920 р. тимчасова ВР була виведена із підпорядкування Військовому міністру і стала самостійним органом, а з початку липня 1920 р. працювала у складі: голови ВВР, 10 членів та 83 осіб канцелярії [50, арк.96].

Між іншим, згідно із законом УНР від 24 травня 1920 р. постійними членами ВВР були: Голова РНМ, Міністр фінансів, Державний контролер, Військовий міністр, начальник ГШ, Генеральний інспектор (див. додаток Б.14). Обов'язки Голови ВВР виконували: з 20 квітня 1920 р. – генерал Коваль-Медзвецький, з 8 серпня – генерал Юнаків, а з 28 вересня – генерал Єрошевич [14, арк.159]. Доцільно зазначити, що з цього часу ВВР фактично стала координаційним осередком між державою і армією, що прискорювало рішення багатьох проблем у військовій сфері.

Разом з тим, ВВР відіграла вирішальну роль і у питаннях соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, схваливши ряд законопроектів, зокрема, „Про встановлення тимчасових правил про призначення пенсій та допомоги бувшим служачим державних установ УНР, або родинам цих служачих” (закон УНР від 4 серпня 1920 р.), „Про встановлення тимчасових окладів платні в польській валюті (марках) для евакуйованих з Наддніпрянської України служачих Центральних і місцевих установ всіх видів і також для служачих Центральних установ Військового відомства” (закон УНР від 5 серпня 1920 р.), „Про встановлення правил про одноразові грошові допомоги військовослужачим та їх родинам” (закон УНР від 31 серпня 1920 р.) тощо [23, арк.4; 80, арк.65; 16, арк.65, 86].

Встановлено, що творення українського ГШ, як окремої структури, було розпочато з моменту призначення на посаду начальника ГУГШ ВМ УНР генерала В. Сінклера 22 травня (Ч.95) 1920 р. [14, арк.6].

На основі аналізу архівних джерел можна стверджувати, що формування відбувалося у три етапи, поки й не було створено таку структуру ГШ, яка б відповідала основам „Положення про вище військове управління в УНР” (див. додаток Б.8).

Характерною особливістю першого етапу (22 травня – 9 червня 1920 р.) стало те, що ГУГШ (30 осіб) у складі ВМ було реорганізовано на структуру із трьох генералквартирмейстерств: 1-е – канцелярія і організаційна управа із трьох відділів, управа навчання військ із двох відділів; 2-е – канцелярія та

відділ персонального складу офіцерів ГШ і 3-є – канцелярія і відділ військової підготовки населення. Формуванням генералквартирмейстерств безпосередньо займались полковник Є. Мишківський (1-е), генерал С. Дядюша (2-е) і полковник М. Капустянський (3-е). Роботою управ і відділів керували: полковник В. Куц – організаційною управою, підполковник Рак – управою навчання військ, полковник Сігарів – відділом персонального складу офіцерів ГШ і сотник Євтимович – відділом військової підготовки населення [2, арк.18].

Метою другого етапу (9 червня – 24 червня 1920 р.) було введення в дію нового тимчасового штату 1-го генералквартирмейстерства 9 червня 1920 р.. Штат передбачав у своєму складі: оперативну управу, розвідочну управу, управу укомплектування армії, управу начальника військових комунікацій та канцелярію. Разом 55 осіб [16, арк.48]. Завдяки цьому змінилася і структура 2-го генералквартирмейстерства. До його складу із 1-го генералквартирмейстерства переведено управи організаційну і навчання військ.

Протягом третього етапу (24 червня – 3 липня 1920 р.) ГУГШ виведено зі складу ВМ УНР і перетворено на окремий орган вищого військового управління. Головну управу ГШ було реорганізовано з початку на Головне управління ГШ, а відповідно до Постанови уряду УНР від 3 липня 1920 р. ГШ став цілком самостійною структурою [14, арк.117; 2, арк.18; 49, арк.40].

Посилаючись на архівні джерела, є певні підстави стверджувати, що у подальшому, протягом всього періоду війни, загальна структура українського ГШ, у цілому, не змінювалась. Лише на початку жовтня 1920 р. у складі 2-го генералквартирмейстерства культурно-просвітній відділ було реорганізовано на Культурно-просвітню управу, яку очолив полковник Стешенко [67, арк.8]. Крім цього, згідно з наказом Головної команди військ УНР Ч.109 від 10 листопада 1920 р. полковником Єщенко була реформована й Управа начальника військових комунікацій [11, арк.146].

Разом з тим, слід зазначити, що лише Оперативна управа 1-го генералквартирмейстерства на чолі з полковником Сулковським не працювала на повну потужність протягом війни, не брала зовсім участі у розробці планів операцій і у загальному керівництві військами УНР, оскільки на фронті діяло одне українське об'єднання, а не дві-три армії [42, арк.1]. Вона лише здійснювала щоденну і термінову систематизацію відомостей про дислокацію і бойові дії армії УНР; складання схем, таблиць, відомостей щодо положення військ власних і ворожих, їх бойовий стан; випуск щоденних повідомлень про події на фронті тощо [42, арк.1, 2].

Якщо проаналізувати усі організаційні заходи щодо реорганізації Військового міністерства УНР, створеного відповідно до Постанови РНМ від 17 квітня 1920 р., то відразу ж помітно, що майже всі його управи, крім Військово-морської, пройшли складний шлях реформування, втілюючи в життя основи Положення „Про вище військове управління в УНР”. Військово-морська управа контр-адмірала В. Савченка-Більського була лише перейменована на Головну військово-морську управу із залишенням у її складі тих самих відділів – постачання і персонального складу [268, с.158].

Одночасно з реорганізацією Військового міністерства створювалась іще одна із найважливіших структур вищого військового управління – Генеральна інспекція військ і флоту УНР. Творення цієї структури розпочалося 14 травня 1920 р., з моменту призначення полковника В. Петріва на посаду головного інспектора піхоти [69, арк.55]. Він же й став невдовзі виконувати обов'язки Генерального інспектора військ УНР [10, арк.101]. Штатна структура Генеральної інспекції передбачала: старшину для доручень і ад'ютанта, канцелярію та сімох інспекторів зі штатними управліннями при них (див. додаток Б.15). Між тим, на посаду помічника військового міністра, згідно з наказом Директорії УНР Ч.10 від 19 травня 1920 р., було призначено полковника Кудрявцева [194, с.208].

Вже наприкінці серпня 1920 р. Генеральна інспекція працювала у повному складі. Так, обов'язки інспектора кінноти з 30 червня 1920 р.

виконував полковник І. Омелянович-Павленко [10, арк.89]. Інспектором артилерії став полковник Яновський [30, арк.80]. Згідно з наказом Головної управи військ УНР Ч.145 від 30 червня 1920 р. обов'язки інспектора технічних військ покладено на інженера, полковника Клейера [35, арк.14]. На посаду інспектора санітарії, згідно наказу Головної управи військ УНР Ч.170 від 7 липня 1920 р., було призначено доктора медицини, полковника медичної служби В. Совачіва [16, арк.26]. Інспектування ветеринарії від 31 серпня (Ч.9) 1920 р. доручено підполковнику М. Пекарському [36, арк.13]. На основі вивчення послужних списків вказаних осіб можна стверджувати, що ГІ була укомплектована досвідченими старшинами.

Між іншим, слід зазначити, що інспектору технічних військ підпорядковувався командир авіаційного загону сотник Жаховський як помічник інспектора повітряного флоту [38, арк.5]. Крім того, інспектори піхоти, кінноти, артилерії та технічних військ мали управи по три старшини у кожній і тимчасово, протягом травня – серпня 1920 р., безпосередньо працювали в лавах дієвої армії у підпорядкуванні командувача армії до моменту останньої реорганізації її штабних структур [35, арк.28; 60, арк.46].

Разом з цим, згідно з наказом Головної команди Ч.207 від 23 серпня 1920 р., полковник В. Петрів очолив і Атестаційну комісію у складі: полковників Пількевича і Янчевського та сотників Кузьминського і Черненка. Комісія розглядала питання щодо прийому на службу в лави армії УНР старшин і урядовців [35, арк.29; 7, арк.10].

Проблема відновлення влади УНР на звільнених теренах спонукала РНМ УНР до ухвалення 25 червня 1920 р. двох законів УНР – „Про встановлення цивільних прифронтових комісаріатів уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними військових груп” та „Про Цивільне Управління при Головній команді військ УНР”. Цивільне управління розташовувалося при ВМ УНР у складі п'яти осіб (референти від міністерств: Народного господарства, Фінансів, Земельних справ і Юстиції), його очолював заступник Міністра внутрішніх справ УНР. У відділах цивільного

комісаріату при штабі дієвої армії працювало вісім осіб, а при штабах дивізій по 10 осіб [14, арк.167; 16, арк.115; 77, арк.25, 78; 7, арк.17]. Це безперечно сприяло наведенню відповідного ладу у запіллі армії УНР.

Після створення ВВР, ГШ та ГІ військ і флоту УНР ВМ мало вигляд структури, що складалась із канцелярії та чотирьох головних управ: Головної мобілізаційно-персональної управи, Головної управи постачання, Головної судової управи та Головної військово-морської управи [50, арк.125]. Саме тепер ВМ стало структурою матеріального забезпечення армії і не більше.

Турбота про безпеку і життєдіяльність Головного отамана прискорила створення Воєнно-польової канцелярії, де обов'язки старшин для доручень виконували генерали: Б. Палій-Неїло, Й. Манзенко та О. Шайбле [18, арк.6; 153, с.113]. Охорона налічувала 55 старшин та 215 козаків [30, арк.136]. А для переміщення С. Петлюри по залізниці облаштовувався спеціальний штабний вагон, по шосе автомобіль „Мерседес” [37, арк.44].

Реформування штабу дієвої армії УНР, штабів з'єднань та частин було розпочато відразу ж після прибуття її із Зимового походу. Аналіз архівних джерел дає підстави стверджувати, що протягом травня – листопада 1920 р., структура штабу дієвої армії УНР змінювалася двічі. Вперше, 6 травня 1920 р. новий штат було складено командувачем армії і затверджено як тимчасовий (див. додаток Б.11). До серпня 1920 р. штаб виконував лише оперативну і загальноконтрольну функції, 3-я управа тимчасово не комплектувалася, оскільки питання, пов'язані із постачанням, вирішувала окремо кожна стрілецька дивізія безпосередньо з управами Військового міністерства УНР [60, арк.43].

Оскільки тимчасово створена 7 серпня 1920 р. „Похідна канцелярія Військового міністерства” діяла недостатньо ефективно, то 28 серпня 1920 р. було введено до штату штабу дієвої армії управи: начальника постачання (полковник Ткачук), начальника артилерії (полковник Копистинський), начальника санітарії (полковник Кравченко), начальника технічних військ (полковник Козьма), начальника запасних військ (полковник Базильський) та

начальника тилу (полковник Білецький) [11, арк.24; 61, арк.18; 12, арк.5]. На той час ці заходи значно покращили роботу штабу.

Вдруге штаб дієвої армії УНР було реорганізовано згідно з наказом Головної команди військ УНР Ч.284 від 20 жовтня 1920 р. Якщо порівняти нову структуру штабу зі старою, то бачимо, що за новим штатом структура значно оптимізована, а саме – три управи реорганізовані на дві (див. додаток Б.12). За новим штатом 1-а управа генерала В. Куца у своєму складі мала відділи, які забезпечували всебічну оперативно-організаційну, бойову і культурно-просвітницьку роботу, а 2-а управа генерала М. Ткачука виконувала функції інспектування, мобілізаційних заходів, судочинства, охорони, медичного обслуговування [61, арк.17,18].

Встановлено, що штаби дивізій, бригад та куренів армії УНР реорганізовувались лише один раз протягом війни, згідно зі штатами, затвердженими С. Петлюрою ще 25 лютого 1920 р.

Отже, за результатами дослідження можна стверджувати, що на початок листопада 1920 р. створені вищі органи військового керівництва та штаби з'єднань спроможні були забезпечити бойову діяльність армії УНР.

Створюючи ефективні органи військового управління, керівництво УНР паралельно здійснювало належні організаційні заходи й у напрямі реорганізації і розвитку родів зброї і відповідних тилкових та спеціальних служб армії УНР.

Як і у попередні роки, найбільш чисельним родом зброї залишалась піхота. Базовою тактичною одиницею тепер вже був курінь (див. додаток Б.9). До складу стрілецької бригади входило три курені. А до складу пішої стрілецької дивізії входило три стрілецькі бригади (див. додаток Б.10). У ході війни було сформовано всього шість стрілецьких дивізій (18 піших стрілецьких бригад із 33 запланованих), хоча й не за повним штатом, та дві бригади кулеметні (чотири кулеметні курені), які й склали основу бойових частин дієвої армії УНР [259, с.38].

Саме у період війни, з 8 травня 1920 р., в армії УНР було впроваджено загальноармійську нумерацію піших з'єднань і частин і здійснено військовий реєстр. Визначено нумерувати: стрілецькі дивізії з 1-ї (1-а Запорізька, 2-а Волинська тощо), стрілецькі бригади та курені з числа 1-го, починаючи із 1-ї стрілецької дивізії, додержуючись принципу „трійки” [69, арк.52]. Це, безперечно, упорядкувало наявні частини і підрозділи.

Українська піхота здебільшого мала на озброєнні рушницю російського зразка системи „Мосіна-1891”, станкові і ручні кулемети систем „Максим” та „Льюїс”, револьвери й ручні гранати, так само як і піхота ЧА, що й надавало можливість поповнювати запаси завдяки трофеям (див. додаток Д.1). Так, амуніційна дотація на день бою для стрільця армії УНР, згідно з українськими приписами, мала бути 213 набоїв на рушницю і 18 000 на кулемет. Але інколи у наявності було лише 20 – 30 набоїв, при слабкому постачанні з боку союзної польської армії.

До спорядження українського стрільця належали: наплечник, хлібник, польова пляшка, котелок для їжі, ложка з виделкою, ніж, лопатка й однострій. Піхота відрізнялась від інших родів зброї синім пояском на шапці та синіми вилогами на комірі. Старшинські і підстаршинські відзнаки нашивалися також на синьому підкладі [259, с.39].

Слід зазначити, що останнім сформованим пішим з'єднанням була „1-а Кулеметна дивізія Армії УНР”, створена і виведена на фронт 9 вересня 1920 р. [245, с.207]. Від поляків для неї було отримано кулемети систем: „Максим” – 21, „Кольт” – 36, „Льюїс” – 2, „Шосе” – 1 та „Шварцльозе” – 1, що було явно недостатньо для двохбригадної дивізії [73, арк.7]. З 25 вересня 1920 р. дивізія вела бої у складі 234 старшин та 1377 козаків [246, с.333].

Отже, є підстави стверджувати, що українська піхота, як провідний і основний рід зброї, знаходилась на початковій стадії свого розвитку.

Українська кіннота, на відміну від піхоти, була розкидана малочисленними полками по стрілецьких дивізіях.

За результатами дослідження встановлено, що перше українське окреме кінне з'єднання було сформоване 18 червня 1920 р.. До окремого зведеного кінного загону полковника П. Дяченка увійшли кінні полки: Київської, Волинської, Запорізької та Херсонської дивізій [245, с.44]. Лише полки мали штатну структуру із 4 сотень (див. додаток Б.21), а кожна сотня нараховувала: 5 старшин, 162 козаки та 169 коней [3, арк.5].

23 червня 1920 р. загін П. Дяченка було реорганізовано на двополкову бригаду [245, с.50]. А наприкінці липня 1920 р., після його розформування, із дивізійних кінних полків створено окрему зведену кінну дивізію трибригадного складу [133, с.147; 245, с.154]. Проте, наприкінці жовтня 1920 р. дивізію реорганізовано на двобригадний склад (див. додаток Б.20). Чисельність окремої дивізії генерала І. Омеляновича-Павленка станом на 31 жовтня 1920 р. становила 184 старшини та 1921 козака. Крім того, до її складу долучено кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова та пластунський полк (20 старшин та 577 козаків) [63, арк.31]. Хоча це з'єднання на своєму бойовому шляху майже не знало поразок, але все ж потребувало штатного упорядкування.

Новий штат окремої кінної бригади було розроблено у ГШ лише 16 жовтня 1920 р. за розпорядженням С. Петлюри [63, арк.34]. Він передбачав: штаб, польову радіостанцію, два кінних полки, чотиригарматну кінно-гірську батарею, разом: 89 старшин, 12 урядовців, 183 підстаршини, 1484 козаки. На озброєнні було: 20 кулеметів „Максим” на тачанках або двуколках, 40 кулеметів „Льюїс”, два кулемети „Кольт” та чотири гармати М 1904 [63, арк.42]. Проте, ввести його в дію так і не вдалося у зв'язку із втратою союзника [63, арк.47].

Як свідчать джерела, основним озброєнням українських кіннотників були карабіни російського зразка системи „Мосіна-1891/1907”, шаблі, пістолі й списи довжиною у 311 см. На шістьох бійців припадав ручний кулемет системи „Кольт” або „Льюїс”, а кінно-кулеметні сотні озброювалися

кулеметами „Максим”. До спорядження козака належало сідло з паківницями для 40 набоїв. Кіннота відрізнялась від інших родів зброї жовтим отоком на шапці та жовтими вилогами на комірі. Козаки носили бурки та при чорних баранових шапках червоні, жовті або чорні шлики [259, с.44]. У липні 1920 р. за наказом командарма усі коні в армії УНР були проклеювані буквою „Щ”, що нагадувала тризуб [236, с.84].

Отже, слід зазначити, що розвитку окремих масових кінних з'єднань, як ударній силі у маневреній війні, було запізно надано належну увагу і це стало найсуттєвішою помилкою військового керівництва УНР.

Українська артилерія не була численною й багатою на зброю, але вважалось на думку безпосередніх учасників бойових дій тих часів, одним із найкращих родів зброї армії УНР, оскільки мала досвідчених старшин-артилеристів: В. Сваріку, Г. Чижевського, М. Крата, С. Чорного, А. Сахна та ін. [259, с.45]. Згідно з новим штатом у складі кожної пішої стрілецької дивізії передбачалося мати чотириполкову гарматну бригаду (50 гармат), полк з важкими гарматами і три полки з легкими гарматами та кінно-гарматну батарею (див. додатки Б.1 і Д.2). Крім гармат, кожному гарматному полку придавалася кулеметна сотня із шести кулеметів системи „Максим”, а кінно-гарматній батареї кулеметна чота з двома кулеметами системи „Кольт” [62, арк.4; 64, арк.24]. Слід зазначити, що у процесі реформування українська артилерія стала розподілятися на польову, гірську, кінну та важку.

На перспективу, як свідчать джерела, у випадку вдалого розгортання стрілецьких дивізій у армійські корпуси, легкі і важкий гарматні полки реорганізовувалися у бригади, а кінно-гарматна батарея перетворювалася на окремий кінно-гарматний дивізіон.

Встановлено, що до кінця липня 1920 р. армія УНР мала 6, але недоукомплектованих гарматами бригад (лише по 15 гармат) і лише один окремий кінно-гірський дивізіон [133, с.146]. Характерною особливістю кінно-гірського дивізіону було те, що його гірські гармати М 1904

перевозилися кіньми на в'юках, що значно підвищувало маневреність цього підрозділу.

Від інших родів зброї українська артилерія відрізнялась червоною барвою отоків на шапках і червоними вилогами на комірах [259, с.48].

На основі аналізу джерел, можна визначити, що найбільою проблемою української артилерії протягом війни було слабе постачання з боку союзника гарматами та набоями [64, арк.19]. За нашими підрахунками, артилерія армії УНР повинна була мати 300 гармат, а мала всього 74.

Отже, українська артилерія незважаючи на недоукомплектованість своїх частин та постійну нестачу боєприпасів, як і будь-який рід зброї, розвивалась і добре воювала.

Українські панцирні (броневі) сили були малочисельні і як рід зброї знаходились у стані початкової фази свого розвитку. На озброєнні мали бронепотяги, автопанцирники та навіть танки [62, арк.25].

Слід зазначити, що вже з 26 липня 1920 р. у складі 1-ї Запорізької стрілецької дивізії у боях приймав участь бронепотяг „Кармелюк”, з 21 серпня 1920 р. у складі 3-ї Залізної дивізії – бронепотяг „Чорноморець”, з 22 серпня 1920 р. у складі 4-ї Київської дивізії – бронепотяг „Запорожець”, а під час загального наступу армії УНР 17 вересня 1920 р. в її лавах діяв бронепотяг „На Україну” [30, арк.138]. Це значно підсилювало вогневу міць дивізій.

Ще наприкінці серпня 1920 р. начальником технічних військ полковником Рукіним було розроблено штати: панцирного потягу, десантної сотні і окремого дивізіону. Штатом бронепотяга передбачалось: 15 старшин, 5 урядовців та 141 козак. На озброєнні бронепотяг мав: 2 гармати, 10 кулеметів, 2 самопали та 150 рушниць. А для забезпечення зв'язку надавались: 1 телеграфний і 4 телефонних апарати, 10 сухих батарей, 5 верст дроту, 2 мотоцикли, 2 самокати та один прожектор. Поряд з усім формувалася й десантна сотня у складі: 4 старшин, 128 козаків та 33 коней. Сотня озброювалася однією польовою гарматою і двома кулеметами системи

„Льюїс”. На випадок виходу із ладу паротягу команда бронепотягу і десантна сотня реорганізувались згідно з „Інструкцією командирів панцирного потягу” у окремий дивізіон [62, арк.36, 37, 38]. Станом на 30 вересня 1920 р. наявні бронепотяги армії УНР були максимально укомплектовані людьми: „Запорожець” – 23 старшини та 101 козак, „Кармелюк” – 20 старшин та 266 козаків, „Чорноморець” – 20 старшин та 210 козаків та „На Україну” – 6 старшин та 51 козак [30, арк.138]. Як результат, керівництво УНР так і не змогло сформувати у кожній дивізії по відділу бронепотягів у зв’язку з недостатнім постачанням збоку союзника. До 21 листопада 1920 р. у бойовому стані дійшов лише бронепотяг „Кармелюк” полковника А. Дворенко-Дворкіна, але й він був підірваний під час відступу армії УНР за Збруч [163, арк.396].

Крім відділу бронепотягів, у кожній стрілецькій дивізії передбачалось створити по одному автопанцирному дивізіону, але вдалося сформувати лише окремий автопанцирний дивізіон [65, арк.8]. Польське командування виділило наприкінці серпня 1920 р. всього шість автопанцирників системи „Форд”, а у жовтні 1920 р. ще два, але цього було вкрай недостатньо для армії УНР [30, арк.80; 245, с.330].

Згідно зі штатом окремий автопанцирний дивізіон у своєму складі мав 12 старшин та 136 козаків. До складу автомобільного майна належало: шість бойових автопанцирників з двома гарматами та чотирма кулеметами кожен, п’ять легкових автомобілів, п’ять тягарових автомобілів (із них два півторатонних), дві самоходи-цистерни (півторатонні), самохід-майстерня, самохід-депо, дві самохід-кухні та чотири мотоцикли. Гарматне майно складалось із двох гармат, 16 кулеметів, шести рушниць-кулеметів, 12 біноклів, двох машинок для начинення кулеметних стрічок. Штат також передбачав інженерне майно і майно зв’язку (станцій фонічних – 6, кабеля телефонного – 9 верст) [71, арк.32].

Як свідчать джерела, до створення танкових загонів в армії УНР так і не дійшло, хоча й було отримано від поляків наприкінці серпня 1920 р. п’ять

танків системи „Рено” [30, арк.80]. Між іншим, у польському місті Лодзі готували танкістів для армії УНР [154, с.69].

Панцирні частини відрізнялись від інших родів зброї чорними отоками на шапках та вилогами на комірах, а старшинські відзнаки нашивались теж на чорному підкладі [259, с.53].

Отже, розвитку українських панцирних сил стали на заваді ті самі причини, які й впливали у цілому на розвиток усієї армії. Втративши в боях у листопаді 1920 р. бронепотяги та повернувши полякам в ході інтернування автопанцирники і танки, армія УНР ніколи вже не мала своїх панцирних сил.

Кожна стрілецька дивізія відповідно до штату передбачала наявність авіадивізіону із трьох авіаційних загонів по шість літаків у кожному. Щоб розпочати формування українських авіаційних частин начальника Українського Повітряного Флоту полковника В. Павленка ще 5 квітня 1920 р. було відправлено у Варшаву [48, арк.4]. Планувалося сформувати авіаційний загін із 12 літаків [11, арк.10]. Штат 1-го Запорізького авіаційного загону нараховував: 24 старшин і урядовців; 213 козаків та 38 коней [54, арк.34]. Але цьому не судилося відбутися.

На звернення 1 липня 1920 р. військового міністра УНР до польського ГШ (Ч.634) була надана згода на отримання лише трьох літаків [24, арк.69]. А вже 8 липня 1920 р. 1-й Запорізький загін на чолі з сотником Жаховським розпочав бойове навчання у Мокотові, але у скороченому складі: п'ять військових літунів, п'ять літунів-дозорців та чотирьох механіків [38, арк.5; 154, с.69]. Українське командування планувало отримати від поляків і десять повітроплавів [30, арк.39].

Встановлено, що 1-й Запорізький авіаційний загін прибув на фронт на початку жовтня 1920 р., маючи у своєму складі три літаки: „Бранденбург”, „Ньюпор-21” і „Ньюпор-23”, що застосовувались у ролі бомбардувальників і розвідників. Відмінною відзнакою українських літаків був квадрат на хвостовій частині, розділений навпіл чорною смугою на дві половини –

жовту та блакитну [245, с.278]. Зрозуміло, що такої кількості літаків для армії було вкрай недостатньо.

Технічні війська за своїм призначенням відігравали важливу роль у сфері бойового, технічного та тилового забезпечення армії УНР протягом війни. До складу цього роду зброї входили: саперні, зв'язку, понтонні, залізничні частини та автоколони. Українська армія мала також свої технічні майстерні, інженерні склади і навіть потяг-майстерню. Так, саперні частини і підрозділи були сформовані практично в усіх кінних та піших частинах і з'єднаннях української армії, хоча й некомплектовані на 100 % особовим складом і майном. У складі стрілецьких куренів та бригад вже наприкінці травня функціонували по дві саперно-підривні чоти у кожній [62, арк.18,19]. А кінні полки теж мали по одній чоті підриву [63, арк.31]. Інша ситуація складалася відносно творення саперних частин дивізійної ланки, зокрема, реорганізації дивізійних технічних полків [62, арк.21]. Саме технічні полки, які об'єднували у своєму складі саперів та зв'язківців, на той час вже ставали безперспективними, бо маневрена війна потребувала окремих фахових частин [65, арк.43].

У зв'язку зі слабким постачанням технічного майна від союзників у дивізіях було сформовано технічні курені як кадр майбутніх саперних та телеграфних куренів. Кожен технічний курінь у своєму штаті, затвердженому С. Петлюрою 6 вересня 1920 р., мав саперну сотню з обозом [62, арк.39]. Хоча згідно з наказом Головної команди Ч.039 від 18 вересня 1920 р. й було введено у дію штат трисотенного саперного куріня, за загальною чисельністю 26 старшин, 1040 козаків та 323 коней (при 174 возах), але за відсутністю спеціалістів справу тимчасово було призупинено [65, арк.45].

Отже, у листопаді 1920 р. армія мала в наявності лише шість саперних сотень (у дивізіях), 55 саперно-підривних півсотень (у бригадах і куренях) та 12 саперно-підривних чот (у кінних полках).

На початку російсько-польської війни частини військового зв'язку ще не були відокремлені як самостійний рід зброї від технічних військ, що

значно гальмувало їх розвиток. Першим організаційним кроком з боку військового керівництва УНР щодо створення окремих частин зв'язку став наказ Головної управи військ УНР Ч.59 від 4 травня 1920 р., який ввів у дію такі штати: Головної польової телеграфно-телефонної контори при Начальній команді української армії; Головної польової телеграфно-телефонної філії штабу дивізії; Польової робітничої колони для поправки і встановлення ліній зв'язку; Польової контрольної станції для іспиту і направи дротів та Рухомого склепу телефонно-телеграфних матеріалів [65, арк.18]. Ці станції призначалися для підтримання військового зв'язку між ВМ, штабом дієвої армії УНР та штабами дивізій [54, арк.17].

Дисертант встановив, що 10 травня 1920 р. на нараді з пропозицією про створення замість технічних полків окремих саперних та телеграфних куренів виступив начальник Військово-технічної управи ВМ полковник Случанівський [65, арк.3, 34]. Але виявилось, що формування окремих телеграфних куренів було нереальним за відсутністю належних спеціалістів та технічного майна [65, арк.57]. Тому й було прийнято рішення обмежитись творенням телеграфно-телефонних сотень для дивізій та команд зв'язку для бригад і куренів [62, арк.39]. Це був дійсно оптимальний варіант. Винятком у цій ситуації стало створення окремого радіотелеграфного дивізіону армійського підпорядкування. Крім того, при штабі Головного отамана військ УНР було створено відділ зв'язку [71, арк.35].

На початку серпня українське командування звернуло особливу увагу на налагодження в армії УНР військового радіозв'язку, особливо у кінних частинах (див. додаток Б.22). З цього приводу Головним отаманом 17 серпня 1920 р. затверджено такі штати: польової радіостанції (дев'ять старшин та урядовців, 19 козаків, 19 коней та сім возів), польової інформаційної радіостанції (два старшини, вісім козаків, п'ять коней та два вози), самохідної радіостанції (шість старшин та урядовців, 11 козаків, шість водіїв та два спеціальних самоходи) та окремої інформаційної радіостанції (вісім

старшин і урядовців та п'ять козаків) [7, арк.14]. Це значно покращувало систему управління частинами.

Встановлено, що вже на початку вересня 1920 р. при штабі дієвої армії функціонувала польова радіостанція системи „Телефункен”, яка складалась із п'яти відділень: апаратного, машинного, мачтового, запасного та станційного. Усі стрілецькі, кінна та кулеметна дивізії мали по одній польовій інформаційній радіостанції [21, арк.53; 65, арк.13].

Отже, протягом складного шляху реформування армія УНР восени 1920 р. на фронті вже мала: окремий радіотелеграфний дивізіон, вісім польових радіостанцій, 13 сотень зв'язку, 72 команди зв'язку та 12 чот зв'язку. Хоча вони були менш як наполовину укомплектовані людьми і технікою, але у цілому надавали змогу управляти наявними підрозділами.

Питання про необхідність формування понтонних частин в армії УНР було порушено у червні 1920 р. У своєму наказі Ч.2 від 17 червня 1920 р. Головний отаман військ УНР вимагав від військового міністра розпочати створення понтонних частин [65, арк.72]. Лише після того, як армія УНР укріпилася на правому березі Дністра й відбулося формування трьох понтонних сотень, введених до складу трьох стрілецьких дивізій, оскільки польська сторона 17 липня 1920 р. виділила лише три понтони для спорудження трьох мостів [30, арк.39]. Згідно зі штатом понтонна сотня налічувала 12 старшин, 613 козаків, 444 коня та 86 возів [15, арк.12].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що під час загального наступу українсько-польських військ, з 15 вересня 1920 р., при форсуванні Дністра, а трохи пізніше й Збруча, у складі армії УНР діяли три понтонні сотні. Лише у жовтні 1920 р., вже під час перемир'я між ПР і РСФРР, відповідні сотні було зведено у курінь армійського підпорядкування (див. додаток Б.19).

У липні 1920 р. з боку українського командування було приділено увагу й залізничним частинам, призначеним для полагодження і ремонту залізничних колій під час пересування військ. З цього приводу на території

Збірної станиці Ланцут сформовано українську залізничну сотню, яка вже 1 серпня 1920 р. прибула на фронт й 29 серпня 1920 р. за бойові заслуги отримала назву „Окремої Запорізької залізничної сотні” [11, арк.25]. Сотня у своєму складі мала: півсотню служби шляху, півсотню руху і тяги, команду майстерні та обоз. Разом 17 старшин та 384 козаки [62, арк.34]. Слід зазначити, що лише восени 1920 р., після вступу армії УНР на лівий берег Збруча створено дев'ять залізничних комендатур [62, арк.36]. Формування залізничних куренів так і залишилось тільки в планах.

Окреме місце відводилось організації автомобільних частин. За свідченням джерел, у стрілецьких дивізіях було сформовано по одній автоколоні і санітарно-самохідній колоні та по три самохідних чоти у бригадах [21, арк.65]. Так, штат автоколони передбачав чотири особових автомобілі, 24 тягарових автомобілі, три автоцистерни, автомайстерню, автодепо, автокухню, чотири мотоцикли та два самокати. Чисельність особового складу – 8 старшин та 140 козаків [65, арк.2]. Штат санітарно-самохідної колони враховував: 20 санітарних самоходів, два легких самоходи, один тритонний самохід, одну цистерну та депо. Разом п'ять старшин та 124 козаки [71, арк.32]. Це, безперечно, забезпечувало не тільки постачання, а й своєчасний вивіз поранених.

Між тим, 18 вересня 1920 р. підполковником Ліппе все ж була сформована й окрема автоколона армійського підпорядкування [21, арк.31]. До її складу увійшло 12 тягарових автомобілів вісім санітарних автомобілів, два легкових автомобіля та чотири мотоцикли. Разом – 12 старшин та 130 козаків [62, арк.41].

Дисертантом встановлено, що для забезпечення технічних частин спеціалістами у вересні 1920 р. полковником Козьмою було лише розпочато формування Навчального технічного полку, який згідно зі штатом мав: штаб, саперно-телеграфний та технічний курені. Разом за штатом передбачалось: 47 посад старшин, 203 посади козаків постійного складу, 609 посад

перемінного складу. Полк мав на озброєнні усі наявні зразки техніки, але не був сформований [259, с.57; 20, арк.9].

Проблема щодо ремонту техніки вирішувалась лише частково, створенням при базісному інженерному склепі 10 жовтня 1920 р. технічної майстерні, а 26 жовтня 1920 р. отриманням від поляків потяга-майстерні (30 вагонів), штат обслуги – 119 осіб [65, арк.64; 11, арк. 87, 134].

Слід зазначити, що технічні війська відрізнялись від інших родів зброї чорними отоками на шапках та вилогами на комірах [259, с.50].

Таким чином, технічні війська, як і будь-який інший рід зброї, незважаючи на тяжкі умови війни, теж активно формувалися.

Одночасно з розвитком родів зброї реорганізовувались і відповідні тиллові служби: комплектування військ, інтендантська, артилерійська, інженерна, санітарна, ветеринарна, фінансова, геодезична, юридична, зв'язку, польової пошти, польового духовенства, польової жандармерії. Мало розвиток українське військове шкільництво та організувалась національно-освітня праця. Разом з тим активно формувалися і спеціальні служби – розвідки та контррозвідки.

Остаточо, як свідчать джерела, тил армії УНР було упорядковано згідно з наказом військам дієвої армії УНР Ч.0136 від 18 липня 1920 р. Начальники тилу дієвої армії та дивізій відповідали за діяльність тилкових частин, а також за лад і спокій у селах і містах армійського запілля. У підпорядкуванні начальник тилу дієвої армії мав штаб, етаповий курінь та кінну сотню польової варти. У дивізіях функції начальників тилу виконували помічники командирів дивізій [245, с.101]. Ці нововведення сприяли упорядкуванню запілля армії УНР в тяжких умовах війни.

Встановлено, що загальне керівництво процесом комплектування армії УНР людьми та кіньми здійснювала Головна мобілізаційно-персональна управа ВМ, тісно співпрацюючи при цьому із Управою укомплектування армії ГШ [58, арк.190]. Відповідно до наказу Головної управи військ УНР Ч.89 від 21 травня 1920 р. кожному вступившому на військову службу до лав

армії УНР видавалося персональне посвідчення [14, арк.92]. Це унеможливило появу випадкових осіб у козацькому середовищі.

Комплектування армії людьми проводилось через дивізійні приймально-мобілізаційні комісії, що діяли при запасних бригадах у тісній співпраці з повітовими військовими начальниками [7, арк.41; 60, арк.80, 93]. Проте, кожен Повітовий військовий начальник мав у підпорядкуванні управління і охоронну сотню (див. додаток Б.16). А комплектування армії кіньми здійснювалось шляхом реквізиції коней спеціальними комісіями у складі представників: трьох – від місцевої адміністрації, двох – від війська, одного – від Державного контролера, одного – від військової комендатури, одного – від Міністерства Фінансів та одного – від Міністерства Народного господарства. Власнику коня видавався реквізиційний квиток державного зразка дійсний протягом п'яти років з правом оплати [81, арк.38].

Загальну організацію інтендантської служби в армії УНР з травня до кінця серпня 1920 р. здійснювала Інтендантська управа Головної управи постачання ВМ УНР. Старшини цієї служби проходили навчання на курсах, де викладали польські інтенданти [121, 30 листопада]. Нею було встановлено норми харчових дач і окладів для всіх категорій особового складу, а саме: провіантний пайок на одну особу на добу, добовий пайок для коней і рогатої худоби та вартість пайка [35, арк.5; 11, арк.16]. З 28 серпня 1920 р. організаційною роботою Інтендантської служби у дієвій армії почав керувати безпосередньо армійський інтендант, якому підпорядковувалися дивізійні та бригадні інтенданти. А після 10 жовтня 1920 р., коли польська інтендатура перестала забезпечувати армію УНР продуктами, при інтендантській управі Головної управи постачання було створено чотири закупочні комісії, по чотири особи у кожній, для закупки продуктів у місцевого населення. Дозволялась і реквізиція харчів у селян, але з обов'язковим складанням акта у присутності представника місцевої адміністрації та безпосередньо власника продуктів [11, арк.90, 91]. Безумовно, проводити реквізиції було крайньою мірою з боку інтендатури армії УНР.

Слід зазначити, що речове майно надходило до армії УНР не тільки із Польської Республіки, Німеччини та Італії, а й з українських фабрик, розташованих у Дунаєвцях, Гусятині та Кам'янці-Подільському [32, арк.14].

Крім того, дієва армія УНР мала свою польову хлібопекарню, продовольчий склад, рухомий речовий склад та інтендантську майстерню (див. додаток Б.13).

Протягом травня – серпня 1920 р. організацією артилерійської служби безпосередньо займалась Артилерійська управа Головної управи постачання ВМ УНР. А наприкінці серпня 1920 р., з введенням у дієвій армії УНР посади начальника артилерійської частини, Артилерійська управа ВМ почала виконувати лише функції постачання. У стрілецьких дивізіях, бригадах та куренях артилерійську службу очолювали начальники гарматного постачання та збройові старшини [259, с.57]. Робота артилерійської служби, безперечно, була б набагато результативнішою якби поляки забезпечували реальні потреби бою за нормами „дня вогню” та „дачі” дивізії. Союзники видавали на добу на козака 40 набоїв, на кулемет – 500 набоїв, на польову гармату – 60 снарядів [25, арк.4; 28, арк.34]. Цього було вкрай недостатньо у ході безперервних боїв.

Встановлено, що Артилерійська служба отримувала чотири партії боєприпасів і з Румунії (17, 28 серпня, 15 вересня, 19 жовтня), але однієї партії ледве вистачало на день важкого бою [26, арк.1]. Румунія нелегально торгувала зброєю з УНР, побоюючись погіршення стосунків з РСФРР. Здійснювався обмін зброї та набоїв на цукор.

Налагодженням роботи Інженерної служби керувала Військово-технічна управа Головної управи постачання ВМ УНР, а з часу введення до штату дієвої армії УНР посади начальника технічних військ Військово-технічна управа почала виконувати лише функції постачання (див. додаток Б.19). У дивізіях та бригадах інженерною службою керували дивізійні та бригадні інженери зі своїми управліннями, яким підлягали склади, парки та самохідні колони [62, арк.18; 56, арк.34].

Служба військового зв'язку, як вказують джерела, набула статусу окремої служби аж наприкінці серпня 1920 р., яку й очолив інженер, військовий – електрик полковник Козьма. Відділ зв'язку ГШ став по праву робочим органом начальника зв'язку армії УНР і центром: організації радіозв'язку та телефонно-телеграфного зв'язку між усіма структурами армії УНР; підтримання поштового зв'язку з усіма штабами і установами; ведення обліку телеграфних дротів тощо [11, арк.23].

Встановлено, що Служба зв'язку працювала за чіткою схемою начальник зв'язку армії УНР (відділ зв'язку ГШ) – начальник зв'язку дієвої армії (сотня зв'язку штабу дієвої армії) – начальник зв'язку дивізії (сотня зв'язку дивізії) – начальник зв'язку бригади (команда зв'язку бригади) – начальник зв'язку куреня (команда зв'язку куреня), в чому й полягала централізація військового зв'язку [259, с.58]. Така вертикаль управління насправді забезпечувала стійкий зв'язок і виправдовувала себе.

Під час реформування армії УНР українське командування планувало у складі ГШ створити Геодезичну управу, але реалії часу змусили обмежитись лише створенням геодезичного відділу у складі трьох осіб на чолі з урядовцем Гордієнком [18, арк.3]. Проте, слід зазначити, що на момент формування відділу геодезична служба вже мала 25 000 мап надрукованих у Відні інженером Шовковським за дорученням генерала В. Зелінського, оскільки поляки надали тільки 100 примірників [43, арк.15; 53, арк.1].

Ще напередодні війни з боку керівництва УНР було проведено кілька заходів щодо відновлення юридичної служби, зокрема, 21 квітня 1920 р. РНМ ухвалено і затверджено С. Петлюрою Закон „Про організацію і компетенцію Військових судових установ” [35, арк.31; 15, арк.67]. Вищі військові суди засновувалися при дивізіях, запасних бригадах та залогах найважливіших міст, а штабні військові суди при кожній бригаді. Судді обиралися терміном на один рік. Керував цим процесом Головний військовий прокурор підполковник Мошинський [153, с.194]. Крім того, до штату Управління начальника постачання дивізії було введено посаду

„юрисконсульта” [60, арк.37]. А згідно з Постановою РНМ від 1 червня 1920 р. „Про заснування курсів для військових працівників і асигнування на це коштів” при Головній судовій управі почали діяти чотирьохтижневі курси працівників юридичної служби [76, арк.70]. Головна судова управа відпрацьовувала законопроекти спрямовані на зміцнення військової дисципліни і покарання винних за військові злочини, зокрема „Про зміну кар під час війни”, „Про надзвичайні військові суди”, „Про карно-робочу сотню” тощо [11, арк.21; 70, арк.19; 12, арк.53]. Це зміцнило правопорядок в армії.

Загальною організацією санітарної служби в армії УНР керувала санітарна управа Військового міністерства УНР на чолі з полковником медичної служби Кравченком до кінця серпня 1920 р. У дієвій армії службою керували дивізійні, бригадні та курінні лікарі [259, с. 57].

Встановлено, що Санітарна управа ВМ до кінця серпня 1920 р. створила дивізійні шпиталі із розрахунку на 200 ліжок та бригадні лазарети на 50 ліжок [35, арк.6, 10; 60, арк.8]. Крім того, при штабі кожної дивізії було сформовано по одній санітарній самохідній колоні та по одному зуболікувальному кабінету [60, арк.163; 69, арк.25]. Немає сумніву в тому, що санітарна служба працювала б набагато ефективніше, якби не втрата санітарного потягу (29 вагонів) від Міжнародного червоного хреста 6 липня 1920 р. поблизу Кам'янця-Подільського [72, арк.1].

11 серпня 1920 р. в армії УНР було створено три рухомих санітарно-харчових пункти для забезпечення ліками та їжею усіх окремих військових груп, які не мали власного господарства [11, арк.13]. А вже наприкінці серпня 1920 р. начальнику санітарної частини дієвої армії підпорядковувалися: армійський шпиталь, летючий шпиталь, два рухомих шпиталі, купелевий потяг, санітарний потяг, два санітарних пункти та запасний тилловий шпиталь [30, арк.136].

Слід зазначити, що протягом війни все ж була створена мережа військово-санітарних установ, яка працювала за схемою: пункти першої допомоги у сотнях та куренях – бригадні лазарети – дивізійні шпиталі –

армійський шпиталь. За наказом Головної команди військ УНР Ч.074 від 16 жовтня 1920 р. Санітарній управі було доручено розробити штати окремого санітарного корпусу, щоб об'єднати усі наявні санітарні установи в єдину функціональноспроможну військову структуру, але це так і залишилося в планах [11, арк.128].

Ветеринарна служба розпочала свій шлях розвитку ще на початку квітня 1920 р. під керівництвом начальника Управи ремонтно-ветеринарної ВМ УНР підполковника Пекарського, який у подальшому виконував і обов'язки ветеринарного інспектора [36, арк.13; 60, арк.12; 22, арк.6]. З 4 травня 1920 р. в бригадах введено у дію штат ветеринарної частини, а 2 червня 1920 р. введено штат ветеринарного шпиталю безпосередньо у дивізіях [69, арк.25; 60, арк.16-17].

Між тим, є підстави стверджувати, що саме з 8 червня 1920 р. в армії функціонувала ветеринарна амбулаторія і аптечний склад [60, арк.39, 50].

Нами доведено, що зміни щодо підпорядкованості посадових осіб та установ ветеринарної служби відбулися одразу після виходу наказу Головної команди військ УНР Ч.012 від 28 серпня 1920 р. Функції між Ветеринарною управою ВМ та управлінням начальника ветеринарної частини дієвої армії УНР були чітко розмежовані [259, арк.57].

Значна увага приділялась і діяльності польового духовенства в лавах армії УНР, яке складалось із священників православної та греко-католицької церков [15, арк.48]. Очолював Управу військового духовенства протягом війни Головний пан-отець, протопресвітер – митрофорний протоієрей П. Пащевський [10, арк.93]. Священники перебували на фронті, зокрема, пан-отці: В. Сукачів (2-а дивізія), І. Теодорович (3-я дивізія), М. Маринич (4-а дивізія), В. Лаба (5-та Херсонська дивізія), О. Бублій (1-й кінний полк ім. Максима Залізняка) та ін. [245, арк.73; 6, арк.7]. У грошовому забезпеченні пан-отець прирівнювався до рангу „підполковника” армії УНР. Це безумовно свідчило про необхідність священників у війську.

Слід зазначити, що священослужителі цивільних приходів Правобережної України, які підтримували ідею створення УАПЦ, за проханням керівництва УНР роз'яснювали населенню цілі та завдання перебування польського війська на теренах України, та закликали йти на мобілізацію [67, арк.7]. Проте, деякі наклали головами за це, після відступу армії УНР за Дністер. Так, 30 священників УАПЦ у серпні 1920 р. були розстріляні китайцями в Кам'янці-Подільському [107, 18 серпня].

Встановлено, що пан-отці не тільки надавали духовну допомогу козакам і старшинам, а й освячували зброю. Так, 5 вересня 1920 р. у Станіславові відбулося освячення бронепотяга „Кармелюк” протоієреєм П. Пащевським [107, 7 вересня].

Серед усіх служб армії УНР найменше розвинутою була Польова пошта. Безперервні бойові дії, часта зміна місць дислокації та тривала відсутність стійкого заплілля не дали змоги налагодити діяльність відповідної служби. Польова пошта поділялась на головну й побічні станції [259, арк.52].

Як свідчать джерела, фінансова служба армії УНР розпочала своє функціонування з 17 квітня 1920 р. Начальник Бюджетно-рахівничої управи дорадчий Ліхачевський мав у своєму підпорядкуванні центрально-бухгалтерський відділ старшого адміністратора Дробницького та бюджетний відділ старшого адміністратора Мордовського. Штати фінансових установ складались безпосередньо Міністерством фінансів УНР [18, арк.2].

Регулярна виплата грошей старшинам і козакам української армії була розпочата з 1 червня 1920 р. з виходом Закону „Про встановлення розпису платні для службовців дієвої армії і запасових частин”, причому норми нарахування грошових виплат за місяць служби для бойових частин були значно вищими, за частин запасних, а саме: командир бойової чоти отримував 6500 грн., а запасної – 5000 грн.; командир бойової сотні – 8000 грн., а запасної – 6000 грн.; командир бойового куреня – 12 000 грн., а запасного – 9000 грн.; командир бойової бригади – 13 000 грн., а запасної – 11 000 грн. тощо [16, арк.30]. Проте, з 5 серпня 1920 р. і до середини вересня

1920 р. військовослужбовцям армії УНР платня видавалася виключно польськими марками, за врахуванням співвідношення – за 10 грн. одну польську марку, що було зумовлено тимчасовою неспроможністю Міністерства фінансів УНР організувати печатання гривень [33, арк.20]. Між тим, слід зазначити, що усі бойові частини при цьому отримували платню через польову скарбницю дієвої армії [60, арк.47].

З початком російсько-польської війни, українське вище військове керівництво значно прискорило організаційну працю й щодо формування Корпусу військових жандармів [34, арк.7]. Вже 26 квітня 1920 р. Військовою Радою було схвалено проекти Положення „Про організацію та вишкіл польової жандармерії УНР” і штат куреня жандармів [61, арк.9; 15, арк.51]. Згідно „Положення” у Кам’янці-Подільському 2 травня 1920 р. було створено школу польових жандармів на чолі з підполковником М. Панкієвим, у складі трисотенного куреня за чисельністю: 21 старшина, 52 підстаршини, 446 козаків [69, арк.36]. Інструкторами були старшини польської жандармерії. Навчання планувалося на 10 тижнів [10, арк.91; 61, арк.10–11]. Після закінчення прискореного курсу навчання за наказом Головної команди військ УНР Ч.37 від 3 червня 1920 р. почав свою діяльність „Перший курінь жандармерії УНР” у складі 21 старшини та 167 козаків [12, арк.9]. Проте, 2-й курінь жандармів так і не вдалося сформувати протягом війни [30, арк.136].

Встановлено, що лише у жовтні 1920 р. за наказом С. Петлюри полковник М. Панкієв підготував жандармів для Подільсько-Могилівської бригади „Кордонного корпусу”, щоб виставити кілька охоронних станиць на кордоні з Польською Республікою по Збручу поблизу міст: Жванець, Гусятин, Волочиськ, Гуків, Сатанів та Гарноруди. Проникнення контрабанди на територію УНР було призупинено [12, арк.59; 9, арк.14; 40, арк.22].

Характерними відмінностями в уніформі польової жандармерії у порівнянні з бойовими частинами стали отоки на шапках та білі вилоги на комірці з синьо-жовтою стрічкою поперек вилоги [259, с.60]. Між тим, в

уніформі жандармів замінено на лівому рукаві Державний Герб захисного кольору на білий [16, арк.35].

Необхідність збору таємної інформації воєнно-політичного характеру, як в тилу противника, так і у власному, зумовлювалася потребою створення ефективної системи розвідувального та контррозвідувального забезпечення. Військові спецслужби розпочали свою роботу ще з квітня 1920 р., з початку функціонування відділу закордонного зв'язку ГУГШ ВМ [18, арк.2]. Реорганізація ГУ ГШ призвела до створення Розвідочної управи на чолі з полковником О. Кузьмінським, яка й стала центром військової розвідки і контррозвідки армії УНР [58, арк.190; 224, с.149]. Збір нею розвідувальної інформації здійснювався за використанням авіації, військового представництва за кордоном та емісарів і агентів відряджених за кордон, або лінію фронту.

5 травня 1920 р. було створено головний робочий орган військової розвідки та контррозвідки армії УНР при корпусі військової жандармерії – інформаційне бюро („ІНФІБРО”) на чолі з полковником М. Красовським, головні завдання якого визначала „Інструкція для співробітників „ІНФІБРО”, а діяльність агентів обумовлювалася „Інструкцією для військових агентів і для осіб, котрі їх заступають” [224, с.151; 46, арк.168; 44, арк.3]. Крім цього, начальнику інформбюро підпорядковувалася школа агентів [44, арк.10]. Єдиною проблемою залишалась гостра нестача кваліфікованих кадрів.

Слід зазначити, що створювались і регіональні органи – філії “ІНФІБРО” трьох штатних типів: „А”, „Б” і „В” (див. додаток Б.23). Філії обслуговували штаби не менше штабу бригади [44, арк.11; 45, арк.338].

Для боротьби з ворожою агентурою на фронті й безладдям у запіллі з травня 1920 р. відновлювалася робота військової контррозвідки армії УНР. Створювалася чітка система контррозвідувальних органів на всіх оперативно-тактичних рівнях армії УНР з підпорядкуванням їх Розвідочній управі Генштабу (див. додаток Б.24). Сама система була розроблена генералом М. Юнаківим ще у 1919 р., що й використано при створенні

відповідної армійської спецслужби у 1920 р. Вона складалася з контррозвідувальних відділів при штабах бригад, дивізій дієвої армії УНР, та посад офіцерів по контррозвідці у куренях. Головні функції цієї армійської спецслужби визначало „Положення про контррозвідку в дієвій армії УНР”.

Взагалі, встановлено, що військова контррозвідка, очолювана полковником М. Чоботарівим, працювала у тісному контакті з військовою владою та жандармерією, надаючи цим органам конкретні докази антидержавної діяльності осіб або груп громадян для проведення їх арештів та інших санкцій [224, с.170].

З метою відродження національної культури та національної свідомості у особового складу армії УНР, військовий міністр УНР віддав наказ Ч.96 від 25 травня 1920 р., який на підставі Положення „Про організацію національно-освітньої праці в частинах армії УНР”, впроваджував штати культурно-освітньої організації у складі дивізій та бригад. Згідно „Положення” в кожній дивізії (бригаді) утворювались культурно-освітні відділи (склад: начальник відділу, три інструктори-організатори національно-освітньої справи та два писарі), а у кожній сотні (батареї) сотенний (батареїний) старшина-інструктор національно-освітньої справи. Сформовані відділи отримували від ГУГШ ВМ часописи, книжки та підручники для інформаційно-пропагандистської роботи не тільки у своїх частинах, а й серед українського населення [8, арк.2; 68, арк.62; 18, арк.3].

Слід зазначити також, що з моменту створення при штабі дієвої армії УНР культурно-освітнього відділу (склад: 20 старшин та 23 козаки) усі організаційні питання з національної освіти в дієвій армії вирішував саме цей відділ [30, арк.136]. А можливість проведення занять була тільки у вечірні часи з 19-ї по 21-у год. і то лише серед старшин ГШ та ВМ [67, арк.3].

У зв'язку зі складною воєнно-політичною ситуацією в УНР у 1920 р. робота по створенню розгалуженої системи військових навчальних закладів була призупинена. Функціонувала лише Спільна Юнацька школа у Кам'янці-Подільському [69, арк.12]. Після реорганізації до її складу увійшли:

муштрова, навчальна, господарча, санітарна, ветеринарна частини; піший, артилерійський, кінний відділи та інженерний курінь. Разом у Юнацькій школі налічувалося: 92 старшини, 235 козаків та 578 юнаків. На озброєнні вона мала: 315 рушниць, 373 карабіни, 217 самокатів, 399 шабель та 86 списів [35, арк.11; 26, арк.26]. Керував нею полковник М. Шаповал, а навчали юнаків досвідчені фахівці такі, як: генерал-хорунжий О. Пороховщиків (викладач), генерал-хорунжий С. Кульжинський (викладач з кінної справи), полковник А. Валійський (інструктор), полковник М. Лорченко (інспектор класів) та ін. [36, арк.46; 7, арк.3]. Заняття проводились згідно навчальних програм і Положення „Про Кам'янецьку спільну юнацьку школу” [54, арк.41–46]. Між тим, слід зазначити, що заняття досить часто переривалися, оскільки особовий склад залучався до боїв (див. додаток Е.1).

Встановлено, що останній випуск в кількості 300 старшин із Спільної Юнацької школи, за час військового співробітництва між УНР і ПР, відбувся 30 вересня 1920 р. у Станіславові [30, арк.136; 259, с.60].

Отже, державне і військове керівництво УНР робило все можливе щоб реорганізувати і зміцнити українську армію, незважаючи на бойові умови і слабке постачання з боку союзника військової техніки, зброї та боєприпасів.

Таким чином, формулюючи висновки за розділ слід зазначити, що армія УНР воювала у союзі з польською армією проти ЧА заради лише однієї мети – вибороти українську державність. Протягом трьох складних етапів своєї бойової діяльності, з 25 квітня до 21 листопада 1920 р., вона так і не змогла виконати своє стратегічне завдання, хоча й у повному обсязі виконала взяті керівництвом УНР перед ПР союзницькі зобов'язання, чого не можна сказати у відношенні Польської Республіки. Навіть у найскладніших ситуаціях армія УНР стійко витримала оборону Дністра не покинувши бойових позицій, тим самим врятувавши 6-у польську армію від розгрому. Крім того, її 6-а Січова стрілецька дивізія успішно провела оборону Замостя, перекривши шлях 1-й Кінній армії на Варшаву.

У ході війни значну роль відіграв і український повстанський рух, бойова діяльність якого координувалась з боку державного і військового керівництва УНР, що й забезпечило успіх польсько-українським союзним військам не тільки у перші тижні війни, а й восени 1920 р. Між тим, відмова Польської Республіки від союзницьких зобов'язань, активізація каральних акцій з боку ЧА у своєму запіллі та неспроможність керівництва УНР забезпечити зброєю і боєприпасами повстанців призвела до зриву Всеукраїнського повстання.

Поряд з усім, армія УНР завдяки військовому співробітництву між УНР і ПР пройшла у ході безперервних бойових дій і складний процес реформування. Результатом реорганізаційних заходів стали втілення у життя Положення „Про вище військове управління в УНР” та формування родів зброї і відповідних тилових і спеціальних служб армії. Створено якісно нові за своїм призначенням і функціями органи вищого військового керівництва, спроможні забезпечити бойову діяльність армії чисельністю до 300 000 осіб, а саме: Вищу Військову Раду, Військове міністерство, Генеральний штаб та Генеральну інспекцію. Пройшли реформування за новими організаційно-штатними формами і штаби: дієвої армії, дивізій, бригад і куренів. Крім того, створено Атестаційну комісію і гонорові ради в усіх армійських структурах та налагоджено ефективну військову судову систему. Введено в дію нові військові статuti: дисциплінарний, польової та залогової служб.

Набули розвитку роди зброї Сухопутних Сил: піхота, кіннота, артилерія, панцирні сили, технічні війська та авіація. Сформовано і відповідні армійські служби такі, як: комплектування військ, постачання, артилерійську, інженерну, санітарну, ветеринарну, геодезичну, юридичну, зв'язку, польової пошти, польового духовенства, польової жандармерії, розвідки та контррозвідки. Функціонувало військове шкільництво. Поступово, але недостатньою мірою, розгорталася і національно-освітня праця як у військових частинах, так і серед цивільного населення.

Безпосередньо за новими організаційно-штатними формами було створено 6 стрілецьких, із 11 запланованих, та одну кулеметну дивізії. Крім того, сформовано: Спільну Юнацьку школу, окрему зведену кінну дивізію, автопанцирний дивізіон, відділ бронепотягів, авіаційний загін, окремий радіотелеграфний дивізіон, окремий понтонний курінь, окрему залізничну сотню, курінь військової жандармерії, армійський шпиталь, окрему автоколонну, санітарний потяг, санітарно-купелевий потяг, ветеринарну амбулаторію, польову хлібопекарню, табір для полонених з карно-робочою сотнею тощо (див. додаток Б.13).

Разом з тим, якби уряд ПР не вів подвійну політику, а забезпечив армію УНР належною кількістю зброї, боєприпасів, військового майна, та й надалі підтримав своєю військовою силою, то керівництво УНР, на нашу думку, мало б реальні перспективи щодо створення боєздатної, численної української армії, яка б без сумніву виборола у взаємодії з повстанцями українську державність.

Невиконання союзницьких зобов'язань з боку Польської Республіки фактично перервало ланцюг військового співробітництва.

Армія УНР, хоча і мала на початку листопада 40 000 особового складу, але, залишившись без джерела воєнно-економічної допомоги, змогла виставити до бою лише половину. Та й навіть ті, хто був на передовій не могли довго чинити опір противнику, маючи всього по 20 – 30 набоїв.

Втративши союзника, як єдине джерело військової і матеріально-технічної допомоги, армія УНР не змогла самотужки вести боротьбу за українську державність і змушена була відступити на територію ПР де і була інтернована.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення і вирішено наукове завдання, яке полягає у висвітленні особливостей та виявленні тенденцій і результатів діяльності армії УНР в умовах боротьби за українську державність під час українсько-польської співпраці. За результатами дослідження науково обґрунтовані висновки та вироблені практичні рекомендації щодо використання досвіду будівництва армії УНР у ході реформування ЗС України.

Основні результати виконаної дисертаційної роботи такі:

1. Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження свідчить, що обрана дисертантом тема донині не була предметом історичного дослідження. У працях радянських і сучасних російських істориків вона навіть фрагментарно не розглядається. Знайшла часткове висвітлення виключно у працях українських істориків-емігрантів, польських істориків та сучасних українських істориків. Але, разом з тим, опубліковані видання не мають комплексного, цілісного характеру, бо присвячені дослідженню лише окремих історичних аспектів діяльності армії УНР в умовах боротьби за українську державність у ході українсько-польської військової співпраці, мають нерідко описовий характер, проглядається суб'єктивна оцінка подій і містяться іноді суперечливі положення та висновки, в яких ігнорується правдива інформація про армію УНР та її участь у боротьбі за відновлення УНР. У той же час, уже є доступною для істориків досить широка джерельна база, яка дозволяє поглиблено дослідити вказану тематику.

2. Встановлено, що налагодженню військової співпраці між УНР і ПР сприяли чинники воєнно-політичного, воєнно-економічного та військово-технічного характеру. Аналіз воєнно-політичної ситуації, яка склалася навколо УНР восени 1919 р., змусив керівництво УНР вибирати собі союзника між чотирма сусідами, з якими УНР знаходилася в стані війни. На відміну від РСФРР, „Півдня Росії” та Румунії тільки ПР пішла на замирення з УНР й погодилася на військову співпрацю з нею, підписавши спільну

Декларацію та Політичну і Військову конвенції, тим самим визнавши незалежність УНР і привертаючи увагу Антанти до співпраці й можливого визнання суверенітету УНР провідними європейськими державами.

Керівництво УНР змушене було шукати собі союзника через воєнно-економічну та військово-технічну неспроможність продовження самостійної боротьби за незалежність. Відсутність зброї та медикаментів спонукала до співпраці з ПР, яка, у свою чергу, погоджувалася надати допомогу.

Встановлено, що переведення армії УНР після „листопадової катастрофи” 1919 р. до партизанських форм боротьби було зумовлено не тільки збереженням армії, а й отриманням можливості впливу на переговорний процес між УНР і ПР.

3. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що на території ПР, за сприяння Ю. Пілсудського, до початку російсько-польської війни керівництвом УНР було створено: Військове міністерство УНР, 2-у і 6-у стрілецькі дивізії, Спільну Юнацьку школу та розпочато формування „Корпусу військових жандармів”.

Доведено, що використовуючи досвід військового будівництва провідних країн світу, вищим військовим керівництвом УНР були прийняті концептуальні рішення щодо необхідності створення української армії нового зразка і відпрацьовано проект закону УНР „Про вище військове управління в УНР” та цілий комплекс основоположних керівних документів, штатів щодо переходу з’єднань і частин армії УНР на нові організаційно-штатні форми.

4. У ході дослідження визначено етапи бойової діяльності армії УНР під час її участі у боротьбі за українську державність у ході російсько-польської війни.

Доведено, що армія УНР постійно дотримувалася союзницьких зобов’язань у ході бойових дій і стійко трималася на погодженій між українським і польським командуванням лінії фронту, чого не можна сказати на адресу Війська Польського. Крім того, координація її дій з повстанським

рухом неодноразово сприяла успіхам спільних дій союзних польсько-українських військ на фронті. А несподіване припинення військового співробітництва і відмова від союзницьких зобов'язань з боку ПР спричинили до втрати джерела зброї, боєприпасів та медикаментів, що й призвело до неспроможності подальшої боротьби за українську державність.

5. Упродовж квітня – листопада 1920 р., незважаючи на тяжкі умови війни та слабе військово-технічне забезпечення з боку союзника, реформування армії УНР все ж відбувалося. Була створена нова структура вищого військового керівництва. Хоча й не за повними штатами, але на новій організаційно-штатній основі були сформовані 6 стрілецьких з'єднань, запроектованих як кадри майбутніх армійських корпусів. Поряд з усім, створено кінну і кулеметну дивізії. Функціонували тиллові і спеціальні служби. Частково, наскільки дозволяв військовий час, було розгорнуто національно-освітню працю як в лавах армії УНР, так і серед місцевого населення. Протягом війни не зупинялася підготовка старшин у Юнацькій школі.

Автор стверджує, що армія УНР мала реальні перспективи перетворитися у численну, боєдатну організацію, але лише у випадку наявності необхідної кількості зброї, боєприпасів і амуніції, чому не сприяв уряд ПР.

6. Враховуючи результати дослідження, теоретичні висновки та узагальнення, дисертант дає такі *практичні рекомендації*:

з метою підтримання добросусідських відносин і залагодження міжнаціональних непорозумінь, що, у свою чергу, призвели до поразки УНР в боротьбі за незалежність у 1920 р., поширити військове співробітництво між Україною і Польщею, а саме активізувати обмін досвідом у сфері військового будівництва, ініціювати навчання українських офіцерів у Польщі, а польських в Україні та проводити щорічні спільні військові навчання;

враховуючи досвід діяльності військового духовенства в армії УНР та з

метою підвищення морально-психологічного забезпечення діяльності військ сучасних ЗС України є доцільним створити в законодавчому порядку у ЗС України військово-душпастирську службу;

для забезпечення ефективного розвитку вітчизняної воєнно-історичної науки, враховуючи досвід армії УНР, пропонується створити у складі Генерального штабу ЗС України Воєнно-історичне управління, на яке покласти функції: наукову, архівну, зв'язків з іноземними воєнно-історичними структурами, видавничу тощо;

враховуючи досвід армії УНР, внести зміни до тексту Військової присяги, поставивши на перше місце словосполучення „... урочисто присягаю державі Україні ...”, що підкреслює вагомість армії як головного соціального інституту існування української державності;

посилаючись на досвід організації служби урядовців в армії УНР, ввести в практику у сучасній українській армії складання прилюдної урочистої обітниці на вірність Україні працівниками ЗС України;

враховуючи досвід діяльності старшин армії УНР в питаннях організації задоволення релігійних потреб особового складу, внести доповнення до статті 59 розділу 2 „Загальні обов'язки командирів (начальників)” діючого статуту внутрішньої служби ЗС України, створивши додаток № 20, де вмістити перелік великих релігійних свят офіційних релігійних конфесій України та Порядок організації задоволення релігійних потреб у ЗС України.

7. Перспективними напрямками подальших досліджень дисертант вважає:

Вивчення діяльності військово-душпастирської служби в українській армії у 1919–1920 рр.;

узагальнення досвіду формування і розвитку судової системи в армії УНР;

з'ясування особливостей соціального захисту вояків армії УНР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України):

Ф. 1075 „Військове міністерство УНР”

Опис 1

1. *Справа 49* „Рапорти та листування з Головною управою різних осіб про призначення на посади до Міністерства” (жовтень 1919 – жовтень 1920 рр.). – 51 арк.

2. *Справа 55* „Накази 5-ї Херсонської дивізії, склад управління ГШ та листування з Головним Отаманом про події на фронтах, перехід на сторону більшовиків окремих солдат і цілих військових з’єднань” (11 листопада 1920 р. – 20 грудня 1921 р.). – 19 арк.

3. *Справа 55 а* „Накази по 4-й стрілецькій бригаді” (8 травня – 11 червня 1920 р.). – 9 арк.

4. *Справа 56* „Накази Головної управи ГШ і тимчасові штати Військового Міністерства” (3 травня – 5 жовтня 1920 р.). – 7 арк.

5. *Справа 59* „Закон, положення про вище військове управління в УНР” (12 листопада 1920 р.). – 14 арк.

6. *Справа 60* „Тимчасовий закон про форми устрою та порядок законодавства в УНР” (1920 р.). – 4 арк.

7. *Справа 62* „Накази Головної управи військ УНР” (7 липня – 11 листопада 1920 р.). – 64 арк.

8. *Справа 63* „Накази інспектора всіх формувань в Польщі та інших установ” (9 квітня – вересень 1920 р.). – 31 арк.

9. *Справа 67* „Реєстраційні картки та нагороджувальні листи на військовослужбовців армії УНР” (25 серпня 1920 р.). – 230 арк.

10. *Справа 68* „Реєстраційні картки різних військових осіб, атестати, списки” (28 серпня 1920 р. – 1 вересня 1922 р.). – 147 арк.

Опис 2

11. *Справа 58* „Накази Головної команди військ УНР” (10 січня – 10 листопада 1920 р.). – 156 арк.

12. *Справа 59* „Накази Головної команди військ УНР” (18 травня – 10 листопада 1920 р.). – 95 арк.

13. *Справа 60* „Накази Головної управи військ УНР” (22 лютого – 5 жовтня 1920 р.). – 52 арк.

14. *Справа 61* „Накази Головної управи військ УНР” (29 березня – 17 вересня 1920 р.). – 191 арк.

15. *Справа 62* „Накази Головної управи військ УНР” (25 лютого – 15 червня 1920 р.). – 147 арк.

16. *Справа 63* „Накази Головної управи військ УНР”. (16 червня – 31 грудня 1920 р.). – 126 арк.

17. *Справа 65* „Накази Головної управи військ УНР”, том II. (7 червня – 31 грудня 1920 р.). – 97 арк.

18. *Справа 150* „Вістник державних законів УНР за 1920 р.” (1920 р.). – 10 арк.

19. *Справа 151* „Копії журналів засідань Ради Міністрів” (3 травня – 28 грудня 1920 р.). – 193 арк.

20. *Справа 159* „Доповіді начальника Військово-технічної управи про реорганізацію технічних військ УНР, штати її і підлеглих їй частин” (17 травня – 25 грудня 1920 р.). – 115 арк.

21. *Справа 175 а* „Листування з військовими частинами про перевозку медикаментів, медичного обладнання і військовослужбовців” (28 липня 1919 р. – 28 серпня 1920 р.). – 18 арк.

22. *Справа 177* „Доповідь начальника Ветеринарної управи про організацію ветеринарії в армії УНР, її штати і реєстраційні картки персоналу” (16 квітня – 26 травня 1920 р.). – 48 арк.

23. *Справа 228* „Доповіді начальника мобілізаційно-персональної управи і постанова Ради Міністрів про поширення на військовослужбовців, їх родинні чинності закону від 4 серпня 1920 року про призначення пенсії і допомоги” (31 жовтня – 3 листопада 1920 р.). – 4 арк.

24. *Справа 262* „Рапорти і відомості військових частин про одержане майно від польської влади для армії УНР” (листопад 1919 р. – 10 вересня 1920 р.). – 608 арк.

25. *Справа 263* „Листування з головною управою постачання про одержання грошей, зброї і речей від польського уряду” (травень – 23 жовтня 1920 р.). – 36 арк.

26. *Справа 282* „Доповіді дипломатичних місій про закупку зброї за кордоном, начальників військових частин про формування гарматних полків, їх склад і озброєння” (24 лютого – 14 червня 1920 р.). – 114 арк.

27. *Справа 284* „Доповіді Військовому Міністру і Головній управі постачання, листування з місіями в Польщі та Румунії про хід забезпечення армії УНР зброєю. Документи комісії / рапорти, відомості / про прийомку персональної і матеріальної частини бувших Галицьких бригад” (25 травня – 23 жовтня 1920 р.). – 207 арк.

28. *Справа 297* „Відомості військових частин про артилерійське майно, одержане від польської влади” (15 червня – 6 жовтня 1920 р.). – 43 арк.

29. *Справа 299* „Відомості про кількість артилерійського майна і зброї привезених з Румунії” (8 серпня – 14 листопада 1920 р.). – 84 арк.

30. *Справа 381* „Рапорти отамана Шаповала, про хід формування 4-ї стрілецької бригади, список старшин. Листування з Міністерством народного господарства, Державним контролем і іншими установами, доповіді командуючого дієвою армією про забезпечення армії УНР” (17 березня 1920 р. – 22 квітня 1921 р.). – 184 арк.

31. *Справа 386* „Термінові донесення канцелярії Головної управи постачання про майно одержане від польської влади і відправлення до дієвої армії” (15 серпня – 4 листопада 1920 р.). – 74 арк.

32. *Справа 395* „Документи комісії по обстеженню фабрик і заводів в районі Гусятин, Дунаєвців і Кам'янецького повіту і використання їх для потреб армії” (15 жовтня – 10 листопада 1920 р.). – 27 арк.

33. *Справа 402* „Закони Ради Міністрів. Накази Головної управи військ УНР. Листування з командуючим дієвою армією, інтендатурою 6-ї армії і вище, про одержання грошей від польського уряду” (27 травня – 20 вересня 1920 р.). – 75 арк.

34. *Справа 426* „Постанови Ради Народних Міністрів, Військової ради УНР про відпуск коштів хворим військовослужбовцям, полоненим на утримання жандармерії. Реєстр особого персоналу при Головному отаманові, службовців Військово-похідної канцелярії Головного отамана військ УНР” (9 грудня 1919 р. – 18 грудня 1920 р.). – 39 арк.

35. *Справа 427* „Накази Головної управи військ УНР” (29 квітня – 11 листопада 1920 р.). – 50 арк.

36. *Справа 430* „Накази військам Української Народної Республіки” (31 травня – 21 жовтня 1920 рр.). – 54 арк.

37. *Справа 577* „Листування по розслідам та судовим справам” (31 травня 1920 р. – 31 серпня 1921 р.). – 54 арк.

38. *Справа 776* „Доповідь начальника управи повітряного флоту, вимогові відомості 1-го Запорізького авіаційного загону на виплату грошей майстрам, підстаршинам та козакам” (19 січня 1921 р.). – 46 арк.

Опис 4

39. *Справа 25* „Оперативні зведення Генерального штабу армії УНР та копії текстів розмов військових чинів по прямому проводу про становище на фронтах та дислокацію військових частин армії Директорії” (1920 р.) – 130 арк.

40. *Справа 26* „Копії рапортів командирів учбового куреня польової жандармерії про її службу по охороні кордону, відносини з польськими жовнірами, склад куреня і його штати” (1920 р.) – 27 арк.

Ф. 1078 „Головне управління Генерального штабу армії УНР”:**Опис 2**

41. *Справа 45* „Накази інспектора всіх формувань в Польщі” (19 квітня – 4 травня 1920 р.). – 14 арк.

42. *Справа 51* „План роботи та доповіді про діяльність управ Генерального штабу” (28 липня 1920 р. – 7 лютого 1921 р.). – 24 арк.

43. *Справа 52* „Доповіді про роботу управ і їх відділів про реорганізацію тилу дієвої армії та схеми до них” (21 липня 1920 р. – 22 грудня 1921 р.). – 222 арк.

44. *Справа 70* „Інструкція агенту внутрішнього догляду по контррозвідці. Тимчасовий штатний розклад та списки співробітників інформаційного бюро розвідувального управління ГШ УНР і його філії” (травень – 30 червня 1920 р.). – 64 арк.

45. *Справа 72* „Агентурні повідомлення про розташування Червоної армії, про роботу Липовецького ревкому / протоколи, списки співробітників ревкому /, арешти осіб, запідозрених в прихильності до Радянської влади. Відомості на одержання платні та посвідчення співробітників Уманської філії інформбюро ГШ УНР” (січень – жовтень 1920 р.). – 339 арк.

46. *Справа 84* „Штатний розклад та списки особового складу інформаційного бюро дієвої армії при корпусі жандармерії, звіт про роботу, протоколи дізнань, рапорти співробітників бюро про наступ Червоної армії, та про осіб, запідозрених в прихильності до Радянської влади” (травень – 14 листопада 1920 р.). – 208 арк.

47. *Справа 90* „Накази по Військовому міністерству та Головній управі військ УНР. Реєстраційний список старшин”(7 квітня – 11 серпня 1920 р.). – 64 арк.

48. *Справа 91* „Накази Головної команди військ УНР, рапорт командуючого українським військовим силам про його діяльність. Списки старшин та козаків” (15 березня 1920 р. – 31 грудня 1921 р.). – 274 арк.

49. *Справа 95* „Доповіді вищих військових управлінь про становище армії УНР, про організацію вищих військових органів та рапорти командирів про допомогу та інше” (20 червня – 16 серпня 1920 р.). – 64 арк.

50. *Справа 96* „Проект штатного розкладу ГШ УНР” (лютий – 4 червня 1920 р.). – 222 арк.

51. *Справа 108* „Розвідувальні відомості про дислокацію та склад Червоної армії на українському фронті” (22 серпня 1920 р. – 1 січня 1921 р.). – 17 арк.

52. *Справа 110* „Накази бригад запасових військ УНР та листування з військовими частинами про проведення мобілізації до армії, призначення військових повітових начальників, доповіді про їх діяльність” (лютий – 13 липня 1920 р.). – 220 арк.

53. *Справа 113* „Положення про перше Генералквартирмейстерство та його штати. Доповідь та рапорти 2-го Генералквартирмейстера і начальника Юнацької спільної школи про хід формування Окремої бригади військової жандармерії, про організацію армії на зайнятій території України, подачу інформації до преси УНР та інше ” (3 липня – 30 грудня 1920 р.). – 250 арк.

54. *Справа 115* „Положення про Кам’янецьку спільну юнацьку школу та штати військових частин” (25 лютого – 20 серпня 1920 р.). – 47 арк.

55. *Справа 116* „Накази по 3-й Польській армії. Військова конвенція між Польщею та УНР, інструкція старшинам УНР призначеним для зв’язку та інше” (11 травня – 27 серпня 1920 р.). – 172 арк.

56. *Справа 117* „Доповідь Військового міністра про організацію армії УНР та її штати” (1920 р.). – 60 арк.

57. *Справа 119* „Штати армії УНР на території Польщі та інших держав та матеріали до них / інструкції, доповіді, схеми / (25 лютого – 6 червня 1920 р.). – 124 арк.

58. *Справа 120* „Положення про вище військове управління в УНР, про спільну юнацьку школу, організацію польової жандармерії, кулеметну школу

і інших центральних установ та їх штати” (22 квітня – 31 грудня 1920 р.). – 224 арк.

59. *Справа 121* „Пояснюючі записки, накази Головної управи військ УНР, положення та доповіді про штати тилових установ” (3 квітня – 26 жовтня 1920 р.). – 233 арк.

60. *Справа 122* „Штати штабів дієвої армії та документи до них” (30 квітня – 28 серпня 1920 р.). – 73 арк.

61. *Справа 123* „Штати всіх діючих частин армії УНР та документи до них / схеми, положення, рапорти / (9 квітня – 26 жовтня 1920 р.). – 23 арк.

62. *Справа 124* „Штати піших частин та документи до них. Доповідь Військового міністра про організацію армії УНР, схеми і штати її військових частин” (20 лютого – 5 травня 1920 р.). – 69 арк.

63. *Справа 125* „Доповіді організаційної управи та плани формування Української кінноти з пояснюючими записками до них та штати її військових частин” (26 квітня 1920 р. – 3 лютого 1921 р.). – 48 арк.

64. *Справа 126* „Штати гарматних частин та документи до них / доповіді, пояснюючі записки / (30 квітня – 11 листопада 1920 р.). – 100 арк.

65. *Справа 126 а* „Штати технічних частин армії УНР та пояснюючі записки до них (27 травня 1920 р. – 26 березня 1921 р.). – 160 арк.

66. *Справа 127* „Штати військово-морського флоту та документи до нього” (27 травня – 11 лютого 1921 р.). – 70 арк.

Опис 3

67. *Справа 7* „Про агітацію серед цивільного населення і військових частин які проводили культосвітні відділи (Обіжник ГШ, рапорт культосвітніх відділів при військових частинах про агітацію серед цивільного населення і військових частин)” (1920 р.). – 75 арк.

Опис 4

68. *Справа 2* „Копії наказів Головної команди петлюрівських військ” (1920 р.). – 256 арк.

69. *Справа 3* „Копії наказів Головної команди петлюрівських військ” (1920 р.). – 147 арк.

70. *Справа 4* „Копії наказів Головної команди петлюрівських військ” (1920 р.). – 156 арк.

71. *Справа 5* „Копії наказів Головної команди петлюрівських військ” (1920 р.). – 82 арк.

Ф. 2491 „Українська військова місія в Речі Посполитій Польській”

Опис 1

72. *Справа 2* „Рапорт співробітника місії міжнародного Червоного хреста про пропажу санітарного потягу” (1920 р.). – 5 арк.

Ф. 3275 „Штаб командуючого запасними військами УНР м. Товмач (Польща)”:

Опис 1

73. *Справа 1* „Обіжник і накази Генерального інспектора командуючого запасними військами петлюрівської „армії” про розвідку та наступ в районі міста Потоки Злоти, про організацію тилових частин і т.п. Рапорти командирів частин про реорганізацію, схема запасових петлюрівських військ після реорганізації та їх тимчасові штати” (8 вересня – 20 грудня 1920 р.). – 21 арк.

Ф. 3809 „Петлюра Симон Васильевич” (1920 – 1923 рр.)

Опис 1

74. *Справа 9* „Копії листів Мазепи, Петлюри, Лівіцького на Україні і про дальші плани боротьби з більшовиками та короткий відчит про взаємовідносини України з державами антанти” (22 лютого – 27 червня 1920 р.). – 27 арк.

75. *Справа 11* „Копии писем Украинской Директории о борьбе с большевиками, описание границ УНР” (1919 – 1920 рр.). – 9 арк.

Ф. 1429 „Канцелярія Директорії УНР”**Опис 2**

76. *Справа 7 а* „Закони і постанови Ради Народних Міністрів УНР, том І” (4 січня – 9 липня 1920 р.). – 113 арк.

Ф. 1065 „Рада Народних Міністрів УНР”**Опис 2**

77. *Справа 51* „Закони ухвалені Радою Народних Міністрів УНР, том І” (26 січня 1919 р. – грудень 1920 р.). – 197 арк.

78. *Справа 53* „Постанови та документи до них, ухвалених Радою Народних Міністрів УНР” (25 січня 1920 р. – грудень 1921 р.) – 201 арк.

79. *Справа 97* „Тимчасовий штат Військового Міністерства Української Народної Республіки” (квітень 1920 р.) – 4 арк.

Опис 4

80. *Справа 14* „Постанови петлюрівської Директорії” (4 січня – грудень 1920 р.). – 86 арк.

81. *Справа 15* „Закони петлюрівської Директорії” (1919 – 1920 рр.). – 168 арк.

82. *Справа 17* „Проект конституції петлюрівської Директорії та зауваження по проекту” (5 жовтня 1920 р.) – 112 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО):**Ф. Р-1 „Київський губернський революційний комітет”:****Опис 1**

83. *Справа 8* „Копії протоколів засідань губревкому та наказів ревізійної комісії. Доповідні записки начальника Київського губернського судово-карного розшуку, інструктора Радомишльської повітової міліції, Липовецького повітового військового комісара про роботу губернського карного розшуку та Радомишльської повітової міліції. Зведення про політичний стан в повітах губернії за січень – лютий 1920 р. та про боротьбу

з бандитизмом в Канівському та Переяславському повітах за 5 – 12 серпня 1920 р. Листування відділу управління з відділами та підвідділами губревкому та Радомишльським повітпарткомом про роботу місцевих органів влади, налагодження телефонного зв'язку, стан медико-санітарної роботи та з інших адміністративних і господарчих питань” (25 грудня – 5 листопада 1920 р.). – 421 арк.

84. *Справа 39* „Постанови, протоколи засідань повітревкому та його відділів, волревкомів, повітових з'їздів представників волревкомів, волвоєнкоматів, повітових безпартійних селянських конференцій, волосних з'їздів КНС та представників сільрад Радомишльського повіту. Список КНС Радомисльського повіту. Відозва Радомисльської повітової селянської комісії до селян з закликом боротися проти банди Мордалевича” (19 червня – 4 вересня 1920 р.). – 303 арк.

85. *Справа 70* „Копії постанов та наказів Канівського повітревкому. Копії протоколів з'їздів волревкомів, КНС та сільрад, засідань Канівського повітревкому та його відділів. Звіти та телеграми Канівського повітревкому про політичний та економічний стан, боротьбу з бандитизмом, хід радянського будівництва в повіті” (16 червня – 12 січня 1921 р.). – 161 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЩДАГО України):**

Ф. 1 „Центральный комитет компартии Украины”:

Опис 20

86. *Справа 148* „Переписка, записи разговоров по прямому проводу с Николаевским (Херсонским) губкомом КП(б)У, уездными партийными комитетами, советскими и военными организациями о посылке делегатов на Всеукраинскую партийную конференцию и Всеукраинский съезд работниц и крестьянок, политическом состоянии, организационной и агитационно-массовой работе на Николаевщине и Херсонщине, посылке коммунистов на польский фронт, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. Протоколы заседаний

комиссии по расследованию причин временного закрытия Николаевского завода „Новаль”. Переписки по вопросам назначения и перемещения партийных и советских работников. Письма, заявления коммунистов” (27 січня – 22 грудня 1920 р.). – 149 арк.

Ф. 5 „Центральный комитет коммунистической партии Украины”:

Опис 1

87. *Справа 306* „Хронологический указатель главнейших моментов в развитии военных действий на польском фронте с 25 апреля по 27 ноября 1920 года” (1920 р.). – 22 арк.

88. *Справа 314* „Военные карты – схемы о расположении частей противника Кавказского фронта и группировка Польской и Украинской армий на Юго-Западном фронте” (1 червня – 15 вересня 1920 р.). – 2 арк.

Ф. 57 „Коллекция документов истории коммунистической партии (большевиков) Украины”:

Опис 2

89. *Справа 407* „Копии бюллетеней и выписок из бюллетеней информационного бюро при закордоте ЦК КП(б)У. Копии выписок из сводок информационно-инструкторского подотдела, отдела управления НКВД относительно контрреволюционных проявлений, бандитизма, уголовных преступлений и борьбы с ними”. (8 травня – 20 листопада 1920 р.). – 57 арк.

90. *Справа 427* „Копия обращения совета народных комиссаров РСФСР за подписью В.И. Ленина к трудовому крестьянству по поводу переселения в Сибирь и юго-восточные губернии. Копии циркулярных писем, сводок, телеграмм ЦК КП(б)У, постановлений Всеукраинского революционного комитета, Всеукраинского исполнительного комитета, Совета народных комиссаров Украины, выписки из стенограммы IV съезда Советов Украины и других документов о деятельности партийных организаций, политическом, экономическом, военном положении Украины,

борьбе украинского народа против буржуазной Польши, Врангеля, бандитизма, о восстановлении народного хозяйства Республики” (7 січня – 29 грудня 1920 р.). – 293 арк.

II. Література

91. *Автори* Варшавської декларації // Нова рада. – Львів. – 1920, 21 лютого.

92. *Артишевский А.* Острог – Дубно – Броды: бои 18 пехотной дивизии с Конной армией Будённого 1 июля – 6 августа 1920 / Перевод с польского В.И. Николаева. – Москва, Ленинград: Воениздат, 1928. – 182 с.

93. *Белов А.И.* Военные связисты в боях за Родину. – М.: Воениздат, 1984. – 256 с.

94. *Березин П.Ф.* Красная авиация в борьбе с белополяками. – Воениздат: Москва. – 1940. – 88 с.

95. *Босчко В., Ганяса О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

96. *Бої на Україні* // Вперед (орган Української соціалдемократичної партії). – Львів. – 1920, 12 травня.

97. *Бойко О.Д.* Історія України. – К.: ВЦ „Академія”, 1999. – 320 с.

98. *Бойко О.Д.* Історія України: Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-те, виправлене, доповнене. – К.: Академ-видав, 2005. – 688 с.

99. *Большая советская энциклопедия* / Гл. редактор А.М. Прохоров. – Т. 5. – третье издание. – Москва: издательство „Советская энциклопедия”, 1971. – 640 с.

100. *Будённая М., Карпачёв П., Ставицкий И.* Страницы большой жизни. – Воениздат: Ленинград. – 1981. – 256 с.

101. *Блюмштейн В.* Нова авантюра Антанти // Пролетарська правда (орган Паркому Харківщини УКП (боротьбистів)). – Харків. – 1920, 22 січня.

102. *Велика історія України: у 2-х томах. – Том II // Передмова д-ра І.П. Крип'якевича: Зклав М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – 400 с.*

103. *Винниченко В. Відродження нації. – Частина III. – Репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 542 с.*

104. *Военная история: Учебник / Крупченко И.Е., Альтговзен М.Л., Дорофеев М.П. и др. – М.: Воениздат, 1984. – 375 с.*

105. *Войны польского империализма 1918 – 1921 гг. / Перевод польского труда А. Пшибыльского „Борьба Польши за свои границы” с предисловием и примечаниями Боровского М. – М.: Госвоениздат, 1931. – 260 с.*

106. *Война против панов и барона // Красное знамя (орган Реввоенсовета 14-й Советской армии). – Тернополь. – 1920, 4 сентября.*

107. *Вісті // Козацька думка (вісник української Військової Ради південно-західного фронту). – Станіславів. – 1920, 7 вересня.*

108. *Вісті // Наш шлях (щоденна ідеологічна безпартійна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920, 1 травня.*

109. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О. І. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2001. – 448 с.*

110. *Герасименко М.В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К, 2005. – 24 с.*

111. *Гайда Н. 30 літ // Тризуб. – Брюссель, 1948. – Ч. 5. – С. 2.*

112. *Голубард Є.І. По-сусідськи. Польський вектор: Науково-публіцистичне видання. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 432 с.*

113. *Гражданская война на Украине (1918-1920): сборник документов. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 3. – 371 с.*

114. *Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О.* Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів. – Київ: редакція газети „Незборима нація”, „Просвіта”, 1997. – 97 с.

115. *Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б.* та ін. Історія українського війська (1917 – 1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

116. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

117. *Даценко О.* Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – Київ, 2002. – 192 арк.

118. *Дисциплінарний статут.* – Перемишль, 1921. – 16 с.

119. *Довбня В.* Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. проф. Михайленка П.П. – К.: Текст, 2002. – 220 с.

120. *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі:* статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Н. Пазуняк. – Філадельфія, Київ, Вашингтон, Фундація ім. С. Петлюри: Веселка: Фундація Родини Феценко-Чопівських, 1993. – 494 с.

121. *Де-що про господарку в нашій армії // Запорожська думка.* – Вадовиця. – 1921, 30 листопада.

122. *Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) // Редактор-упорядник П.П. Бочинський* – К., 1999. – 640 с.

123. *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: життя і діяльність. – К.: вид. центр „Просвіта”, 2005. – 608 с.

124. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.

125. *Дневник войны // Красный моряк и водник (орган политотдела Днепровской Военной Флотилии и Днепровского Областного политотдела водного транспорта).* – Киев. – 1920, 16 ноября.

126. *Егоров А.* История войн. Т. 2. Ростов / Д.: Изд-во „Феникс”, 1997. – 704 с.
127. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина.* Репринтне відтворення видання 1949 р. – К., 1995. – Т. 2. – 800 с.
128. *Жалібний спогад // Запорожська думка.* – Вадовиця. – 1921, 21 листопада.
129. *Загоронюк Л.* Зимові походи армії УНР // *Військо України.* – Київ, 1998. – № 11 – 12. – С. 48 – 49.
130. *Задояний В.* Характеристика повстання // *Тризуб.* – Нью-Йорк, 1968. – Ч. 50. – С. 9 – 13.
131. *Задунайський В.В.* Збройні сили УНР (1917 – 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецький університет. – Донецьк, 1995. – 224 арк.
132. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
133. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926) / Л. Лазаренко.* – К.: МП „Фенікс”, 1992. – 259 с.
134. *Згода Петлюри з Польщею // Червоний стрілець (орган Революційного комітету ЧУГА).* – Вінниця. – 1920, 23 січня.
135. *Зубенко Б.* Польща і Україна: польсько-українські відносини в минулому та сьогодні. – Львів, 1998. – 108 с.
136. *З Великої України // Українська думка.* – Львів. – 1920, 6 жовтня.
137. *Історія України / В.Ф. Верстюк, О.І. Гуржій та ін.; Під редакцією В.А. Смолія.* – К., Альтернативи, 1997. – 424 с.
138. *Інтерв'ю з полковником Ю. Тютюнником про будівництво армії УНР // Україна (щоденна газета).* – Вінниця. – 1920, 5 червня.
139. *Історія воєнного мистецтва: Учебное пособие изучаемое в Военной ордена Ленина Краснознаменной академии связи им. С.М. Буденного / В.П. Зайцев, Л.И. Пчелко, Б.А. Болванович и др.* – Ленинград, 1978. – 268 с.

140. *История* военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б.В. Панов, В.Н. Киселев, И.И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – 535 с.

141. *Історія* українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

142. *Каменев С.С.* Записки о гражданской войне и военном строительстве. – М., Воениздат, 1963. – 264 с.

143. *Каліберда Ю.* Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917 – 1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2003. – 183 арк.

144. *Какурин Н.Е.* Гражданская война. 1918 – 1921 / Н.Е. Какурин, И.И. Вацетис; Под ред. А.С. Бубнова и др. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2002. – 672 с.

145. *Король В.Ю.* Історія України: Навч. посіб. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2005. – 496 с.

146. *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія – К.: Олан, 2003. – 608 с.

147. *Коваль Р.* Отаман святих і страшних. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

148. *Коваль Р.М.* Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

149. *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – 288 с.

150. *Ковальчук М.А.* С. Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920 – 1921 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 97–108.

151. *Колянчук О.М.* Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний університет „Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – 204 арк.

152. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.

153. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань: біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.

154. *Колянчук О.* Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 245 с.

155. *Красный фронт // Красное знамя* (газета городского пролетариата Украины). – Киев. – 1920, 2 марта.

156. *Кривизюк Л.П.* Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917 – 1920 рр.: Дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / Національний університет „Львівська політехніка”. – Львів, 2001. – 196 арк.

157. *Крип'якевич І.П., Гнатевич Б., Стефанів З.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид. змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.

158. *Куліш А.* Книга пам'яті українців. – Х.: „Просвіта”, 1996. – 40 с.

159. *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

160. *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. – 488 с.

161. *Литвин С.Х.* Симон Петлюра у 1917 – 1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія. – К.: „Аквілон-Прес”, 2000. – 464 с.

162. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.

163. *Литвин С.Х.* Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

164. *Литвин С.Х.* Великий син України (пам'яті Симона Петлюри) // Воєнна історія. – Київ, 2002. – № 3 – 4. – С. 110–126.

165. *Літописна* скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003, – / Броварська минувщина, кн. 2 / – 640 с.

166. *Ляшев О.* Україна – Польща: спільні долі, різні історичні шляхи // Народна армія, 1999. – 26 листопада.

167. *Литвин С.Х.* Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917 – 1926 рр.). Історіографічний та джерелознавчий аспекти: Дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – 448 арк.

168. *Мазуренко Ю.* До бою, товариші! // Червоний прапор (орган ЦК УКП). – Харків. – 1920, 9 травня.

169. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

170. *Марчук В.* Місто на скелястих берегах Тясмину. 350-річчю заснування міста Кам'янки присвячується. Історико-економічний нарис. – К, 1999. – 142 с.

171. *Марушенко–Богданівський А.* Передостанній бій Окремої Кінної Дивізії // Літопис червоної калини. – Львів, 1929. – Ч. 2. – С. 12–14.

172. *Мацагор О.* Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 – 1920 рр.) // Дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2002. – 179 арк.

173. *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – 464 с.

174. *Муштровий* статут для піхоти. – Б.М., 1919. – 208 с

175. *На червоних фронтах* // Пролетарська правда (орган Губкому Харківщини УКП (боротьбистів)). – Харків. – 1920, 25 березня.

176. *Науменко А.О.* Національно-патріотичне виховання в армії Української Народної Республіки періоду Директорії.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К, 2004. – 20 с.

177. *Народниченко Л.* Польща мириться // Боротьбист (орган Полтавського Губкому УКП (боротьбистів)). – Полтава. – 1920, 4 квітня.

178. *Накази* військам дієвої армії УНР // Козацька думка (вісник української Військової Ради південно-західного фронту). – Станіславів. – 1920, 18 серпня.

179. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1994. – 413 с.

180. *Накази і розпорядження* // Українське слово (щоденна громадсько-політична, літературна й економічна газета). – Станіславів. – 1920, 18 вересня.

181. *Оборона* Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 році / Український воєнно-історичний інститут. Видано накладом групи вояків VI Січової стрілецької дивізії і прихильників. – Торонто, 1956. – 32 с.

182. *Огляд* військових подій // Наша правда (інформаційний листок культурно-просвітницького відділу штабу дієвої армії УНР). – Кам'янець-Подільський. – 1920, 25 вересня.

183. *Олесь.* Бій під Вознесенськом // Запорожська думка (часопис Запорожського культурно-освітнього відділу). – Вадовиця. – 1921, 6 грудня.

184. *Омельченко П.* Партизанська війна у 1918 – 1921 рр. // Штурм. – Торонто, 1954. – Ч. 3 – 4. – С. 10–14.

185. *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – Тинченко Я. – К.: „Планета людей”, 2002. – 500 с.

186. *Оперативная сводка* штаба командующего всеми вооруженными силами Украины // Наш голос (орган Главного комитета РСДРП на Украине и Харьковского комитета РСДРП). – Харьков. – 1920, 7 юнія.

187. *Оперативний* звіт // Пролетарська боротьба (орган УКП (боротьбистів)). – Житомир. – 1920, 1 лютого.

188. *Оперативная сводка* // Красный моряк (орган политотдела Днепровской Военной Флотилии). – Киев. – 1920, 6 июля.
189. *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917 – 1930-ті роки, Полтава, 2004. – 335 с.
190. *Пам'ятна книга* союзу бувших українських вояків у Канаді: з нагоди п'ятидесятиліття СБУВ / Редакційна колегія під головуванням І. Завгороднього. – Гамільтон, 1987. – 478 с.
191. *Паука И.* Разгром белополяков под Киевом / Государственное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР. – Москва, 1938. – 48 с.
192. *Петрів В.* Військово-історичні праці. Листи. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 628 с.
193. *Петропавловский С.* Организация вооруженных сил Петлюры // Красное знамя (орган Реввоенсовета 14-й Советской армии). – Тернополь. – 1920, 25 августа.
194. *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи. – Т. 3. – Упорядник В. Сергійчук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 616 с.
195. *Петлюра С.* Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Табор. – Каліш – Варшава, 1923. – Ч. 1. – С. 51–79.
196. *Петрів В.* Відродження незалежної збройної сили Українського Народу // Гуртуймося. – Прага, 1937. – Ч. 2. – С. 9–12.
197. *Петлюра* убийца украинских крестьян // В походе (орган политотдела Реввоенсовета 14-й армии). – Винница. – 1920, 4 июля.
198. *Пилсудский* против Тухачевского: Сборник / Два взгляда на советско-польскую войну 1920 года /. – М.: Воениздат, 1991. – 254 с.
199. *Положення* на фронті // Українське слово. – Старокостянтинів. – 1920, 20 червня.
200. *Польсько-українська* військова конвенція // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920, 1 травня.

201. *Під жовто-блакитними ганчирками // Український пролетар* (видання літературного відділу Катеринославського Губкому УКП (боротьбистів)). – Катеринослав. – 1920, 31 березня.

202. *Під закауком польської шляхти // Червоний стрілець*. – Київ. – 1920, 17 квітня.

203. *Плазова Т. Повстанський рух в Україні у 1920 – 1921 рр. // Держава та армія*. – Львів, 2001. – № 431. – С. 48–54.

204. *Пулим О. Визвольна боротьба українського народу в 1917 – 1921 роках: ЦР, Гетьманат, Директорія УНР, ЗУНР. // Армія України*. – 2004, 6 липня.

205. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. від середини XVII століття до 1923 року*. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.

206. *Порохівський І. Українська армія та її Вождь // Штурм*. – Торонто, 1953. – Ч. 3 – 4. – С. 9–14.

207. *Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Булгаков В.В., Ведіна В.П. (переклад з польського)*. – К.: Лібра, 1997. – 372 с.

208. *Проблеми свободи совісті у Збройних Силах України. Матеріали наукової конференції*. – К.: КВГІ, 1997. – 212 с.

209. *Приїзд Головного Отамана С.В. Петлюри в Вінницю // Хвиля*. – Вінниця. – 1920, 7 травня.

210. *Пшеничний П. Малинський прорив: з бойової діяльності 7 Чернігівської червонопрапорної ім. М.В. Фрунзе дивізії*. – Х.: Держвидав України, 1929. – 84 с.

211. *Радянська Німеччина і Радянська Україна // Боротьба (орган обласного комітету Української партії комуністів-боротьбистів Херсонщини і Таврії)*. – Одеса. – 1920, 21 березня.

212. *Савченко В.Л. Дванадцять війн за Україну / Художник – оформитель А.А. Ленчик*. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с.

213. *Саліковський О.* Українське суспільство в боротьбі за державність // Український сурмач (часопис українських культурно-освітніх організацій в таборах). – Щипіорно – Каліш. – 1922, 1 жовтня.

214. *Слюсаренко П.М.* Армія Української Народної Республіки у російсько-польській війні 1920 року // Збірник наукових праць Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України. – Київ, 2002. – № 6 (31). – С. 50–57.

215. *Слюсаренко П.М.* Дієва армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході // Воєнна історія. – К, 2002. – № 5 – 6. – С. 94–99.

216. *Слюсаренко П.М.* Актуальність військово-патріотичного виховання особового складу армії Української Народної Республіки у період російсько-польської війни 1920 року // Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції: сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 грудня 2002 р., м. Київ). – К.: ВЦ „Просвіта”, 2003. – С. 167–177.

217. *Слюсаренко П.М.* Душпастирська служба в армії Української Народної Республіки періоду російсько-польської війни 1920 року // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2003 р., м. Донецьк). – Донецьк: ІППШ „Наука і освіта”. – 2003. – С. 290–292.

218. *Слюсаренко П.М.* Український повстанський рух у боротьбі за державність у період російсько-польської війни 1920 р. // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – К, 2003. – № 3 (22). – С. 143–148.

219. *Слюсаренко П.М.* Українська 3-я Залізна стрілецька дивізія в російсько-польській війні 1920 р. // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – К, 2003. – № 5 (24). – С. 189–195.

220. *Слюсаренко П.М.* Бойовий шлях української 6-ї Січової стрілецької дивізії часів російсько-польської війни 1920 р. // Вісник Академії

праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – К, 2004. – № 2 (26). – С. 190–196.

221. *Савченко В.А.* Симон Петлюра / Худож.-оформитель Л.Д. Киркач-Осипова. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

222. *Самовидець.* Криваві події на Дністрі // Тризуб. – Нью-Йорк, 1969. – Ч. 53. – С. 10–15.

223. *Сірополко С.* Голос в справі „інтервенції” // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч.37. – С. 4–7.

224. *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К.: Видавничий дім „Альтернатива”, 1998. – 320 с.

225. *Советские* Вооруженные Силы. Страницы истории / Бобылев П.Н., Бокарев В.П., Липицкий С.В., Монин М.Е. – М.: Политиздат, 1987. – 416 с.

226. *Соколов Б.В.* Истреблённые маршалы. – Смоленск: „Русич”, 2000. – 528 с.

227. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

228. *Степанов И.* С Красной армией на панскую Польшу. – Москва: Государственное изд-во, 1920. – 103 с.

229. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Торонто, 1963. – 248 с.

230. *Статут* внутрішньої служби. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 187 с.

231. *Статут* залогової служби. – Львів, 1921. – 169 с.

232. *Статут* польової служби. – Винниця, 1920. – 232 с

233. *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1994. – 736 с.

234. *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: изд-во „Наука”, 1966. – 455 с.

235. *Телеграми* // Слово (щоденна, громадська, політична і літературна газета). – Кам'янець-Подільський. – 1920, 29 вересня.
236. *Тинченко Я.* Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.; ООО „Восточный горизонт”, 2002. – 140 с.
237. *Тинченко Я.* Начальник штабу УНР // Народна армія, 1999. – 13 липня.
238. *Тищик Б.Й.* Західно Українська Народна Республіка (1918 – 1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2005. – 392 с.
239. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919 – 1920 рр. / Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби Кн.1.серія: студійно-наукові матеріали. – Ч. 8 / Ч.1. – 3-те видання: політичний огляд з документами в тексті. – Нью-Йорк: видавництво Чарторийських. – 1966. – 99 с.
240. *Ткачук П.* Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917 – 1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К, 2004. – 19 с.
241. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських ЗС (1917 – 1921 рр.). – Вінніпег, 1954. – 175 с.
242. *Удовиченко О.* Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – О. Вишнівський упорядник. – Нью-Йорк: Червона калина. – Т.1. Рік 1919. – 1971. – 264 с.
243. *Удовиченко О.* Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – І. Толочний упорядкував. – Нью-Йорк: Червона калина. – Т.2. Рік 1920. – 1982. – 230 с.
244. *Украинская армия* // Новое слово (ежедневная утренняя газета). – Киев. – 1920, 19 мая.
245. *Українсько-московська війна в документах* (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / З передмовою і під редакцією Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал Шандрук П. – Ч. I. – Варшава, 1933. – 401 с.

246. *Українська революція: документи (1919 – 1921 рр.)*. Джерела до новітньої історії України / Упорядник Т. Гунчак. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у Сполучених штатах Америки, 1984. – 478 с.

247. *Улянич В.* Українські регулярні армії та іррегулярні війська // Народна армія, 1994. – 8 жовтня.

248. *Уничтожение банды* // Бюлетень политотдела Упраформа 12-й арміи. – Луцк. – 1920, 8 сентября.

249. *Федорович В.* Чи справді зміна? // Вісті комбатанта. – Торонто, 1993. – Ч. 5 – 6. – С. 53 – 60.

250. *Филонович В.* Зимовий похід // Гуртуймося. – Прага, 1935. – Ч. 1. – С. 6–12.

251. *Харук А.І.* Військово-повітряні сили України в 1917-1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Державний університет „Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – 191 арк.

252. *Ходімо на боротьбу* // Червоний прапор (орган Губерніального комітету Поділля). – Кам'янець-Подільський, 3 жовтня.

253. *Хоменко О.* Незабутні герої визвольної боротьби // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 2 – 4. – С. 74–78.

254. *Хроніка* // Трудова громада (орган Кам'янецької організації Української партії соціалістів – революціонерів). – Кам'янець-Подільський. – 1920, 17 лютого.

255. *Частина офіційна.* // Козацька думка (вісник дієвої армії УНР). – Кам'янець-Подільський. – 1920, 14 вересня.

256. *Чернявський О.* Зимовий похід (6.XII.1919 р. – 6.V.1920 р.) // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч. 17. – С. 3–8.

257. *Червоний фронт* // Боротьба (орган Правобережного Бюро ЦК УКП (боротьбистів)). – Київ. – 1920, 2 квітня.

258. *Шандрук П.* Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося – Прага, 1932. – Ч. 9. – С. 7–14.

259. *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен (Німеччина): Видавництво „Дніпрова хвиля”, 1958. – 318 с.
260. *Шанковський Л.* Повстанчий рейд Кінної Бригади отамана Шепаровича // Літопис червоної калини. – Львів, 1929. – Ч. 3. – С. 9–10.
261. *Шапошиников Б.* На Висле. К истории кампании 1920 года. – Москва: Государственное военное издательство, 1924. – 208 с.
262. *Шатайло О.Л.* Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.
263. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності: Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
264. *Шелухін С.* Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. – 2-е видання. – Прага: Вид-во „Нова Україна”, 1926. – 40 с.
265. *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні: Пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької. Під редакцією д-ра Н. Пазуняк. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 104 с.
266. *Шляхитченко М.* До історії Директорії УНР // Український історик. – Нью-Йорк, 1965. – Ч. 3 – 4. – С. 53–60.
267. *Шухевич С.* Спомини з Української Галицької Армії / 1918 – 1920 рр. /. – Ч. IV.: від січня до квітня 1920 р. – Львів: Червона калина. – 1929. – 164 с.
268. *Якимович Б.* Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – 360 с.
269. *Янчук О., Боган С.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр. // Слава і честь. – 2000, 15 квітня.
270. *Bruski J.J.* Petlurowcy. Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodzstwie (1919-1924). – Krakow, 2004. – 600 s.
271. *Baran Z.* Galicja Wschodnia i sojusz Pilsudski – Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepswa. Materialy z konferencji naukowej. – Torun, 1997. – S. 188, 189.

272. *Krotofil M.* *Ukraińska Armia Halicka 1918 – 1920.* – Torun, 2003. – 225 s.
273. *Karpus Z.* *Formowanie oddziałów Ukraińskich w latach 1919 – 1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Materiały z konferencji naukowej.* – Torun, 1997. – S. 235–246.
274. *Kopanski T.* *Samoloty zdobyczne w wojnie 1919 – 1920 cz. II // Militaria.* – 1993. – №4. – S. 40–50.
275. *Lytwin M.* *Polsko – Ukraiński dialog wojskowo – polityczny w latach 1918 – 1920: od konfliktu zbrojnego w Galicji do warszawskich sojuszy // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Materiały z konferencji naukowej.* – Torun, 1997. – S. 247–259.
276. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* – Torun, 1997. – 564 s.
277. *Suleja W.* *Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Materiały z konferencji naukowej.* – Torun, 1997. – S. 113–128.

Додаток А.1

ПОСТАНОВА

Директорії Української Народної Республіки

15-го листопаду 1919 року

Ч.1219/Д

З огляду на від'їзд за кордон по державним справам членів Директорії Андрія Макаренка та Федора Швеця Директорія ухвалила: 1) на час відсутності з території Української Народної Республіки членів Директорії А.Макаренка і Ф.Швеця Верховне керування справами Республіки покладається на Голову Директорії Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів;

2) на випадок його смерті все Верховне Керування Державними Справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійності до часу скликання Представництва від Українського народу.

Голова Директорії

С. Петлюра

Члени:

Ф. Швець

А. Макаренко

Керуючий справами Директорії

М. Миронович

Додаток А.2

НАКАЗ

Головної Команди військ
Української Народної Республіки

5 грудня 1919 року

Ч. 101

м. Нова Чорторія

Отаманові Омеляновичу – Павленко

У зв'язку з новим завданням, що покладається на Дієву Армію, наказую Вам приступити до виконання обов'язків Командуючого Дієвою Армією, одночасно продовжуючи кермування Запорізькою Групою.

Дальніші вказівки відносно діяльності Армії Ви маєте одержувати від мене через Уряд УНР. Заступником Вашим призначаю Отамана Юрка Тютюнника, котрого Ви повинні про це повідомити.

Головний Отаман військ УНР

С. Петлюра

Начальник Штабу

Отаман

М. Юнаків

Додаток А.3

НАКАЗ

Директорії Української Народної Республіки

12 грудня 1919 року

Ч.862/Дс

Ставка

Голові Української Дипломатичної Місії в Речі Посполитій Польській

1. Заснування Військової Секції при Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській для керування справами організації військовополонених в регулярні частини, організації матеріальної і духовної допомоги полоненим та інтернованим в Польщі, участі в розробленню проектів і заключенню військових конвенцій між Урядами УНР і Речі Посполитої Польської, військової експертизи при Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській засновується Секція Військова.

2. Шеф Військової Секції і його права.

Шефом Військової Секції призначається Отаман Юнаків, яко радник Місії, з правами рішачого голосу по справам військовим і дорадчого по справам іншого характеру.

3. Залежність від Шефа Військової Секції досі існувавши в Польщі військових Установ УНР і штати Секції.

Бувші при Місії досі військові експерти і окремо існувавша Місія для організації допомоги військовополоненим і інтернованим в Польщі – поступають в розпорядження Шефа Військової Секції.

Шефу Секції надається право розпустити досі існувавши в Польщі військові Установи УНР, а натомість – виробити і представити, за згодою Місії, на моє затвердження штати Секції.

4. Бюджет Місії. Секція Військова має свій бюджет, який опрацьовується і розходується на підставі „касових правил”.

Для вироблення такого бюджету Секція одержує грошові засоби як аванси із джерел, які будуть указані Головним Отаманом через Голову Місії.

Голова Директорії

Головний Отаман військ УНР С. Петлюра

Керуючий Міністерством Закордонних Справ

А. Лівіцький

Додаток А.4

„ЗАТВЕРДЖУЮ”

Голова Директорії і Головний Отаман військ
Української Народної Республіки
С. Петлюра

ПОСТАНОВА

Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки
23 грудня 1919 року

На витрати Військової Секції при Українській Дипломатичній Місії в Речі Посполитій Польській і на утримання Центральних Установ – 50 000 000 польських марок.

Асигнувати з коштів закордонних які знаходяться у розпорядженні Міністра Закордонних справ.

В.О. Голови Ради Народних Міністрів
Міністр Закордонних справ
А. Лівіцький

Додаток А.5

НАКАЗ

Голови Директорії

і Головного Отамана Республіканських Військ

8 січня 1920 року

Ставка

В додаток до наказу 16-го грудня 1919 року № 866 Д.С. Наказую вважати Військового Міністра Отамана Сальського відновившим свою службову діяльність в місці перебування Ставки – з 1 грудня 1919 р., тимчасово до нового розпорядження.

Голова Директорії

і Головний Отаман Республіканських Військ

С. Петлюра

Додаток А.6

НАКАЗ

Головної Команди військ
Української Народної Республіки

10 січня 1920 року

Ч.3

Ставка

Отамана Олександра Шаповала призначити командиром 4-ї стрілецької бригади до формування якої приступити негайно на Поділлі:

а) порядок формування: з початку 10-й курінь і 10-ту батарею, потім 11-й, 12-й і батареї, штаб бригади спочатку створити в обмеженій кількості людей, строго необхідній для біжучої праці і збільшувати по мірі потреби;

б) новітні штати будуть надіслані незабаром, а поки що керуватись:

1) штаб бригади формувати стосовно до існуючого штату штабу дивізії; бригада складається з 3-х куренів, гарматного полку, кінної сотні, або кінного відділу (2-3 сотні), кулеметної сотні; курінь складається з 3-х піших сотень, четвертої кулеметної (6 кулеметів “максим”), півсотні кінної, півсотні технічної; піша сотня складається з 4-х чот по 50 багнетів в кожній, на чолі чоти – старшина, чотовий підстаршина і 4 рядових; одна чота складається з найбільш відважних людей і називається “ударною”, доозброюється ще ручними гранатами; штат кінної чоти 32 шаблі, на чолі старшина, чотовий підстаршина і 4 рядових; технічна півсотня складається з чоти зв’язку (10 телефонних станцій і 25 верст дроту) і саперно-підривної чоти;

2) гарматний полк складається з двох легких тридюймових батарей і одної сорокалінійної гаубічної, кожна батарея має 4 гармати і 8 скриньок для боезарядів;

в) дисципліна, навчання та внутрішній порядок згідно останніх статутів: дисциплінарного, муштрового та внутрішньої служби, і взагалі згідно існуючих в УНР законів;

г) до виходу нових штатів керуватись існуючими, причому командир бригади прирівнюється до командира дивізії, а командир куреня до командира полку й грошове утримання рахувати щомісячно: рядовому козаку 50 карб., ройовому 75 карб., чотовому 100 карб., бунчужному 125 карб., польові добові козаку 5 карб., а старшині 20 карб.;

д) по можливості притримуватись існуючої форми одягу захисного кольору: шенель і френч з обов'язковими відзнаками по рангам на комірі та українським гербом на лівому рукаві, полугаліфе, кашкет англійського зразку з кокардою у вигляді українського зразку;

е) на формування бригади відпускається у розпорядження отамана Шаповала перший аванс у розмірі 500 000 карбованців, а надалі гроші відпускаються з війсьвого фонду тільки по пред'явленню авансових рахунків;

ж) всякі реквізиції у населення забороняються, а все потрібне купувати за гроші. Надається право отаману Шаповалу звертатись за допомогою в постачання всього необхідного для бригади до кооперативів, органів місцевого самоврядування. За складені в цій справі контракти відповідає Уряд УНР, коли вони будуть затверджені Військовим міністром. В випадках негайної потреби, коли бракує часу на затвердження контракту Військовим міністром, вони набувають законну силу по затвердженню їх Головним Начальником постачання, або Головноуповноваженим Уряду УНР в Кам'янці на Поділлі. При цьому в таких випадках вжити всіх заходів для доставки контрактів Військовому міністрові;

з) спосіб комплектування: заклик охотників і мобілізація де можливо у межах віку від 20 до 30 років, при чому використовувати місцеві мобілізаційні апарати і установи;

і) задоволення харчами, одягом і т.п. проводиться на підставі існуючих норм. За все недодане натурою видаються гроші по риночним цінам. Риночні ціни встановлюються в кінці кожного місяця комісією складеною з двох старшин і трьох представників місцевого самоврядування.

Всі ціни оголошуються в наказах і прикладаються до грошових відчетів.

Головний Отаман військ і флоту УНР

С. Петлюра

В.О. Військового міністра

Генштабу полковник

В. Сальський

Начальник похідної канцелярії Головного Отамана

Сотник

О. Доценко

Додаток А.7

„ЗАТВЕРДЖУЮ”

Голова Директорії і Головний Отаман військ
Української Народної Республіки
С. Петлюра

ПОСТАНОВА

Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки

11 січня 1920 року

„Про асигнування у військовий фонд 15 000 000 гривень на
формування 4-ї Стрілецької бригади”

1. Асигнувати з коштів Державної Скарбниці у військовий фонд на формування 4-ї Стрілецької бригади на Поділля – 15 000 000 гривень.
2. Означену суму видати з готівки, яка мається в розпорядженні Головно уповноваженого Уряду в Кам’янці.
3. Видачу з цього фонду на зазначену потребу провадити порядком, який буде встановлено Військовим Міністром.

В.О. Голови Ради Народних Міністрів
Військовий міністр
Генштабу полковник В. Сальський

Додаток А.8

ДОПОВІДЬ

Військового міністра УНР

20 лютого 1920 року

Ч.105

Ставка

Досвід Громадянської війни і практика організації армії спонукає до того, що з боку тактично-стратегічного, бій частини числом до 1000 багнетів звичайно скрізь це єсть курінь.

Частинам в 3000-4000 багнетів приходитьсь займати широко розкиданий фронт, легко поділяючи їх на самостійні рухомі курені, але виникає потреба в належній кількості відповідних командирів центрів забезпечених відповідними засобами зв'язку всіх виглядів. Заховуючи маневрування, рухомість керування, зробити його найбільш самостійним як для бою, так і для руху, можливо досягти тільки надавання йому вигляду окремої частини з своїх маленьким господарством і забезпеченістю його всім необхідним для впертого бою, розвідки, зв'язку і руху. В сучасній війні відіграє найбільшу роль не стільки число багнетів, як маневреність і рухомість. Велика роль належить командирам частин. Досвід показав, що окремі частини в 3-4 тис. осіб надзвичайно великі і ними керувати рідко кому під силу (у нас мало відповідних командирів, які б вміло цим керували), тому потрібно окремі частини робити невеликими (до 1500 осіб) і тоді начальникам їх легше буде командувати і навіть у тактичному відношенні.

Потрібно мати на увазі, що частини будуть формуватись під час боїв. Чим менше буде частина, тим командирові буде легше розвести в 2-х курінні полки, а згодом в 3 курені.

Кожна дивізія повинна мати відповідний апарат для відновлення і підтримання на потрібному рівні своєї боєздатності, як відносно

комплектування людьми всіх фахів: стрільці, кулеметники, гренадери, служби зв'язку. В дивізію потрібно включити запасові бригади, які б розташовувались в тилкових районах.

Скрізь в організації повинен бути принцип трійки, що застерігає від шаблонів в тактичному відношенні і дає можливість легко управляти начальникам. Цей принцип був проведений в організації армії ще німцями до війни і зараз проводиться в усіх Європейських арміях.

1) Організація стрілецької дивізії.

Дивізія складається з 3-х піших стрілецьких бригад, кінного полку з кінно-гарматною батареєю, гарматної бригади з важким полком і технічних військ різних призначень – для ведення бойових операцій і запасової бригади, для прийому і вишколу поступаючи на укомплектування. Дивізія уявляє собою цілком закінчену бойову організацію, яка може розвивати чини і навіть комплектуватись з займаного району. Кожна стрілецька дивізія є бойовою одиницею, в склад якої входять всі роди військ, що дає можливість оперувати незалежно від інших двох бригад. Бригада є кадром для 3-х дивізійного корпусу, в який вона може повільно розгорнутись в залежності від укомплектування.

2) Штаб стрілецької дивізії.

Штат штабу дивізії поділено в побільшенню в порівнянні зі штабом окремої дивізії. Начальник постачання має права корпусного інтенданта, що до всіх питань по кредитах і постачання частин в дивізії відповідно цього його виконавчий орган управління побільшений в своєму складі .

3) Стрілецька бригада.

а) штаб стрілецької бригади виконує функції штабу оперативного, завдяки зосередженню господарства відповідним чином. Для безпосередньої інформації командир бригади в справах постачання і для зберігання загальних для бригад відомостей, щодо постачання, до штабу бригади додаються референти по справам: інтендантській, артилерійській і технічній (останню роль виконує командир технічної сотні).

б) Кожна стрілецька бригада складається з 3-х піших куренів (може бути до 5-ти курінного складу) кінної сотні, легкого гарматного 3-х батарееного полку (одна батарея 48 лінійних гаубиць) і технічних частин. Під час бою відокремленість куренів від одного більш-менш значними інтервалами вимагає забезпечення бригади необхідною кількістю кінних, гарматних, технічних частин і засобів. Для цього бригада мала: кінну сотню при штабі бригади і кінні півсотні при куренях. Ці кінні засоби можливо об'єднати в одних руках і доручати таким кінним відділам значні завдання по бойовій розвідці, щодо чинів на фронтах. Артилерійські засоби дозволяють кожному куреню мати свою батарею, а при операції на вузькому фронті, в руках командира гарматного полку зосереджується керування артилерією. Технічні засоби надійно зв'язують штаб бригади з розкиданими і значно відділеними від нього куренями і забезпечують можливість безпосереднього руху.

в) піший курінь складається:

1) з 3-х піших стрілецьких сотень, кожна сотня з 3-х чот: стрілецької, гренадерської, кулеметної;

2) кулеметної сотні з 12 кулеметами „максим”;

3) технічної сотні в складі: саперів, телефоністів, мотоциклістів, самокатників, авто і кінної чоти;

4) кінної півсотні нормального складу не окремої півсотні з двома кулеметами „лььюїса”;

5) сотні піших розвідників з двох чот;

6) з огляду на те, що курінь з додатком батареї і маючи у своєму складі кінні і технічні частини, може виконувати досить складні і відповідальні тактичні завдання і уявляє собою окрему частину – штаб куреня відносно великий.

4) Гарматна бригада.

Склад: з 3-х легких і одного важкого артилерійського полків і кінно-гірної батареї (може бути кінна батарея). Бригада, полки і батарея

формується по існуючим штатам. Легкі гарматні полки, кожен з яких складається з 2-х батарей легких тридюймових гармат і одної батареї 48-лінійних гаубиць (по 4 гаубиці), входять до складу стрілецьких бригад, підлягають командирам стрілецьких бригад. Важкий полк який складається з одної батареї 42-лінійних довгих гармат (2 гармати) і двох батарей шестидюймових гаубиць (по 4 гаубиці), і кінно-гірна батарея – складають артилерійські засоби командира дивізії. Кожному гарматному полку придається кулеметна сотня з шістьма кулеметами „максим”. Кінно-гарматній батареї придається кулеметна чота „кольта”.

Така організація і підлеглість артилерії робить її певним засобом боротьби в руках командирів бригад і разом з тим нова бригада може бути при необхідності підсилена причаєю до неї тяжкої артилерії командира дивізії. Коли дивізії придається вести боротьбу на невеликому фронті, де стрілецькі бригади будуть в ряд і прийдеться масирувати гарматний вогонь, то присутність командира гарматної бригади дасть можливість легко об'єднати керування артилерійськими засобами і вогнем.

5) Кінний полк .

Формується по існуючим штатам в додаток до нього кулеметної сотні „кольта” і 6 кулеметів „максим” на двоколках. Крім цього кожна кінна сотня має в своєму складі 4 легких кулемета „льюїс”. Кінний полк з зазначеною кількістю кулеметів і з додатком кінно-гірної батареї зможе виконувати завдання корпусної кінноти з'являючись легкою і досить сильною розвідно-ударною частиною в руках командира дивізії.

б) Технічні частини.

Технічні засоби дивізії складаються з:

- а) технічного полку в складі інженерного куріння (дві сотні) і телеграфного куреня (4 сотні);
- б) залізничного куреня (4 сотні);
- в) автопанцирного дивізіону (2 батареї);
- г) авіадивізіону і автоколони.

7) Запасова бригада.

Запасова бригада має собою являти прийомник для всіх укомплектувань які поступають в дивізію. Цей прийомник має роз приділяти прибуваючих людей по фахам в відповідні курені та в відділи різних родів військ, де люди в найкоротші строки проходять все навчання того роду військ, до якого поступають.

Відповідним вимогам теперішнього часу зауважуються великий брак під старшин і для налагодження цієї справи існуватиме під старшинський вишкіл. Передусім вишкіл мають проходити для повторення свого знання і бувші під старшини і кращі козаки, які надалі можуть бути підстаршинами.

Запасові бригади розташовуються в тилкових районах відповідно поділених між дивізіями.

а) Штаб бригади складений згідно завдання бригади, має органи за для переведення набору і мобілізації своїми силами на посідаємій території.

б) Піші запасові курені складаються з 3-х стрілецьких сотень того ж складу, що і в куренях стрілецької бригади, кожна сотня запасового куреня комплектує відповідний по числу дієвий курінь, командири стрілецьких бригад по згоді з командиром запасової бригади і з відома командира дивізії можуть міняти склад старшин і під старшин.

в) Кожний піший запасовий курінь має окреме господарство і комплектує відповідно по числу стрілецьку бригаду. Кожна сотня запасового куреня комплектує відповідний по числу дієвий курінь. Все вживається, аби був новий живий зв'язок між куренями і комплектуючими їх запасовими сотнями. Командири стрілецьких бригад по згоді з командиром запасового полку і з відома Комдіва можуть мінять склад старшин і підстаршин і навіть творить при запасових частинах резерв для своїх старшин і підстаршин.

г) Учебний курінь складається з підстаршинського, гренадерського, кулеметного вишколів. Гренадерський та підстаршинський вишколи уявляють собою по складу звичайні сотні. Кулеметний вишкіл уявляє собою

кулеметну сотню стрілецького куреня з тою різницею, що має дві чоти „максима”, одну „кольта” та одну „льюїса”.

д) В склад куреня входить майстерня для лагодження ручної зброї.

є) Кінний запасовий відділ складається з командиром з значковим при ньому і двох кінних сотень по існуючим штатам армії УНР, за призначенням повинен давати людей і коней для всіх частин кінноти дивізії, у випадку переповнення відділ може розвернутись в кінний полк чотирьохсотенного складу.

ж) Гарматний запасовий полк складається з 3-х батарей: першої трьохдюймової легкої (4 гармати), другої 48-лінійної гаубичної і третьої важкої, яка має одну соту 42-лінійних довгих гармат і одну соту 6 гаубиць, формується полк по існуючим штатам запасового полку армії УНР.

з) Технічний запасовий курінь складається з сотень: інженерної, зв'язкової, самохідної і залізничної готує людей до всіх технічних служб, має майстерню для полагодження засобів зв'язку.

Військовий міністр Генштабу полковник

В. Сальський

Начальник ГУГШ Генштабу підполковник

М. Дідковський

Додаток А.9

НАКАЗ

Головної Управи військ
Української Народної Республіки

25 лютого 1920 року

Ч.97

Ставка

При цьому оголошую затверджені Головним Отаманом схеми і штати Окремої стрілецької дивізії: 1/ Загальну схему організації дивізії, 2/ Схему організації технічних військ, 3/ Схему організації запасної бригади і 4/ штати: а) штабу дивізії, б) штабу пішої стрілецької бригади, г) дивізійного обозу, д) штабу запасної бригади, є) пішого запасного куреня зі складу запасної бригади, і) навчального куреня запасної бригади, к) управління дивізійного інженера, л) сотні зв'язку штабу дивізії, м) окремої технічної сотні стрілецької бригади, н) технічної сотні пішого стрілецького куреня і о) начальника постачання дивізії, п) таблиць посад в стрілецькій дивізії.

Військовий міністр

Генштабу полковник

За Начальника ГУГШ

Генштабу підполковник

В. Сальський

М. Дідковський

Додаток А.10

„ЗАТВЕРДЖУЮ”

Головний Отаман військ УНР

С. Петлюра

25 лютого 1920 р.

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ В
РУМУНІЇ І ПОЛЬЩІ

1) Основна мета цієї інструкції дати організаторам українських військових формувань в Румунії та Польщі ті потрібні вказівки, які при відсутності закінченої й уствленої систематизації послужили б підставами як при організаційній, виховній роботі, так і при військовому кируванню в цілях узагальнення й усталення одноманітності в цілій українській армії.

2) Гасло під яким має формуватись армія є „Незалежна Українська Народна Республіка”.

3) Виходячи із положення вищезазначеного параграфу організацію Українських військ слід переводити постійно стосунки з Румунами чи Поляками не будуть на перешкоді, точно, в цілковитій згоді з організаційним устроєм цілої Української армії, по пляну, який вироблений у Військовому Міністерстві.

4) Одноманітність і одноцільність устрою у відношенню до цілої армії обов'язковим во всіх відношеннях. Чому слід керуватись статутами муштровим, дисциплінарним і внутрішньої служби, а також всіма інструкціями і законами в У.Н.Р.

5) Зміни конче потрібні в залежності від тамошніх стосунків з Румунами та Поляками по причинах політичним, дипломатичним, або яким-иншим лише можуть запасти з відома і за згодою п.Військового Міністра.

6) Всі військові формування у своїй головній масі мають складатися як із козаків, так і старшин української національності. Чужинцями можна укомплектовувати спеціально технічні або другорядні частини і відділи.

7) Головним джерелом поповнення передбачається українськими полоненими Німеччини й Італії, для чого треба безпосередньо зноситись з д-ром Окопенко в Відні, доводячи про це до відома п.Військового Міністра.

8) Не виключається можливість поповнення полоненими, які ще залишилися або й не полоненими, які випадково перебувають на територіях Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Семігір'я, Болгарії і Турції. В випадках добре використати Українські представництва на зазначених землях в цілях притягання українців до військової служби.

9) Загальне правило, яким керуватися при притяганню українців до військової служби, що торкається громадян У.Н.Р., то їх набирати шляхом рекрутації й мобілізації згідно виданим до цього часу законами і розпорядженнями Уряду Республіки.

10) Українців, які в території чужих Держав (Закарпатської України, Буковини, Галичини, Бесарабії) приймаються добровільно й не перекор волі їх Урядів і Властей.

11) До чужинців триматися тієї ж самої засади, що й до Українців в п.9.

12) Найменший термін військової служби для добровільно вступивших: для козаків 1 рік, рахуючи з моменту вступу частини на територію У.Н.Р., а для старшин до моменту закінчення війни і демобілізації.

13) Від кожного, добровільно вступившого, як від козака, так і старшини відбирати підписку признання ним умов і складання ним-же приречення на чесність, дотриманість і вірність військової служби У.Н.Р.

14) Кожний полонений посідає правами на відпустку строком не більш одного місяця по вступу його частини на територію Республіки і в місцевості зайняті нашими військами.

15) При увільненню у відпустку керуватися правилом, що із кожної або рівної їй частині одночасно не сміє бути на відпустці більше 15% цілого складу.

16) Обсадження військових старшинських посад переводиться розпорядження і за відповідністю відповідних Командирів, а затверджує всіх старшин на службі в Українській армії і на посадах, починаючи з курінних Головний Отаман Військ У.Н.Р.

17) Задоволення грішми і всіми іншими по нормам Румунської або Польської армії, під час перебування на території цих Держав.

18) При недостатці кваліфікованих старшин запобігти цьому в слідуючій спосіб: постарати на посади технічно-спеціальної служби у військах другорядного значіння і в штабах закликати старшин чужинців, а на посади молодших старшин (хорунжих і чотарів) в піхоті можна визначити із звичайних козаків, підстаршин і підпрапорщиків при умові випробованої моральності і певному хоча би невеликому освітньому цензові.

19) По закінченню трьох місяців служби таких старшин, вони можуть бути кваліфіковані Головним Отаманом за представленням Командіра Дівізії по іменно.

20) При не точно виясненому числу доповнення людським матеріалом застерігається послідовність у формуванню і укомплектуванню них козаками. Кожну слідуючу частину формувать, коли склад попередньої дійде до 75% штатного числа.

21) Черга (номерація) військових одиниць обов'язково загально армейська і відповідні чергові номери рахувати: в Польщі – для дівізії 6 і 7, для курінів з 46 включно по 63 включно; в Румунії для дівізії починаючи з 8, а для курінів від 64 включно.

22) Озброєння бажано дотримати загально армейського типу. На випадок коли по місцевим умовам прийдеться озброюватися іншою системою, то постаратися додержати якусь одну систему.

23) Найбільше це торкається артилерії. Коли прийдеться приймати на озброєння не російську, а французьку, австрійську або яку іншу, треба додержатися во всіх формуваннях одної системи і тої яку найлегше на весь час боротьби забезпечити постачанням і муніцією.

24) Дотримування одноманітності в уніформі є дуже бажаним. Але буде в більшості залежати від отриманого матеріалу. Поскілко без спеціальних на то втрат можна уніформу змінити до приписової, то слід це обов'язково зробити. Обов'язкові відзнаки останнього зразку. Герб на лівому рукаві, на комірі відзнаки по рангам (комбінація крапок і стрічок) кольор відповідний роду війська. Зразки висилаються.

25) При зформуванні запасових частин звертається увага на добірність і працьовитість персоналу.

26) Утворенню сих частин надається велике значіння в розумінню точного і справного джерела поповнення як вишколених людським матеріалом так і річовими засобами бойових частин на фронті.

27) Організувати просвітньо-національну роботу в залежності від місцевих сил і засобів. Ця справа має надзвичайну вагу. Особливу увагу звернути на виховання старшин та козаків в дусі відданости їх інтересам У.Н.Р. і її Уряду.

28) Особливо мусить бути звернута сама пильна увага на солідарність просвітньо-національної роботи у вишколах запасових частин.

29) В цих цілях ще зарані треба зорганізувати просвітні відділи закликавши відповідне число лекторів професорів. При чому бажана організація спеціальних старшинських курсів по Українознавству (географії, історії України, українська мова і українська література) на взірець як це існувало у галицьких частинах.

30) В справах історично-дієвих пропагандно-інформаційних при запасових бригадах завести пресові квартири, як це існувало у галицьких січових стрільцях.

31) При цій пресовій квартирі являється обов'язковим видавництво власними силами данної дівізії періодичного часопису або листу.

Віськовий Міністр Генерального Штабу

полковник

В. Сальський

Додаток А.11

НАКАЗ

Головної Команди військ
Української Народної Республіки

25 лютого 1920 року

Ч.6

Ставка

§.1

Сформувати 6-у Стрілецьку Дивізію, згідно штатам затвердженим 25 лютого 1920 року в складі трьох стрілецьких бригад, гарматної бригади, кінного полку, технічних частин і запасної бригади.

§.2

Голову Секції по Військовим справам при Українській Дипломатичній Місії в Польщі генерал – поручника В.Зелінського призначаю інспектором всіх формувань в Польщі з правами командира Корпусу.

§.3

Все заосмотрення дивізії харчами, одягом, артилерійським, інженерним майном буде виконано Польською Військовою Владою, пред'явником якої в Ланцуті призначений поручник Мазур.

§.4

Всі вимоги комдив надсилати в двох примірниках – один безпосередньо поручникові Мазуру, другий – Голові Секції по Військовим справам.

§.5

Командуючому дивізією щотижня давати в Секцію по Військовим справам звіти про хід формування. Звіти повинні складатись на кожну суботу.

Головний Отаман військ УНР

С. Петлюра

Військовий Міністр Генштабу полковник

В. Сальський

Додаток А.12

НАКАЗ

Головної Управи військ
Української Народної Республіки

30 березня 1920 року

Ч.5

/ По Загальній управі Військового Міністерства /

На підставі Закону про приділення Морського Міністерства до Військового я цього числа вступив до виконання обов'язків Морського міністра

Військовий міністр

Генштабу полковник В. Сальський

Начальник Загальної управи

підполковник В. Кандиба

Додаток А.13

ПОЛІТИЧНА КОНВЕНЦІЯ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УКРАЇНОЮ

Уряд У.Н.Р. з одного боку і уряд Р.П.П. з другого боку, в глибокому пересвідченню, що кожний нарід посідає прирожене право на самоопреділення та окреслення своїх стосунків з сусідами, і однаково виходячи з бажання уgruntовати підстави для згодного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодилися на слідувачі постанови:

1§. Визначаючи *право* України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть определені договором У.Н.Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ П.П. визнає Директорію Незалежної Української Республіки, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, за Верховну Владу У.Н.Р.

2§. Кордон між У.Н.Р. і Р.П.П. устанавлюється слідувачий: на північ від Дністра, вздовж р. Збруча, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Россією до Вишегрудка, а од Вишегрудка на північ через взгірря Кремінецькі, далі по лінії на всхід від Здолбуново, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж адміністраційного кордону бувшої губернії Мінської до схрещення його р. Припятью, а потім Припятью до її устя.

Що до повітів Рівенського, Дубенського і частини Кремінецького, які зараз відходять до Р.П.П., то пізніше має наступити стисліше порозуміння.

Докладне окреслення кордонної лінії повинно бути проведено спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3§. Уряд Польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в артикулі 2-ім цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових) які Польща вже посідає, або набуде від Россії шляхом збройним чи дипломатичним .

4§. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародніх умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річи Польської Посполитої .

5§. Права національно-культурні, які уряд У.Н.Р. забезпечить громадянам Польської національності на території У.Н.Р., будуть в найменшій мірі забезпечені громадянам національності Української в межах Р.П.П. і навідворот. (NB. Чи не треба розуміти: “в не меншій мірі“?).

6§. Заключаються спеціальні економічно-торговельні умови між У.Н.Р. і Р.П.П.

Аграрна справа на Україні буде розв'язана Конституантою. До часу скликання Конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні опреділюється згодою між Р.П.П. і У.Н.Р.

7§. Заклучається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови .

8§. Умова ця застається таємною. Вона не може бути передана третій стороні, чи бути опублікована нею в цілості, чи почасти, інакше як тільки за взаємною згодою обох контракуючих сторони, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови .

9§. Умова ця вступить в силу негайно по підписанню її контракуючими сторонами.

Підписано в Варшаві, квітня 21 дня 1920 року, в двох примірниках, уложених: один в мові українській і один в мові польській, з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міжнародній .

Оригінал підписали:

Керовник Мініст. Закорд. Справ

Укр.Народн. Республіки

Андрій Лівцицький.

Керовник Мін. Заграничних

Справ Річи Посполитої Польської

Ян Домбський

Шелухін С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року: Видавництво "Нова Україна". – Прага, 1926. – С. 14.

Додаток А.14

ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ ПОМІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УКРАЇНОЮ

1§. Сучасна військова конвенція складає інтегральну частину політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 р., входе з нею рівночасно в життя і обов'язує аж до завартя сталої військової конвенції поміж Польським урядом і Українським.

2§. Польські та Українські війська відбувають акцію спільно, як війська союзні.

3§. В разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ під загальним керуванням начальної команди Польських військ...

4§. Начальна команда Польських військ приділить до оперативних штабів Українських військ своїх старшин, а головна команда Українських військ приділить, в порозумінню з начальною командою Польських військ до Польських команд, частин, інституцій і т.д. своїх звязкових старшин.

5§. Війська, предоставлені головною командою Українських військ, до розпорядження Начальної команди Польських військ, уживе ця команда, стосовно до оперативних потреб нею накреслених на теренах України, по можливості не роздроблюючи їх на дрібні тактичні одиниці. В мірі поступу акцій і поскільки оперативні умови на те дозволять, на бажання головної команди Українських військ, начальна команда Польських військ як найскорше скупчить Українські одиниці разом і призначить їм власний район ділання і спеціально стратегічне завдання, з метою віддання їх з поворотом до безпосереднього розпорядження головної команди Українських військ.

б§. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український уряд обов'язується доставляти продукти для Польської армії, оперуючи на цім терені, в кількості згідно оперативному плану головної артикули: м'ясо, сало, борошно, збіжжя, крупу, овочі, цукор, овес, сіно, солому і т. п. на підставі харчових норм обов'язкових в Польському війську, і потрібні підводи.

а) З тою ціллю до команд Польських дивізій і армій будуть приділені цивільні комісари чи Українські провіантські старшини, обов'язком котрих буде заосмотрювати дивізію (армію) необхідною кількістю харчових продуктів та підвод.

б) В разі недоставлення Українським урядом потрібних продуктів, цивільний Український комісар, в порозумінні з інтендантурою дивізії (армії) переводить реквізиції потрібних продуктів серед місцевого населення, розчитуючись реквізиційними квитками, оплаченими і гарантованими Українським урядом і виробленими в двох мовах: польській та українській. На квитках повинно бути зазначено поіменовання і вагу туші чи продуктів, а відносно підвід та коней – кількість їх та час уживання.

По мірі можливості за доставлені підводи платиться в той же час повна сума в розмірі, поставленому Українським урядом. На квитку має бути зазначено, що при реквізиції заплачено лиш частину належного з зазначенням суми і що решта буде виплачена Українським урядом пізніше.

Український уряд обов'язується достачати Польському війську відповідну готівку з метою безпосередньої заплати мешканцям частини належних їм грошей за доставлені продукти, стосовно до максимальних цін, які будуть встановлені Українським урядом. Польське військо буде преміювати реквізиційні квитки, а також свідоцтва, оплачені готівкою, – сіллю, нафтою чи іншими продуктами першої потреби, згідно норм і інструкцій, які будуть окремо видані. До Українських одиниць будуть приділені польські господарчі старшини, з метою стеження та переведення одноманітного преміювання.

с) Харчові продукти, не доставлені Українським урядом, а тому доставлені Польським урядом, обраховані згідно Польських встановлених норм, покладаються на Український уряд в польській валюті і стосовно до цін, унормованих для війська в Польщі.

д) Тимчасово відношення української валюти до польської, обов'язкове в війську до завартя фінансової конвенції, буде встановлено начальною Командою Польських військ, в порозумінні з головною командою Українських військ.

7§. В разі заняття вищеуказаного терену військами польсько-українськими, чи польськими, начальна команда Польських військ полишає за собою право керувати під час даної військової акції всіма залізничними лініями, при чому Український залізничний персонал залишається на своїх посадах. Про випадки і причини звільнення Українська влада буде повідомлятися. До Польських військово-залізничних влад, в мисль 4§, будуть приділені Українські зв'язкові старшини. Український уряд приступить невідкладно до організації цілковитого залізничного апарату з метою прийняття залізниць під власне керування. Час, спосіб, порядок прийняття будуть определені особливим укладом. Польське командування допоможе Українським залізницям рухомим складом, опалом, шмаровилом і іншими матеріалами, потрібними для експлуатації і забезпечення праці залізниць. З метою контролю буде проводитись учот всім перевозкам, а також пересуванню всякого залізничного матеріалу, згідно з порядком, встановленим наказом начальної команди Польських військ, в порозумінню з головною командою Українських військ.

8§. З моменту розпочаття спільної офензиви і заняття нових теренів Правобережної України, положених на Схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, Український уряд організовує на них свою владу і адміністрацію цивільну і військову. Тили Польських військ буде охороняти польська жандармерія польова і Польське етапове військо; зміна Українською владою наступить на підставі осібної умови, після сформування

Української жандармерії, а також Українських етапових військ. На час виконання служби Польською жандармерією і Польськими етаповими військами буде призначено до Українських адміністративних влад Польських зв'язкових старшин. Влада на дотепер зайнятих теренах, які, на підставі політичної умови, признаються Українській Народній Республіці, полишається тимчасово в руках Польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат і, по мірі того організування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду.

З моменту підпису сучасної конвенції в Кам'янці Подільському відновлюється функціонування Українських Державних Центральних Установ. Начальна команда Польських військ негайно видасть наказ, аби місцева влада військова і цивільна оказала цьому всіляку поміч.

9§. По виконанню загального плану спільної акції, евакуація Польських військ з терену України повинна початися по пропозиції однієї з договорюючих сторін, а технічне виконання евакуації наступить на підставі взаємного порозуміння начальної команди Польських військ з головною командою Українських військ.

10§. Український уряд приймає виєкіпровання, заосмотрення і утримання Українських частин, оформлених на території Польщі і яким чи начальна команда Польських військ, чи Польське міністерство військових справ оказало чи буде оказувати поміч в продуктах, екіпировці, зброї, амуніції і всякого роду військових матеріалах.

11§. На Польській території продовжується організація Українських частин, як то мало місце до цього часу в Берестю, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території.

12§. Начальна команда Польських військ обов'язується доставити для Українських військ зброю, амуніцію, снаряження і одяги в кількості, потрібній для трьох дивізій, згідно штатів, встановлених для Польської дивізії зо всіма її санітарними і іншими її тилловими закладами і поставить ці

матеріали заосморення до розпорядимості Українського міністерства військових справ. Річі замовлені чи закуплені Українським урядом за кордоном, вивезені чи перевезені до місця перебування Української армії, завдяки старанням Польського уряду, будуть залічені в кількість вищеназаних матеріалів заосмотрення.

13§. Ціла здобича залізнична, за винятком панцерних потягів, взятих в бою, а також інша військова здобича, крім рухомої, взятої в бою, становлять власність Української Держави. Подробиці будуть встановлені окремою мовою.

14§. Подрібна умова фінансово-господарча, а також залізнична конвенція, що торкається сучасної конвенції, будуть заварті додатково.

15§. Обидві сторони мають право запропонувати завартя сталої військової конвенції в час, признаний кожною стороною за відповідний. Аж до заварття нової – обов'язує сучасна конвенція.

16§. Обидві сторони зобов'язуються тримати цю конвенцію в тайні.

17§. Ця конвенція пишеться на мовах Польській та Українській. Обидва тексти обов'язуючі. В разі сумніву рішаючим є польський текст.

Ця конвенція підписана в Варшаві 24 квітня 1920 року, зі сторони Польської – майором Валеріаном Славеком та капітаном Вацлавом Ендржевичем, на підставі уповноваження Міністерства Військових Справ Р.П.П. від 21 квітня 1920 року, Ч.1960 В.Р.Т. Зі сторони Української – Генерального Штабу Генерал-хорунжим Володимиром Сінклером та Генерального Штабу Підполковником Максимом Дідковським, на підставі уповноваження Заступника Голови Ради Народних Міністрів У.Н.Р., від 23 квітня 1920 року, Ч.1931.

Уповноваження взаємно обміняні.

Додаток А.15

ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА

Клянусь честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогучому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній владі Директорії, Правительству і Народній Армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народної Республіки та трудящого народу, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської Влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях і всякого роду підприємствах – словом, на кожному місці, у всяку пору і в кожному випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крови боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в якому разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші порозуміння не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна-лицаря вимагають, в цей спосіб з честю жити і з честю умерти.

В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України Рідної та її народу, допоможи!

Додаток А.16

УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ УРЯДОВЦІВ

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, покладені на мене обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно й сумлінно, керуючись лише благом народу й Республіки та законами її, не жаліючи життя для своєї Батьківщини, всяку довірену мені по службі таємницю берегти, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти й обітниці не робитиму.

Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К.: Видавн. дім „Альтернативи”, 1998. – С.303.

Додаток А.17

НАКАЗ

Головної Управи військ
Української Народної Республіки

7 липня 1920 року

Ч.162

/ По Головній управі персонального складу /

З 3-го липня 1920 року на посаду начальника Головного управління
Генерального штабу призначаю Генштабу генерал-хорунжого В.Сінклера.

Військовий міністр

Генштабу полковник

В. Сальський

Начальник Головної управи Генерального штабу

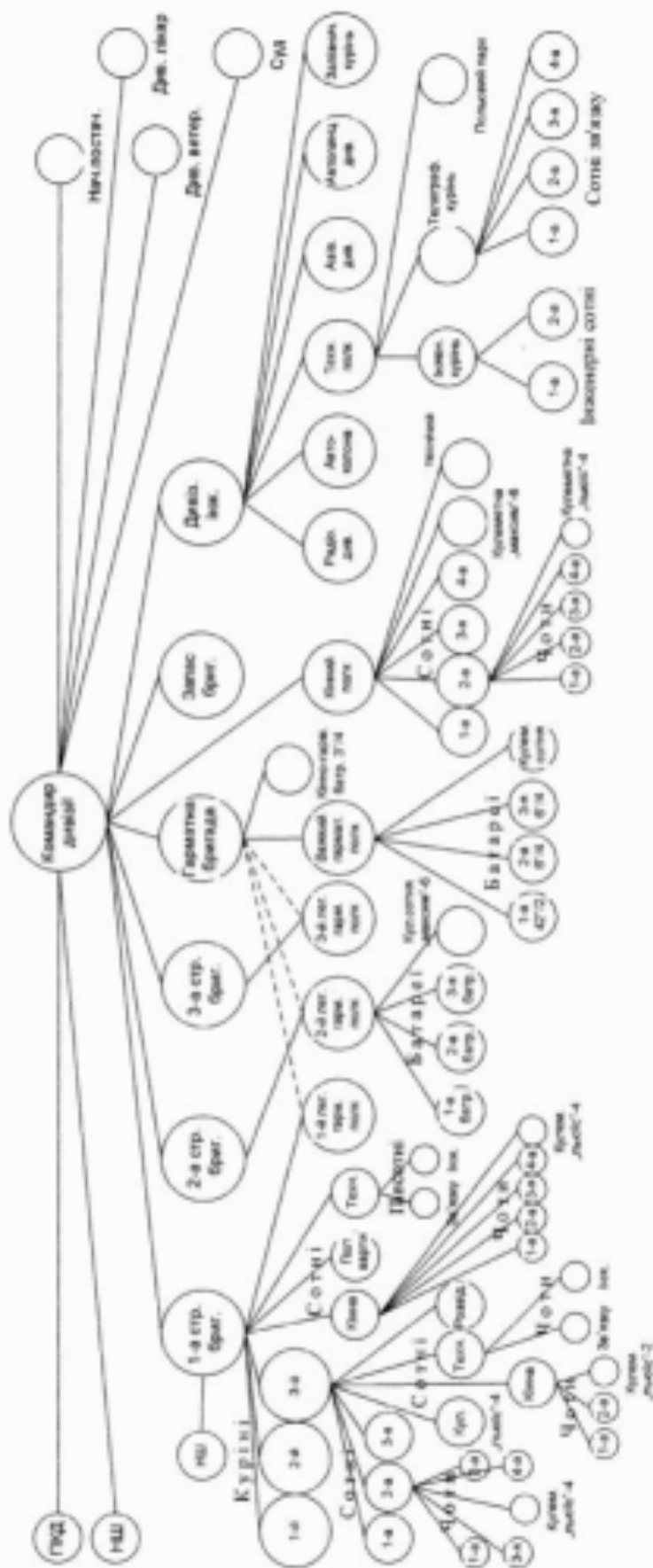
Генштабу генерал - хорунжий

В. Сінклер

Додаток Б.1

"Затверджую"
 Головний Отаман військ УНР
 С.Петлюра
 „25" лютого 1920 р.

Загальна схема організації стрілецької дивізії

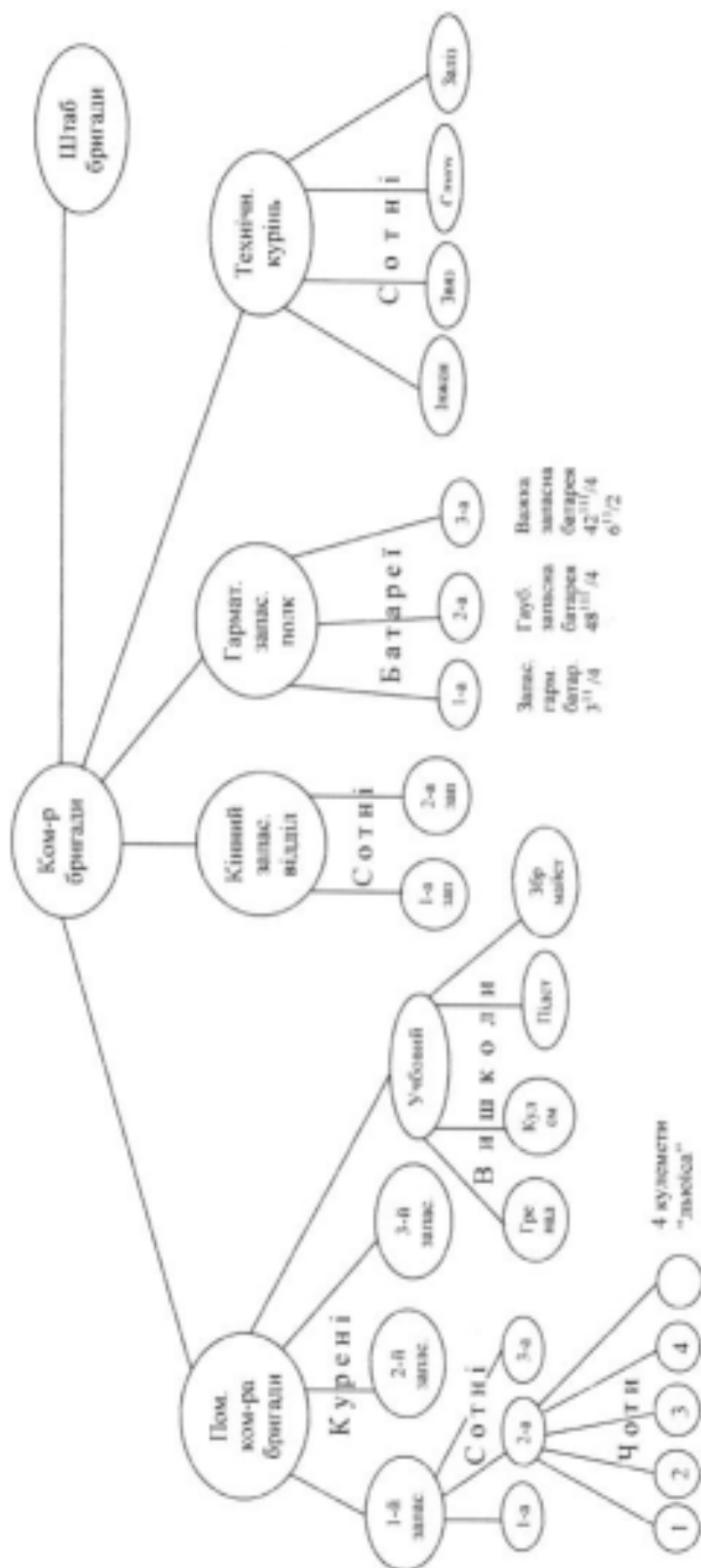

Військовий міністр
 Генштабу полковник

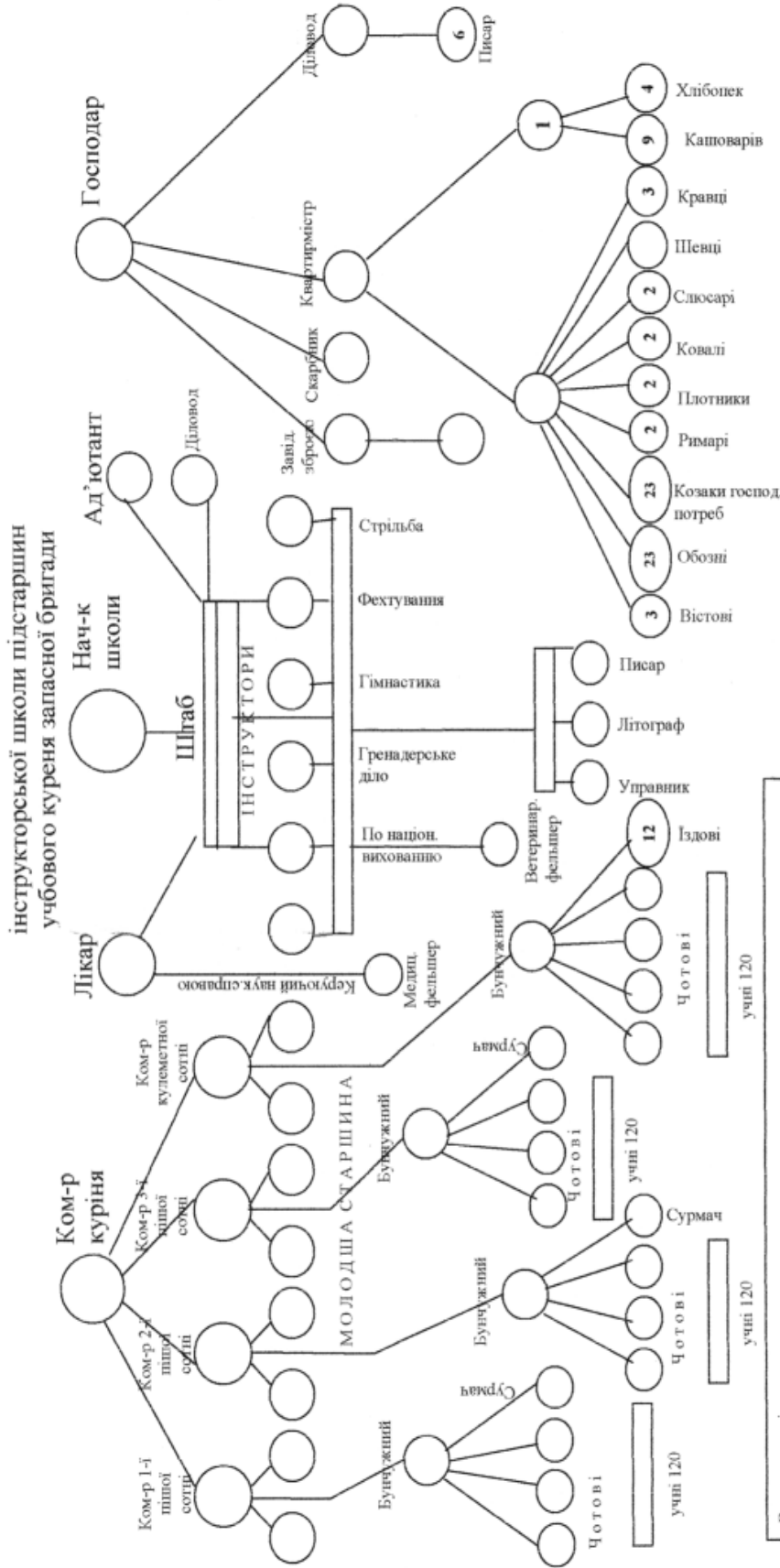
В.Сальський

Додаток Б.2

Схема організації запасної бригади військ УНР 1920 року

Додаток Б.3
Схема

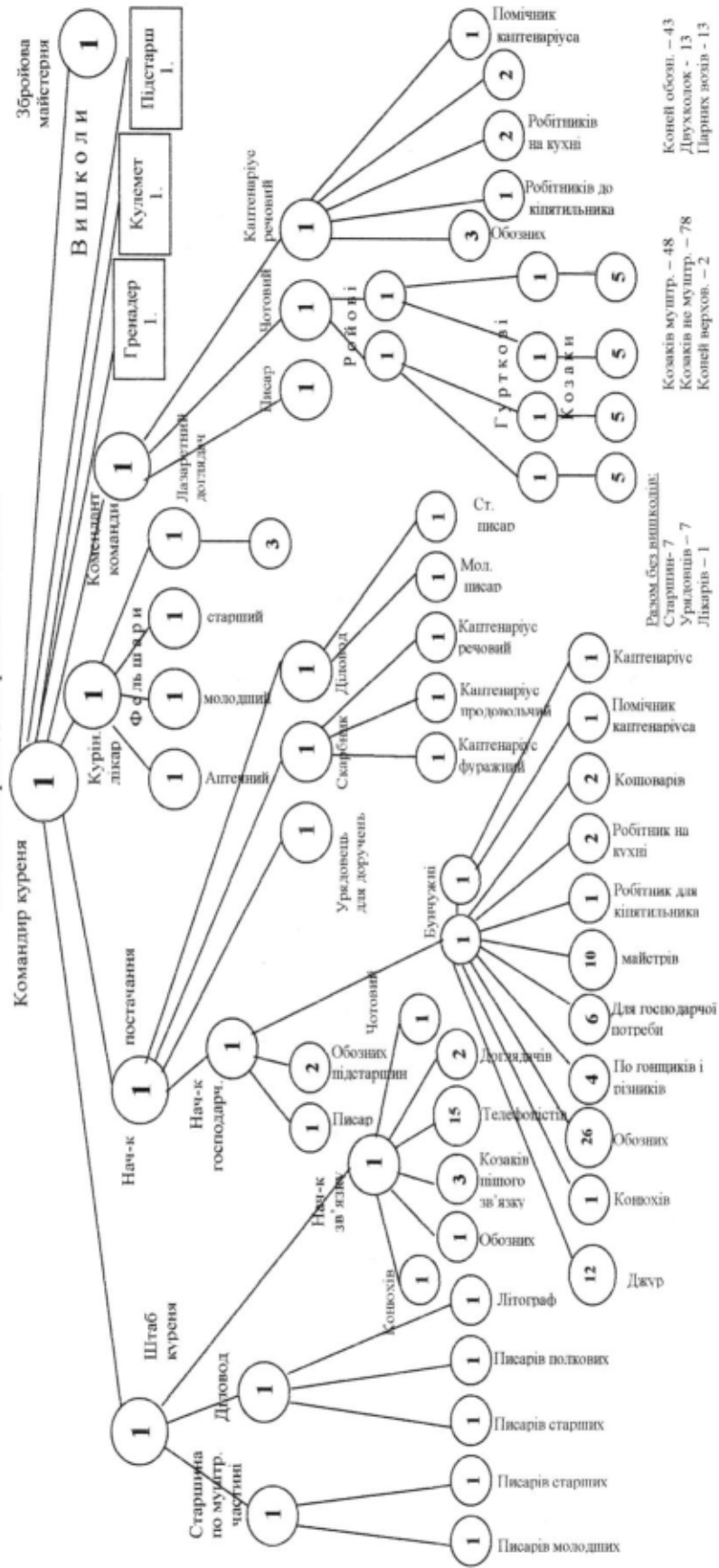
Разом в школі:

старшин і урядовців - 28, коней: - верхових - 21; кулеметів: "Львів" - 6; - "Максим" - 2; козаків - 125; учнів - 480; - обозних - 64; - записових - 3; нові або двоколки - 12; телеграфних апаратів - 8; дроту телеграфного верст - 25; сідел - 22; комунікаторів - 2;

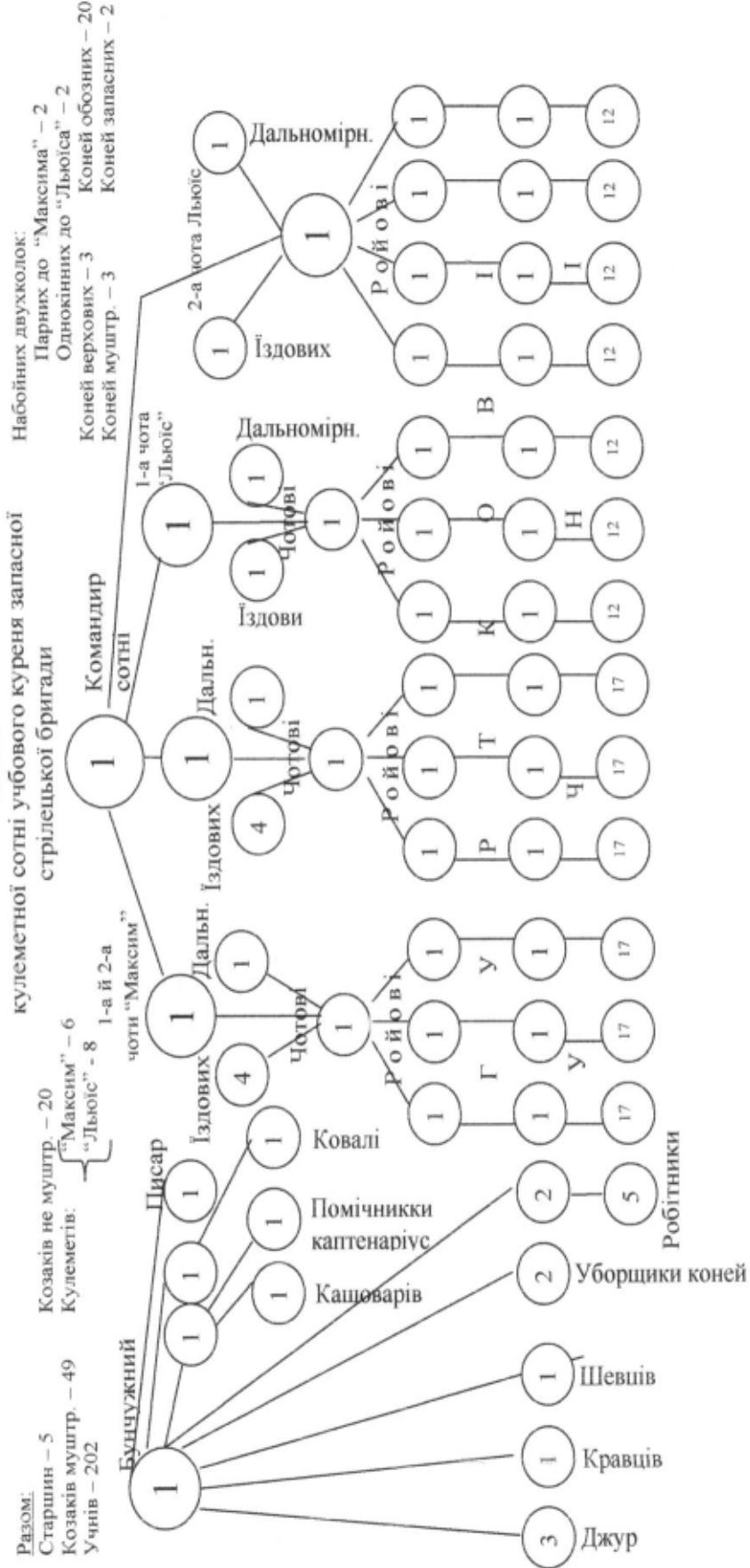
Додаток Б.4

Схема

штабу учбового куреня
запасної бригади стрілецької дивізії

Додаток Б.5
Схема

Додаток Б.6

Схема

гренадерської сотні учбового куреня запасної стрілецької бригади

Командир сотні

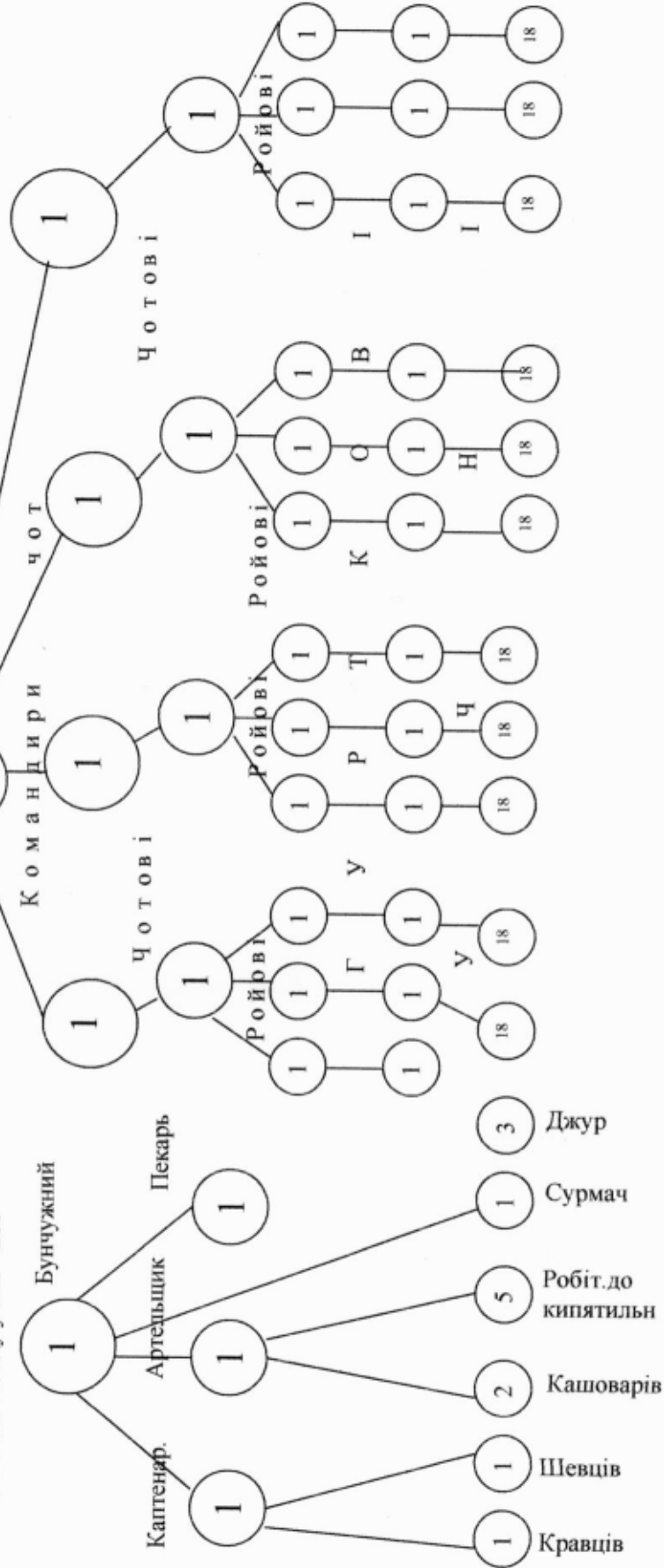
Разом:

Старшин – 5

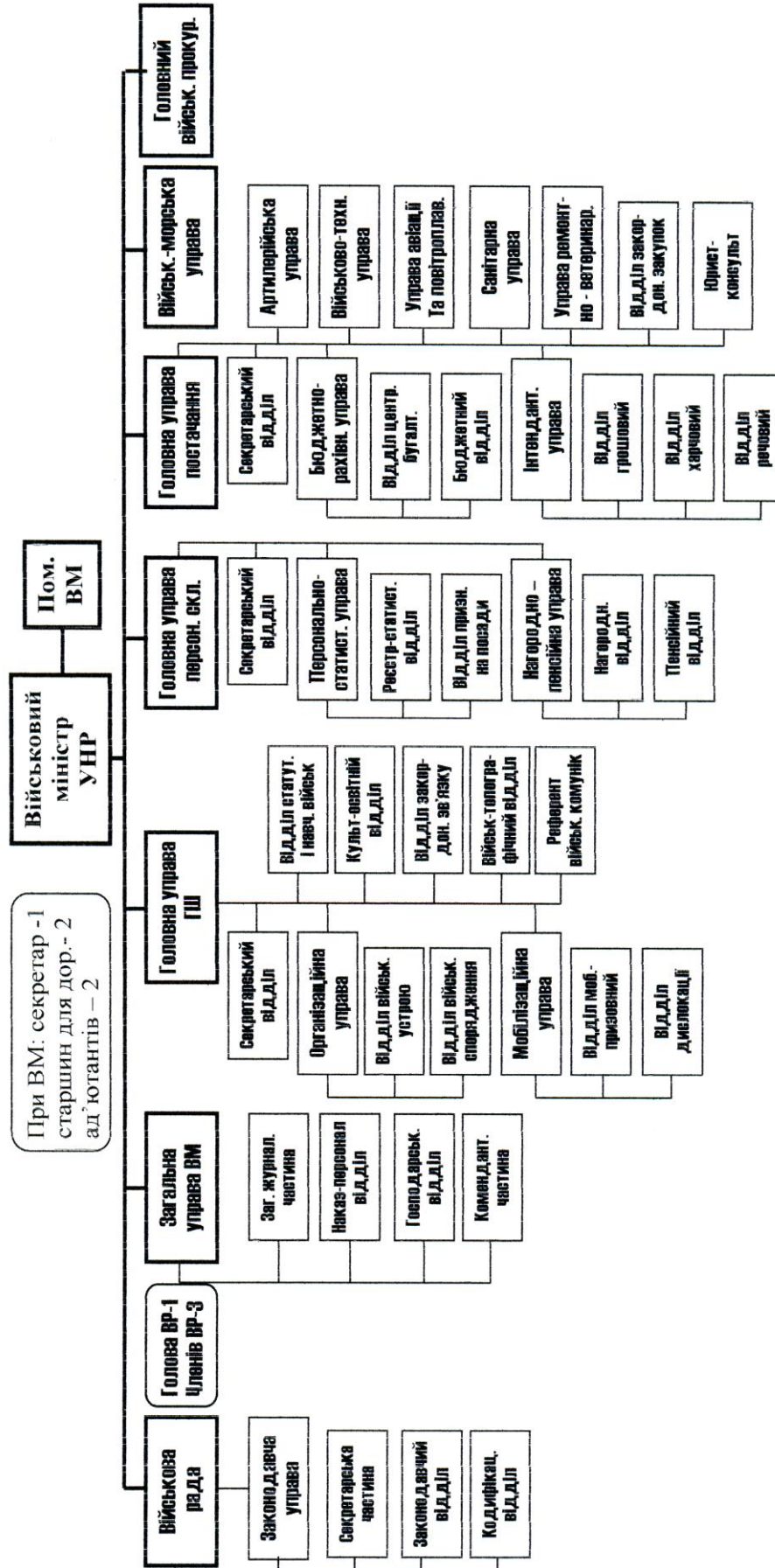
Козаків муштр. – 30

Козаків не муштр. – 15

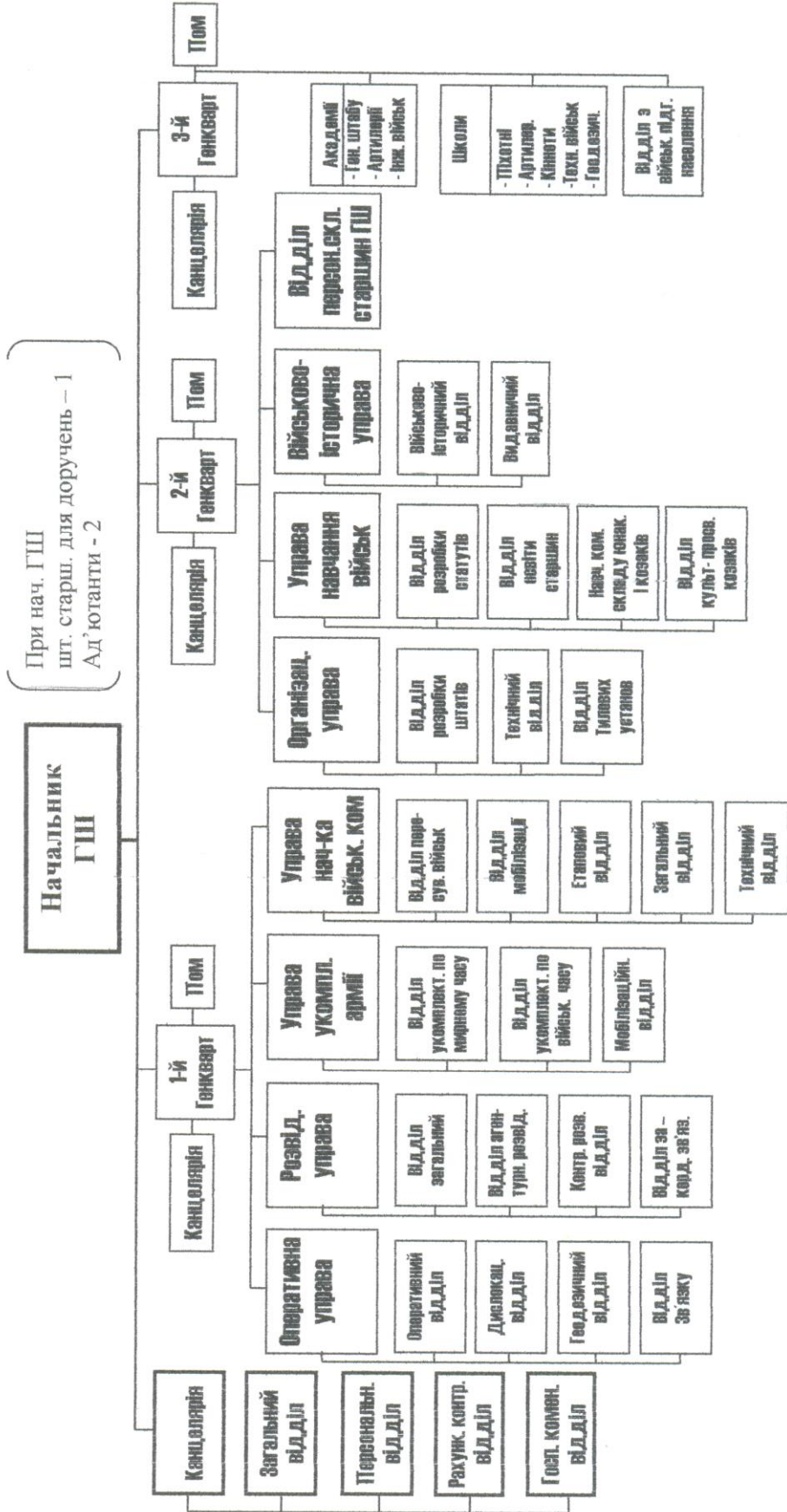
Змінного складу учнів - 210

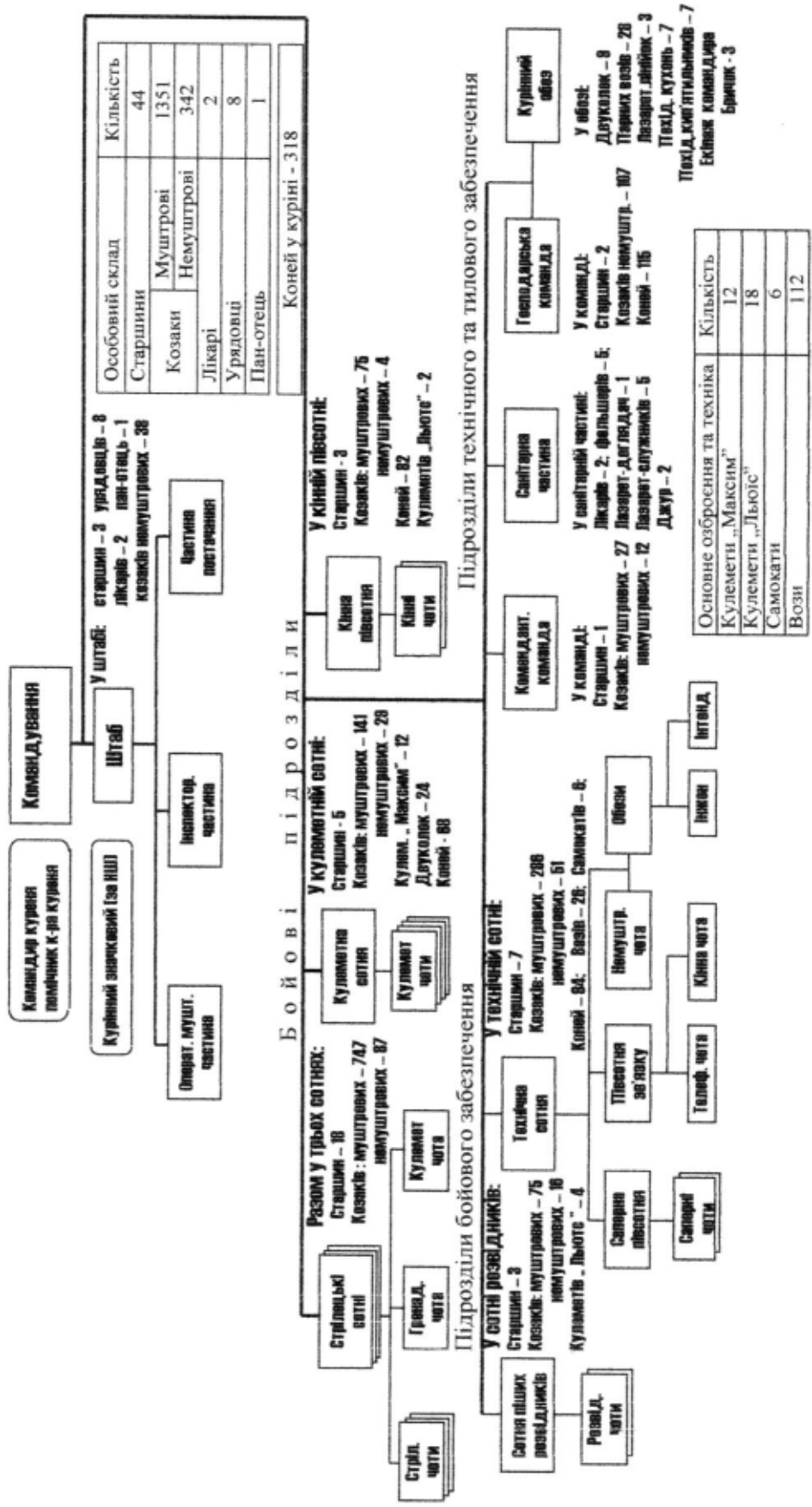
Додаток Б.7
 Структура Військового міністерства УНР
 (згідно Постанови Уряду УНР від 17 квітня 1920 року)

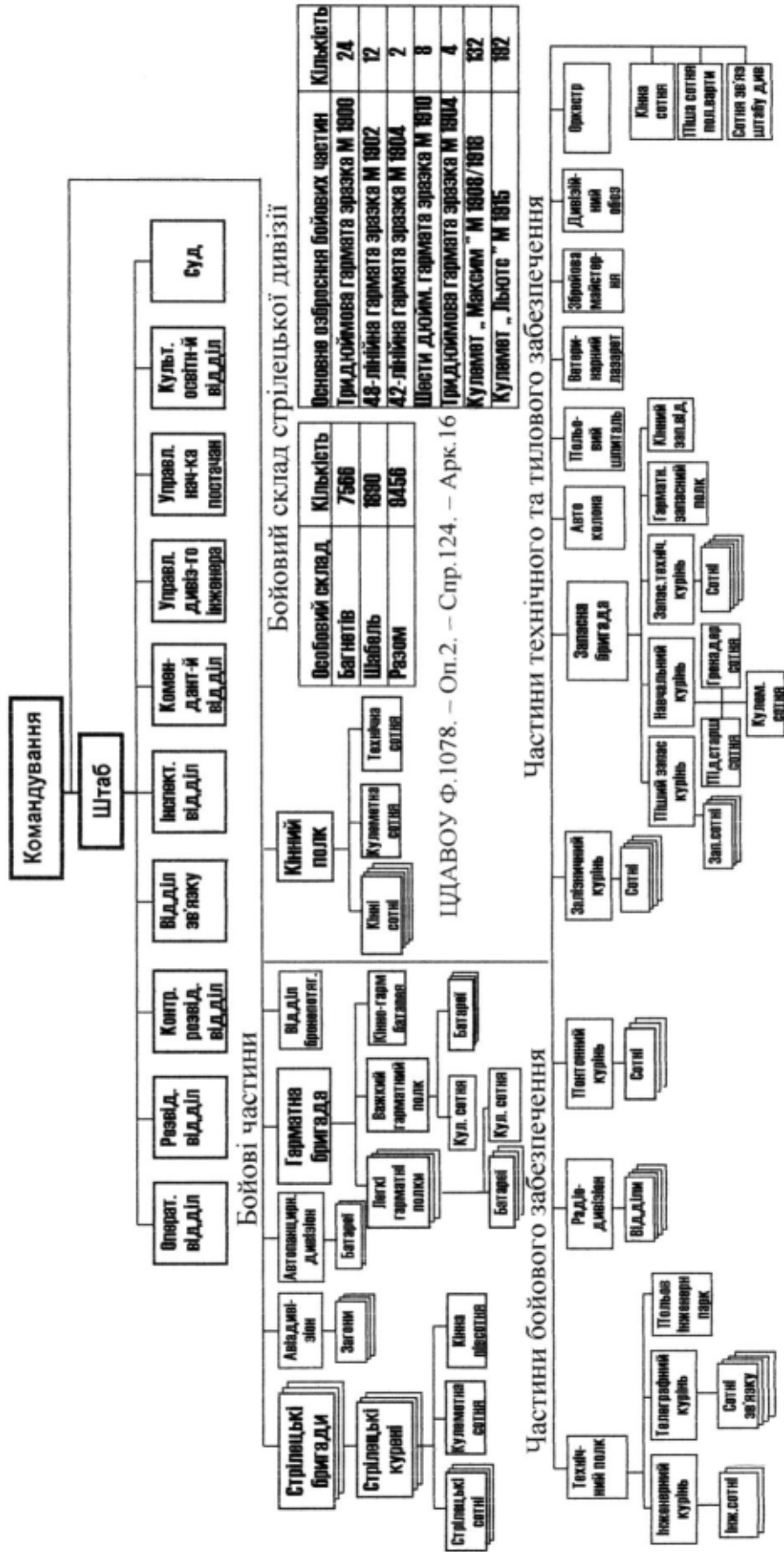
Додаток Б.8
 Структура Генерального штабу армії УНР
 (згідно Постанови Уряду УНР від 3 липня 1920 року)

Додаток Б.9
Схема організаційно – штатної структури пішого стрілецького куреня армії УНР 1920 року

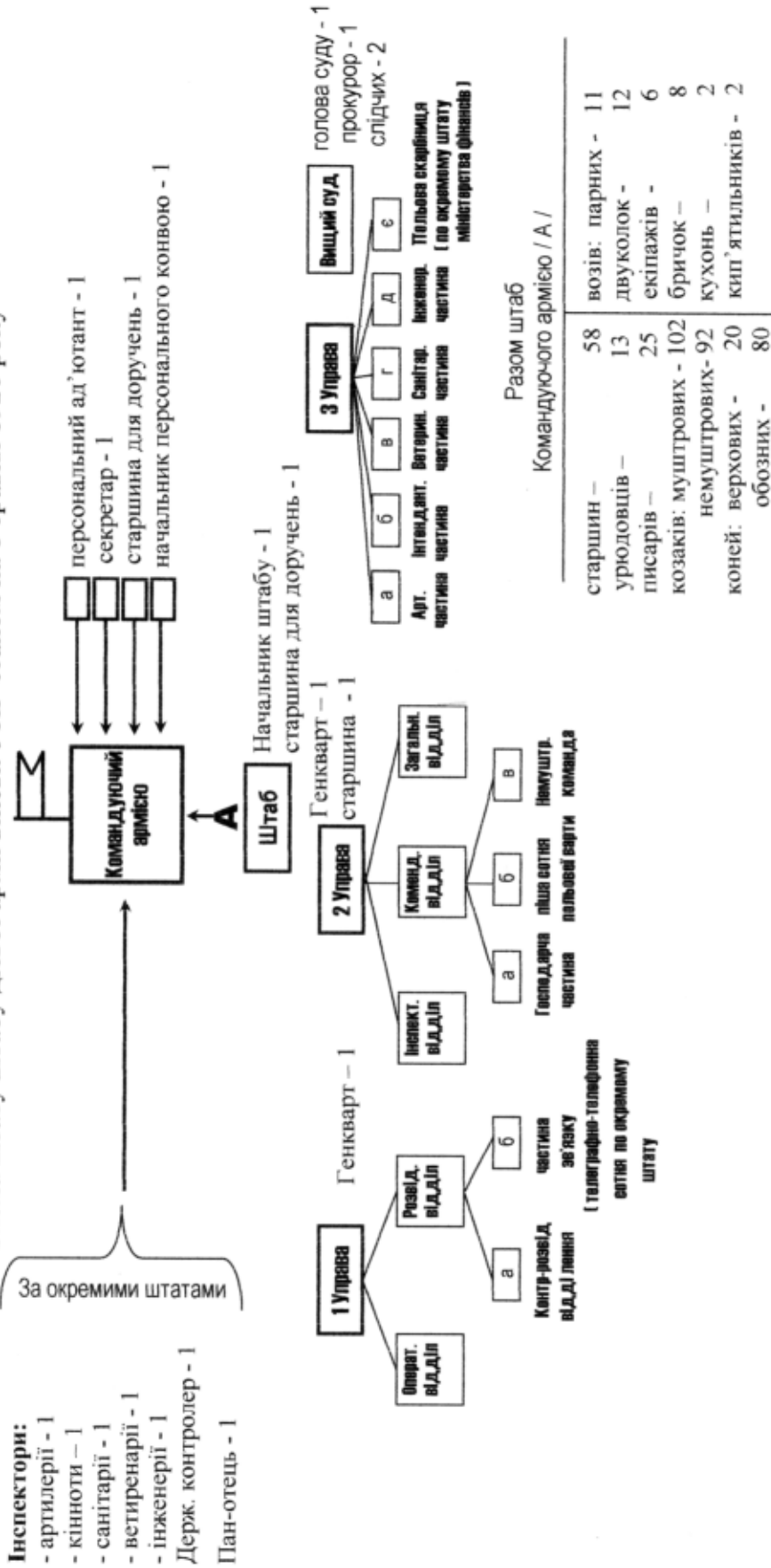

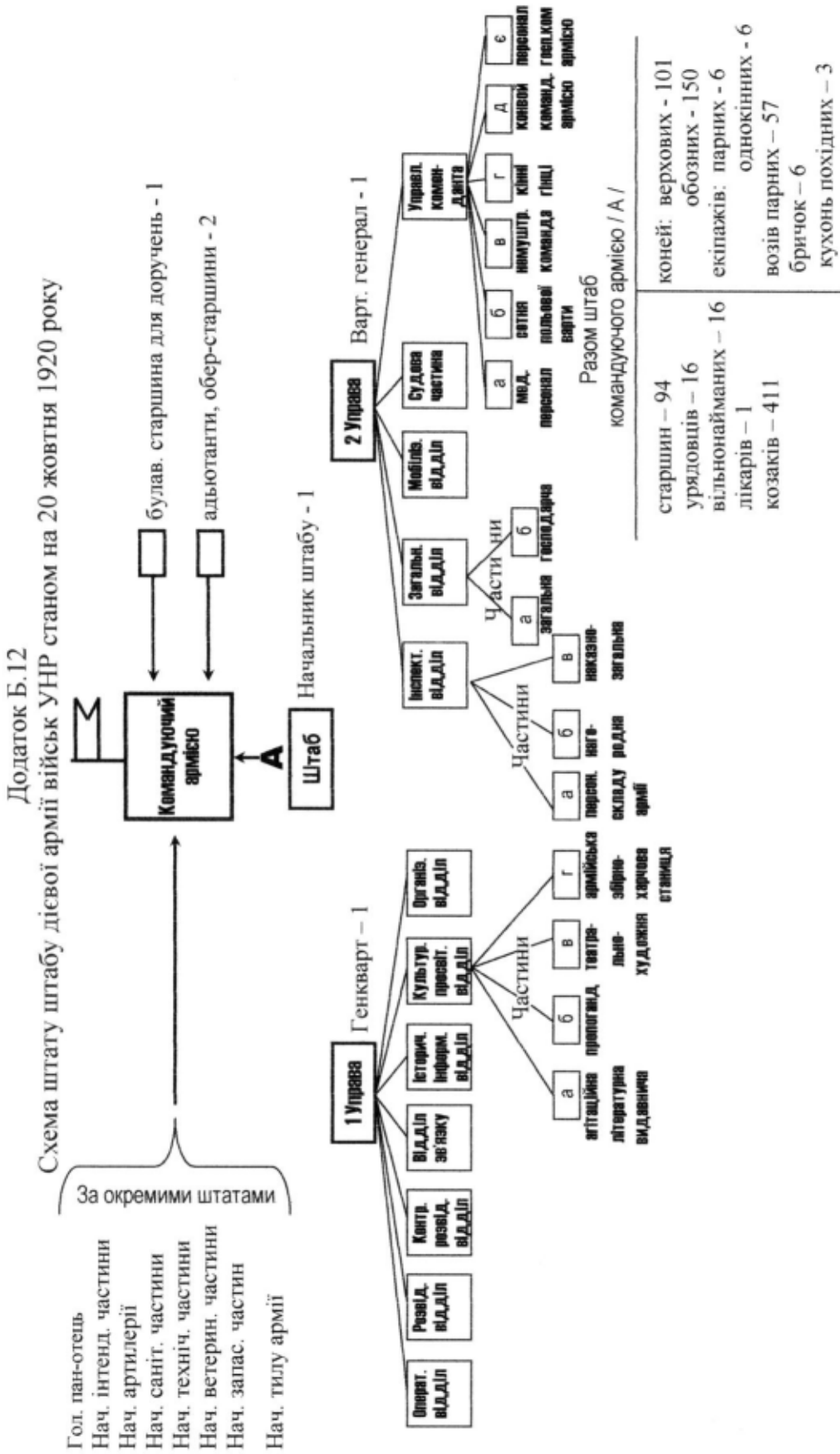
Додаток Б.10
Схема організаційно – штатної структури пішої стрілецької дивізії армії УНР 1920 року

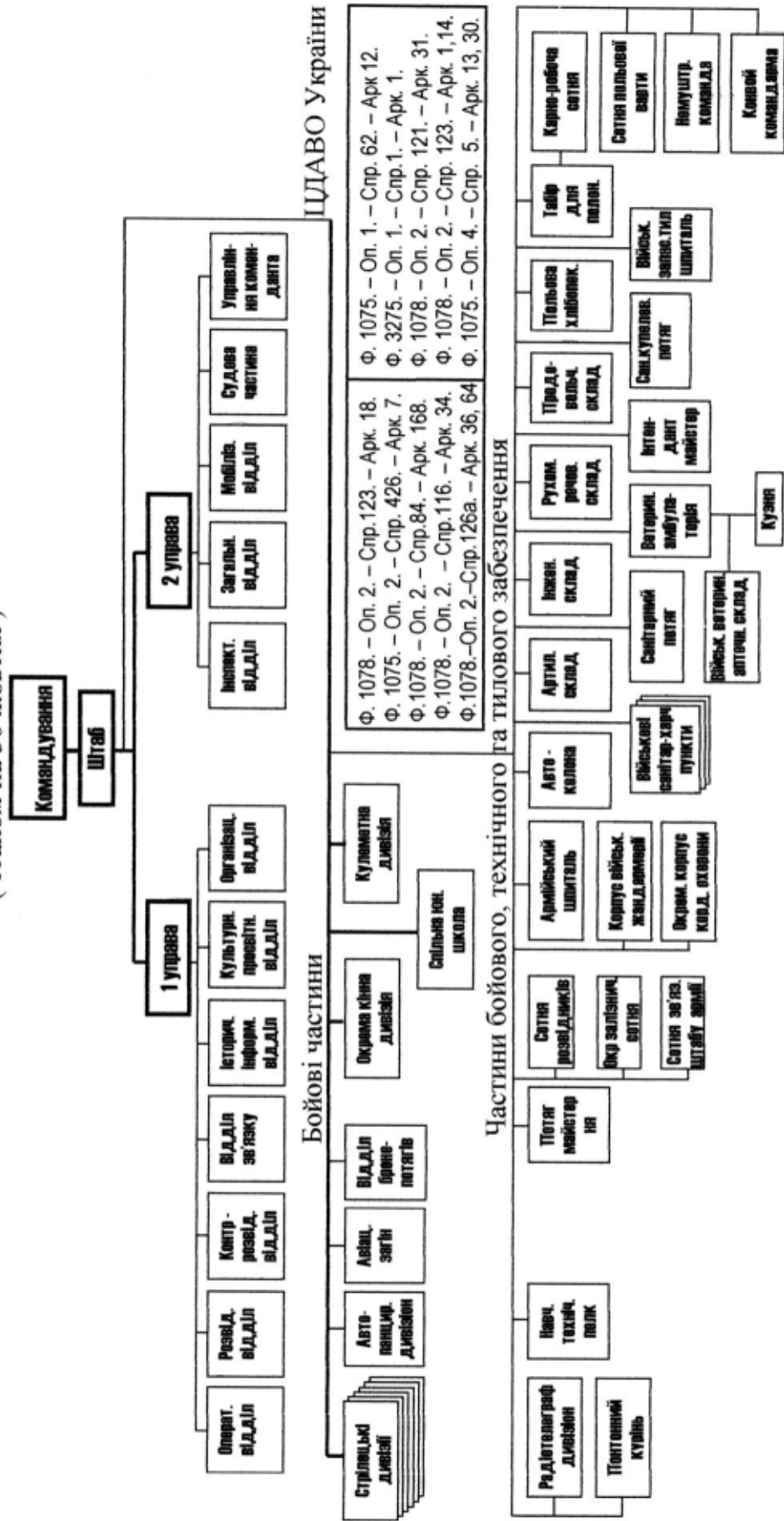
ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 21 – 25.

Додаток Б.11
Схема штату штабу дієвої армії військ УНР станом на 6 травня 1920 року

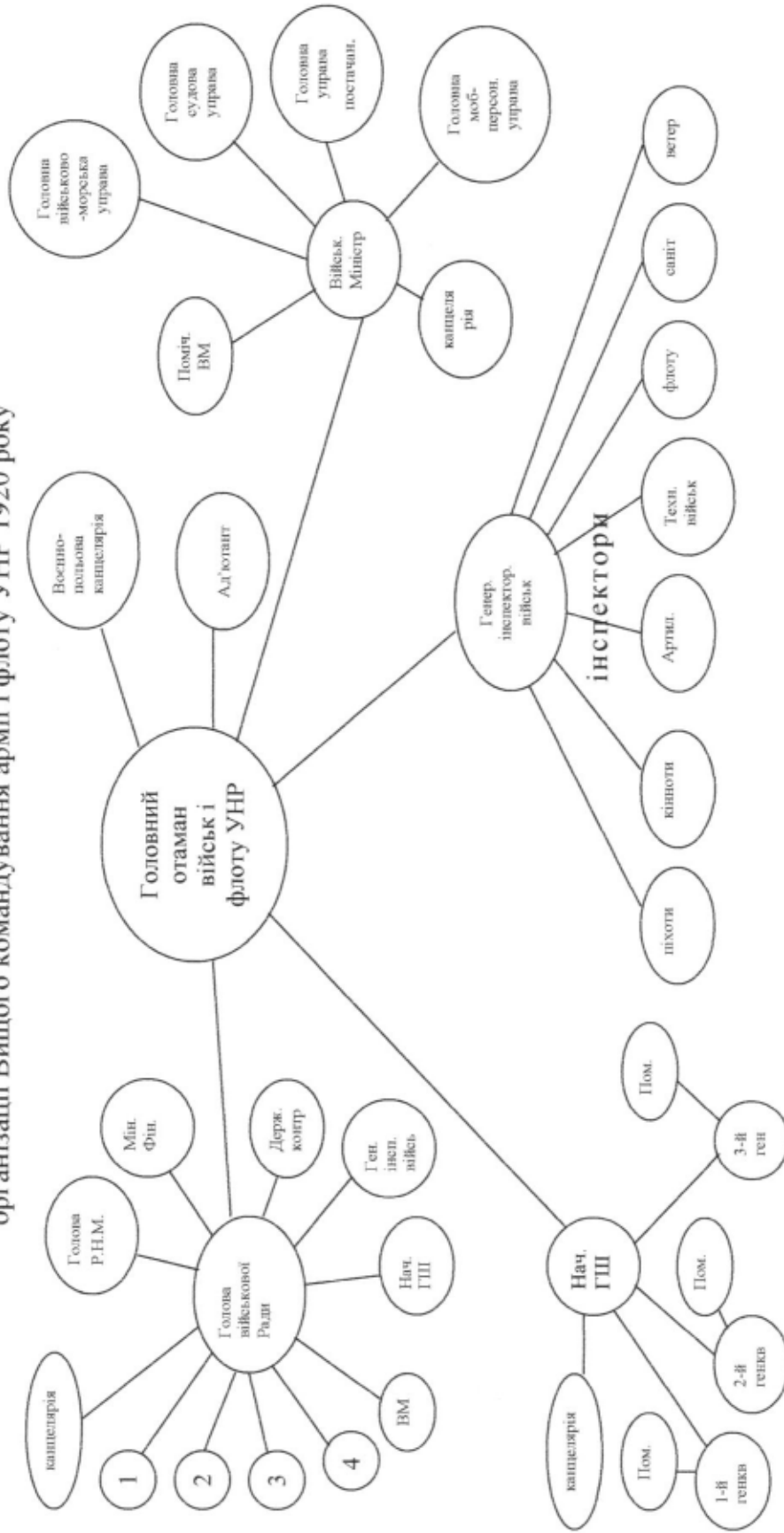

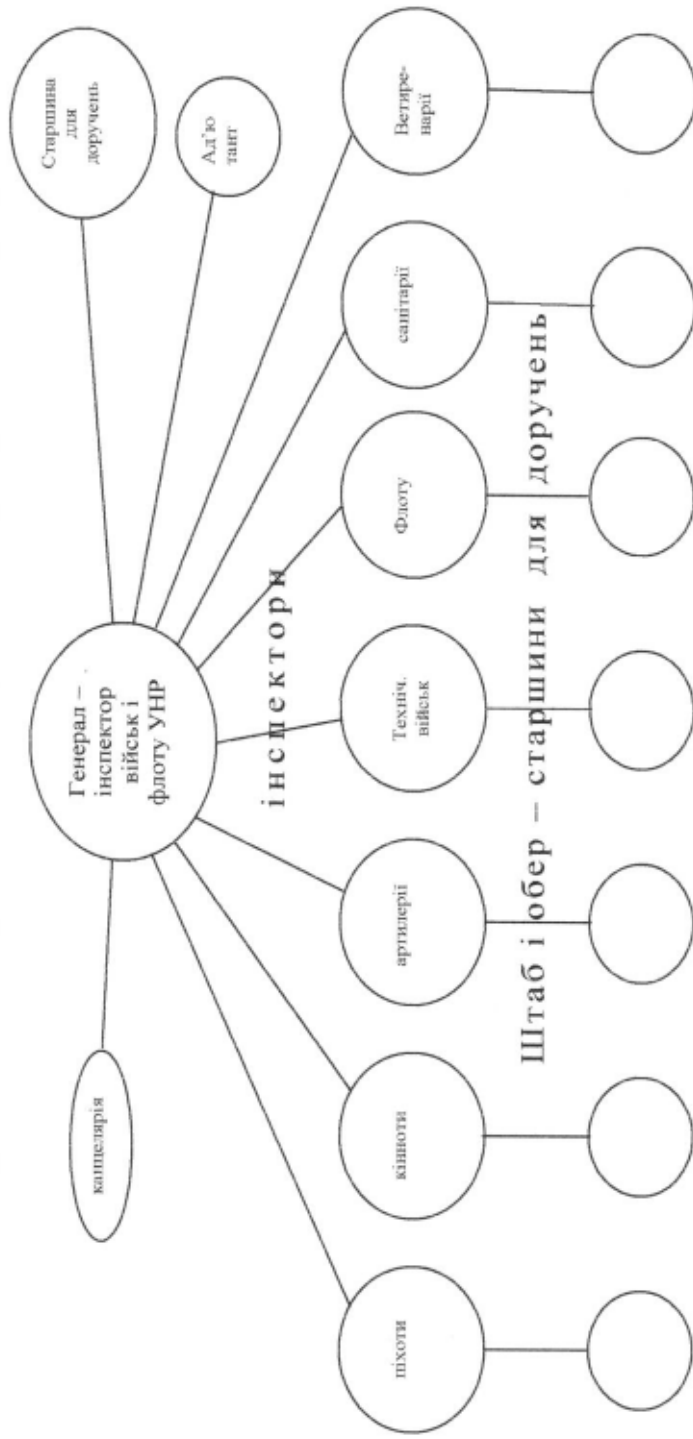
Додаток Б.13
 Організаційна структура дієвої армії УНР 1920 року
 (станом на 30 жовтня)

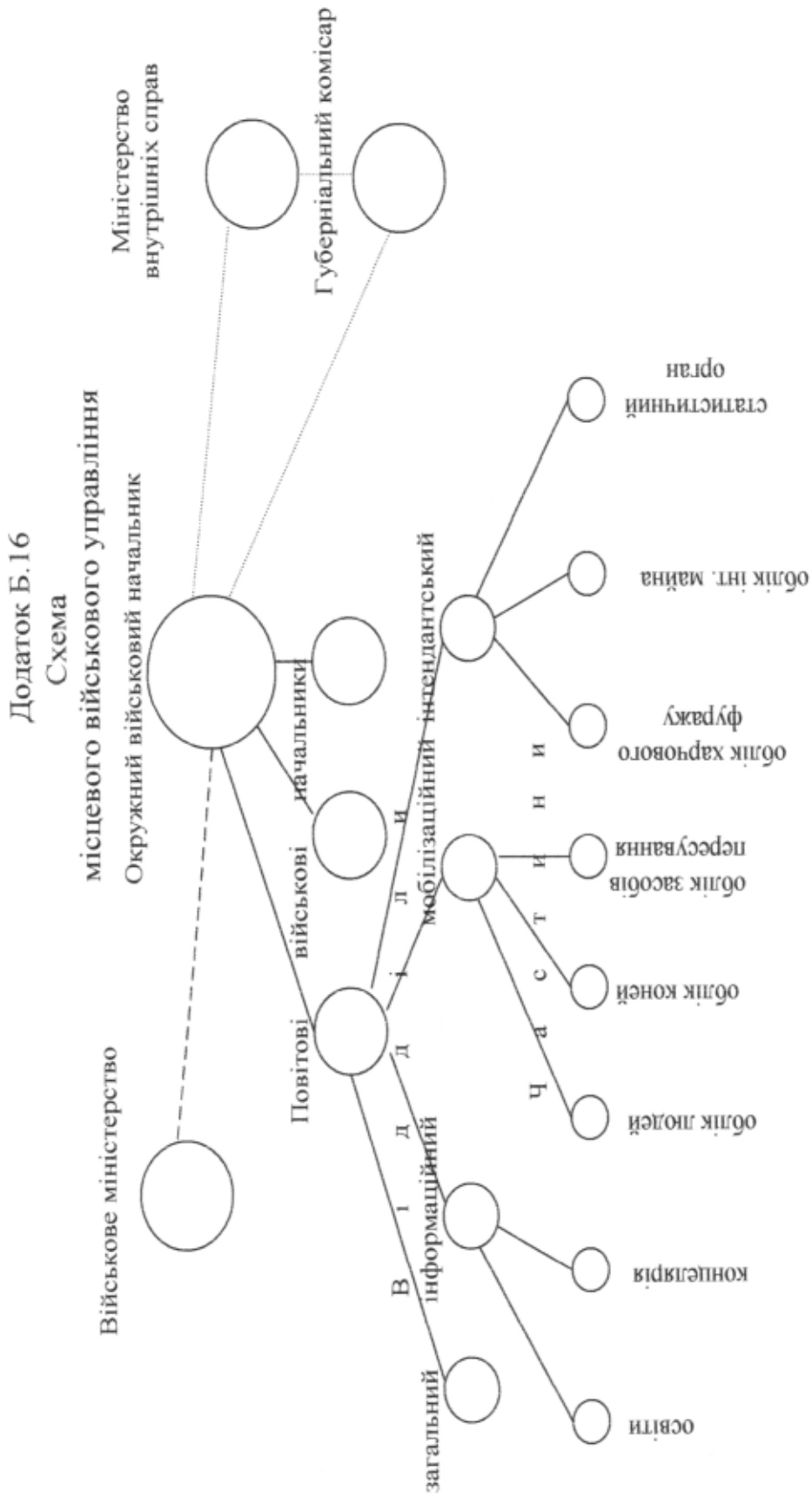

Додаток Б.14
Схема
організації Вищого командування армії і флоту УНР 1920 року

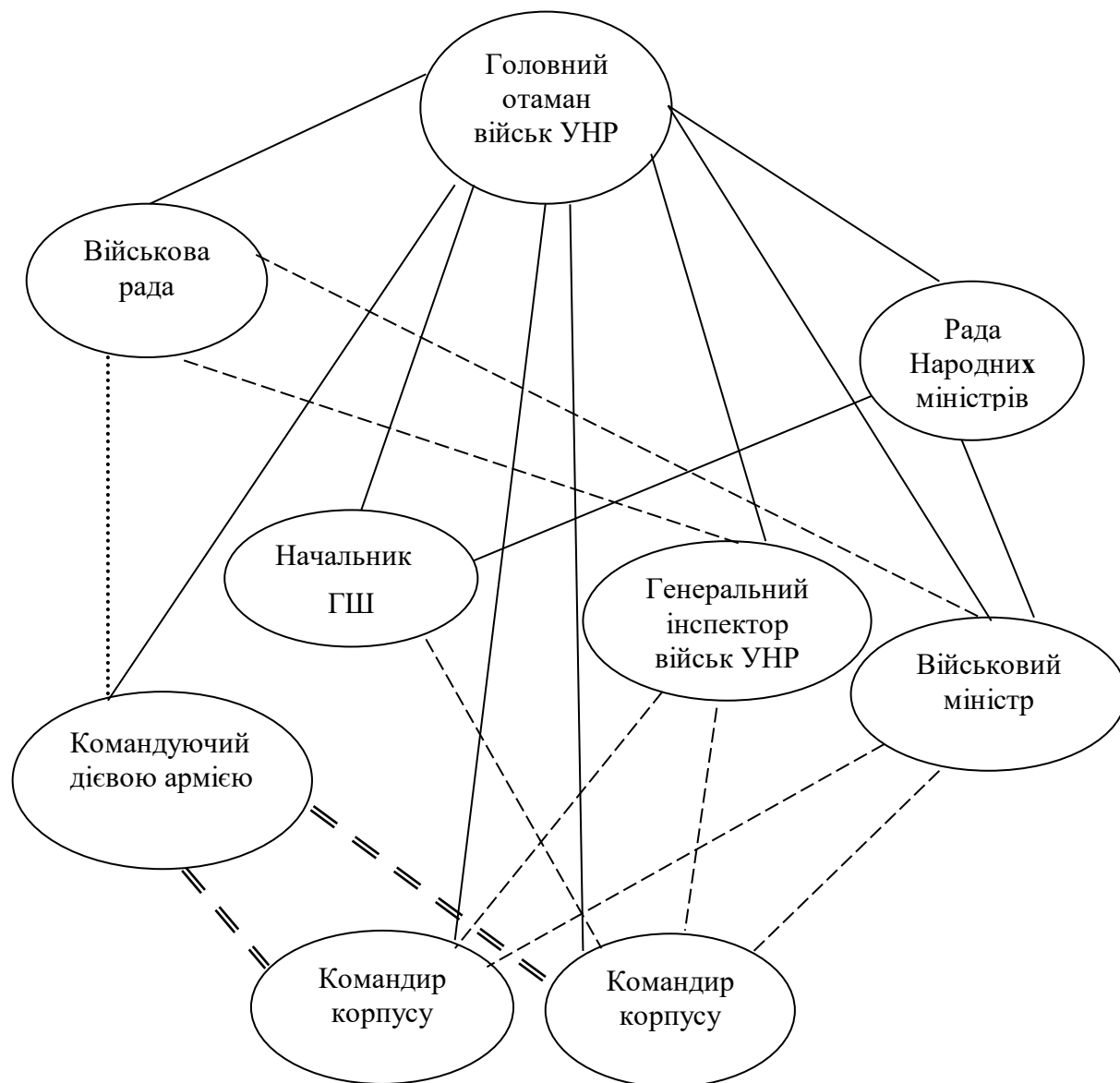
Додаток Б.15
Схема
організації Генеральної інспекції військ і флоту УНР 1920 року

Додаток Б.17

Схема
 підлеглих і взаємовідносин
 командного складу армії УНР 1920 року

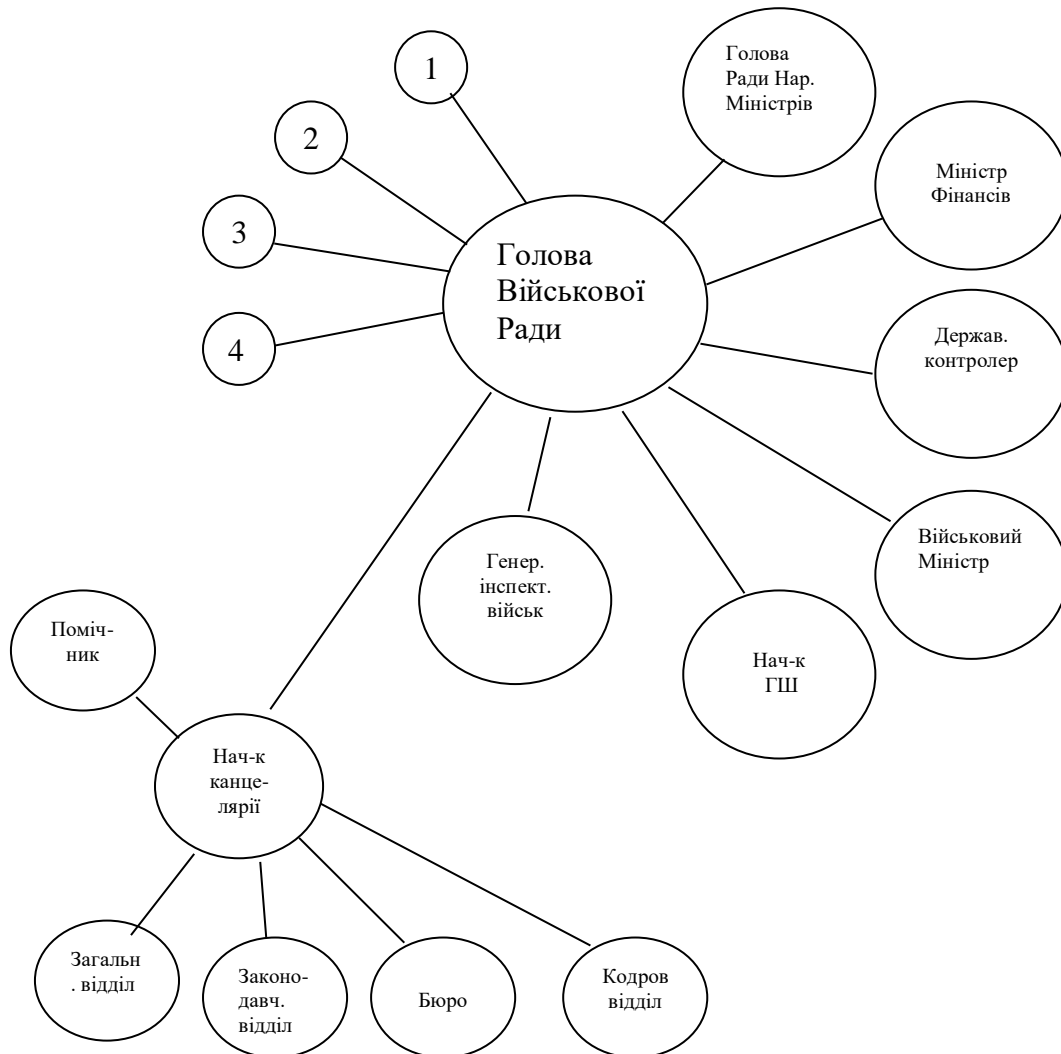
Примітки:

- підлеглих у мирний час
 - - - - - взаємовідносини у мирний час
 = = = підлеглих під час війни
 взаємовідносини під час війни

Додаток Б.18

Схема

організації Вищої військової Ради армії УНР 1920 року

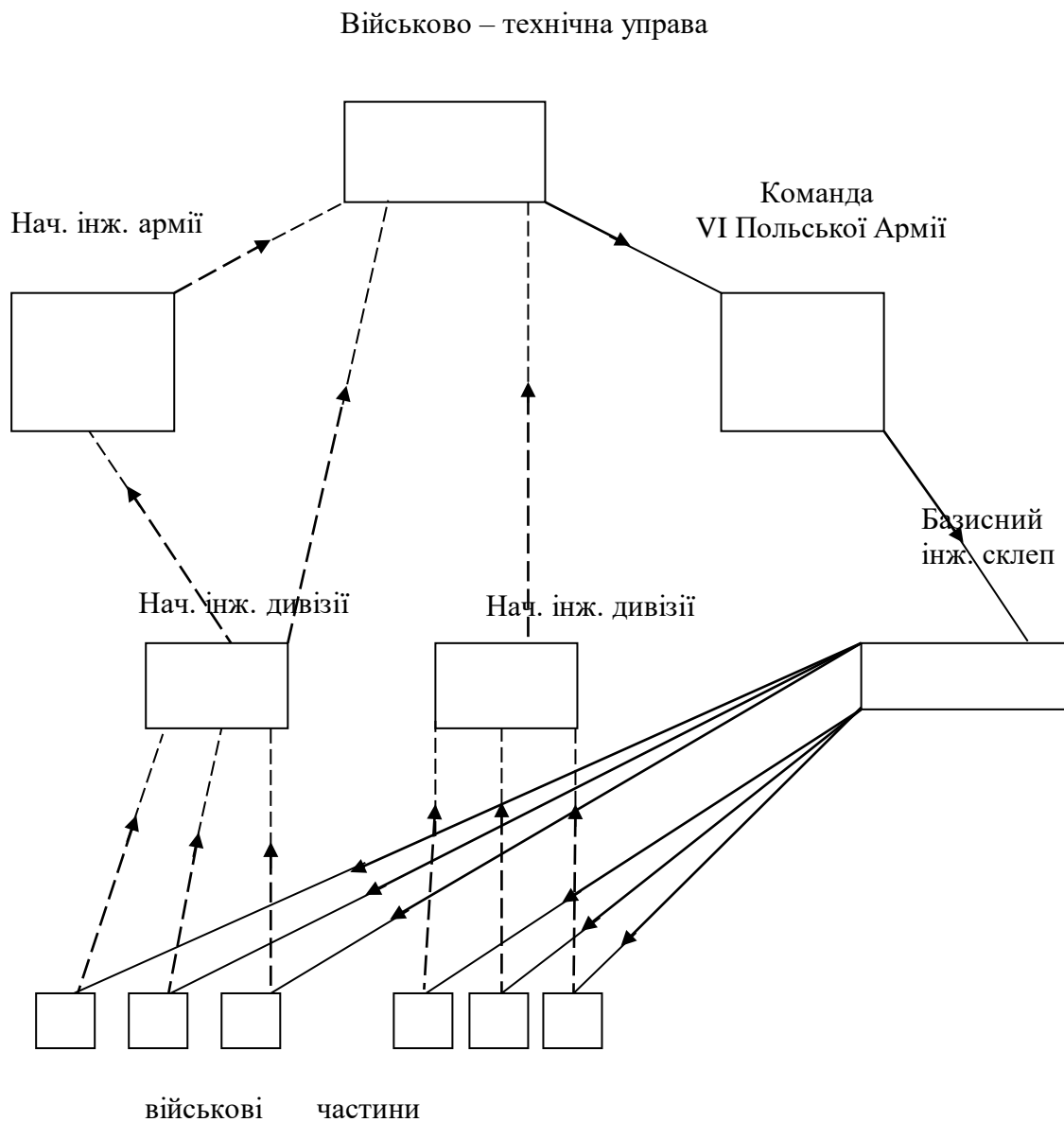
Примітка:

Члени Військової Ради за №1,2,3,4 призначаються із військових осіб Верховною військовою владою з усіх родів зброї (по можливості), які мають стаж командування полком періоду

Світової війни (до російської революції), або займали адміністративні посади з правами не нижче Начальника дивізії.

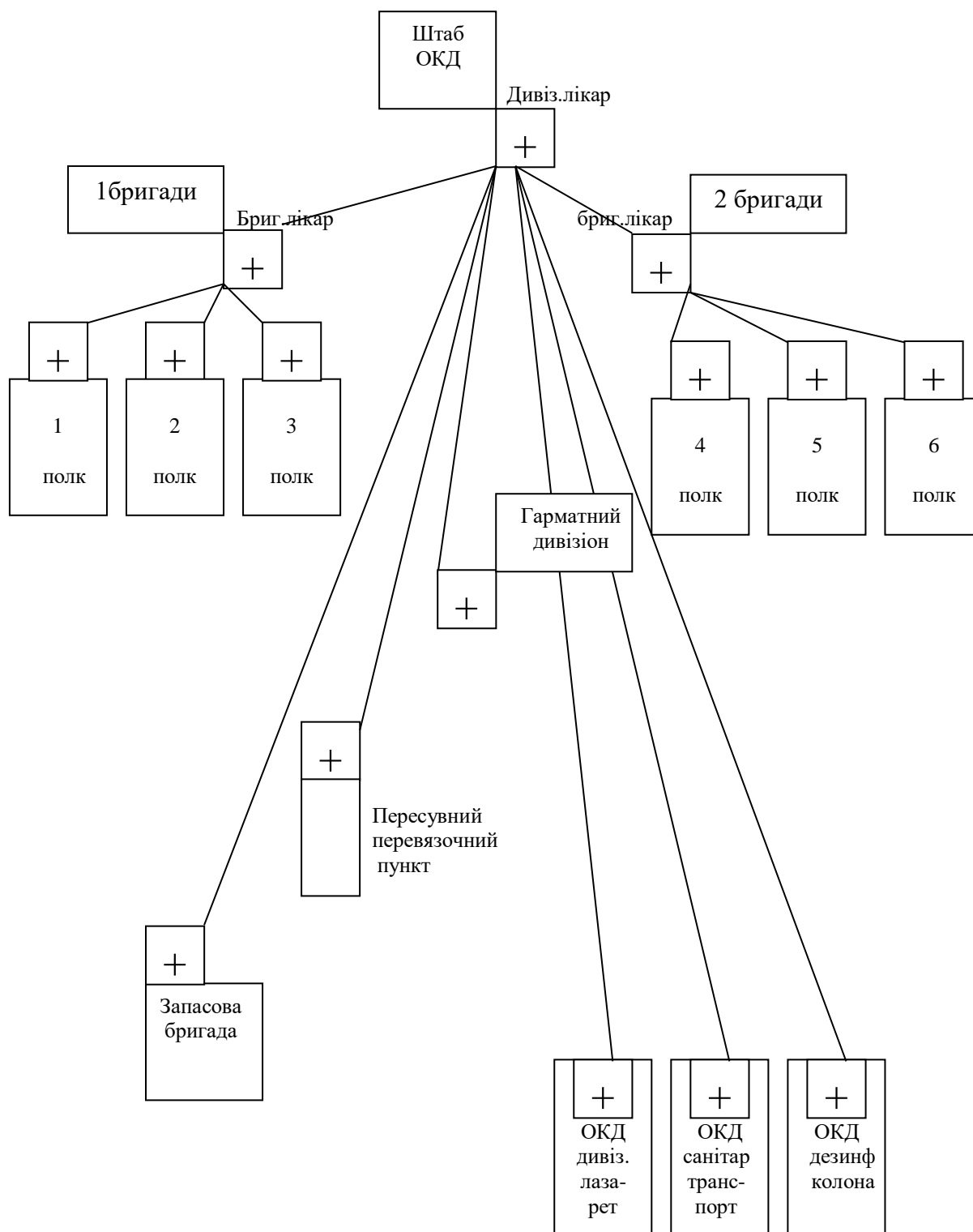
Додаток Б.19

Графічна схема постачання
армії УНР технічним майном і контролю

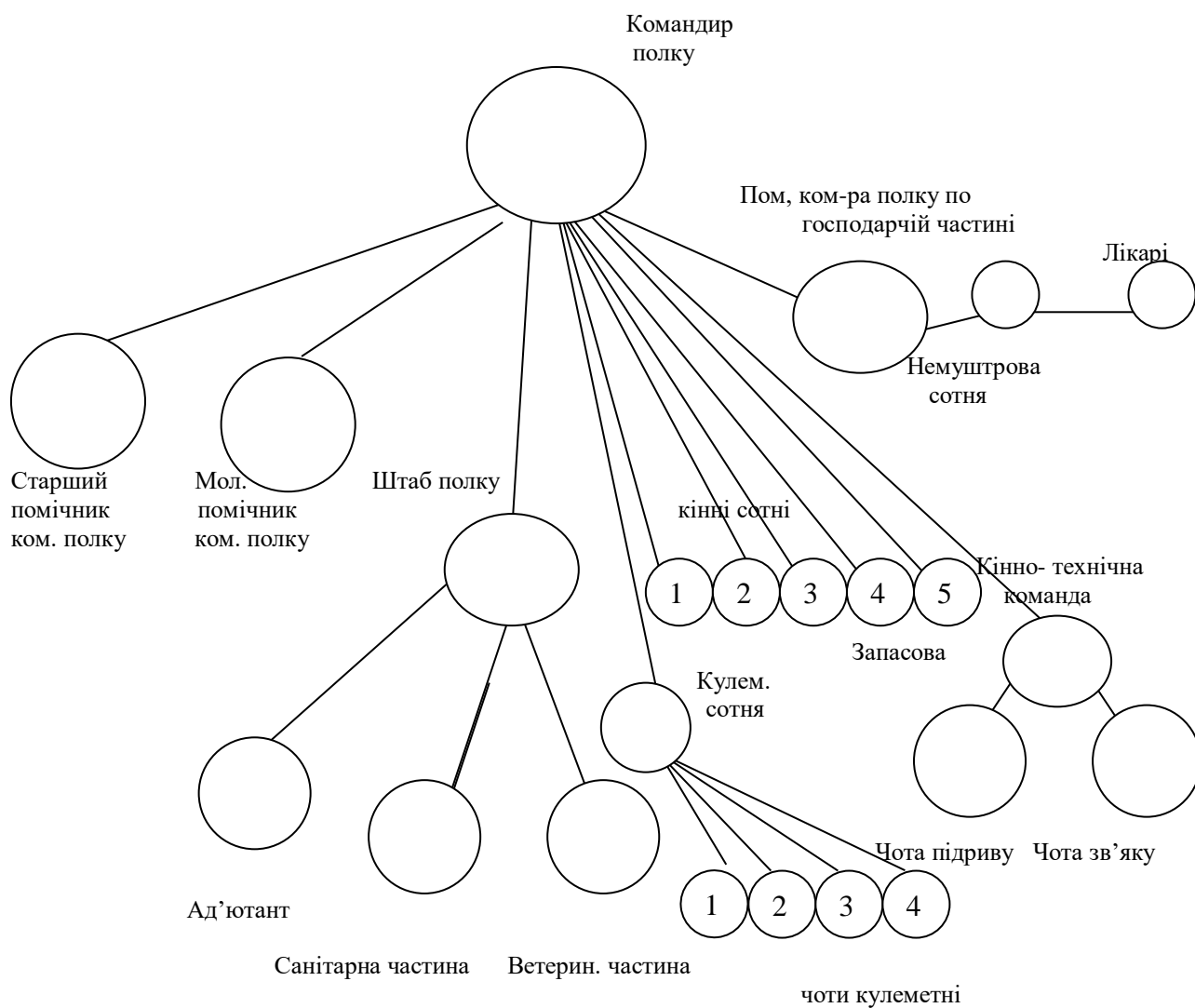

Додаток Б.20

Схема
санітарної організації
окремої кінної дивізії армії УНР

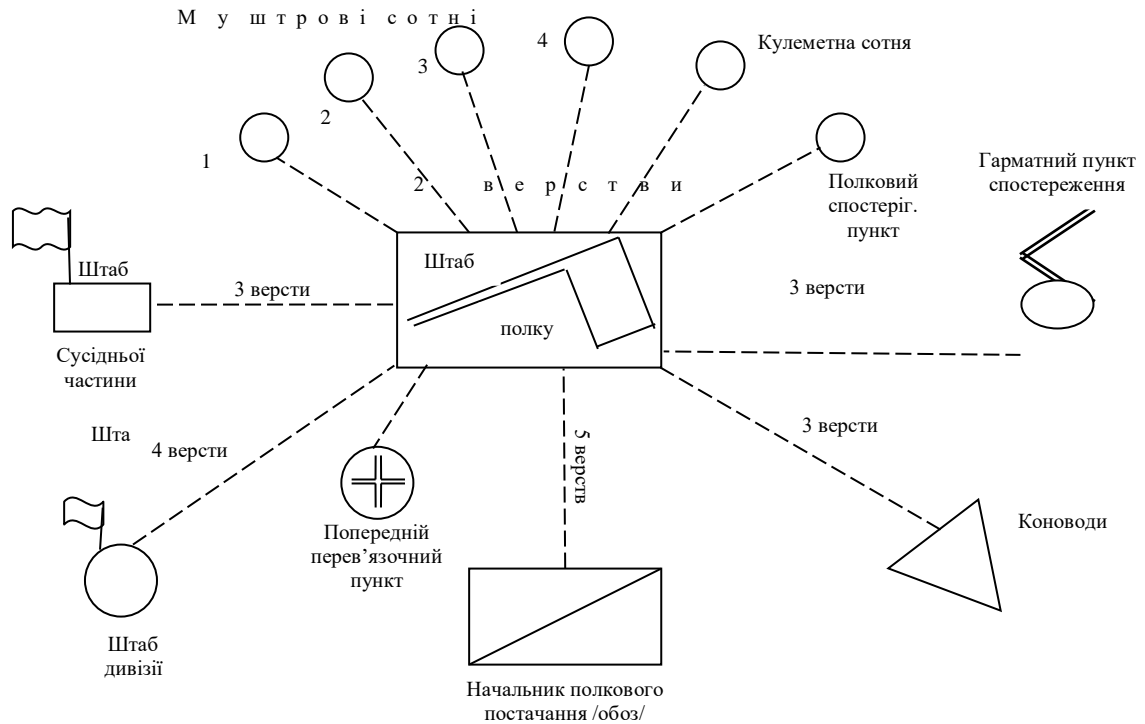
Додаток Б.21

Схема
кінного полку армії УНР

Додаток Б.22

Схема організації

зв'язку в кінному полку

Пояснення :

Для зв'язку полку на позиції потрібно 13 телефонних станцій,

із них 4 – запасних

Всього для полку потрібно 16 станцій

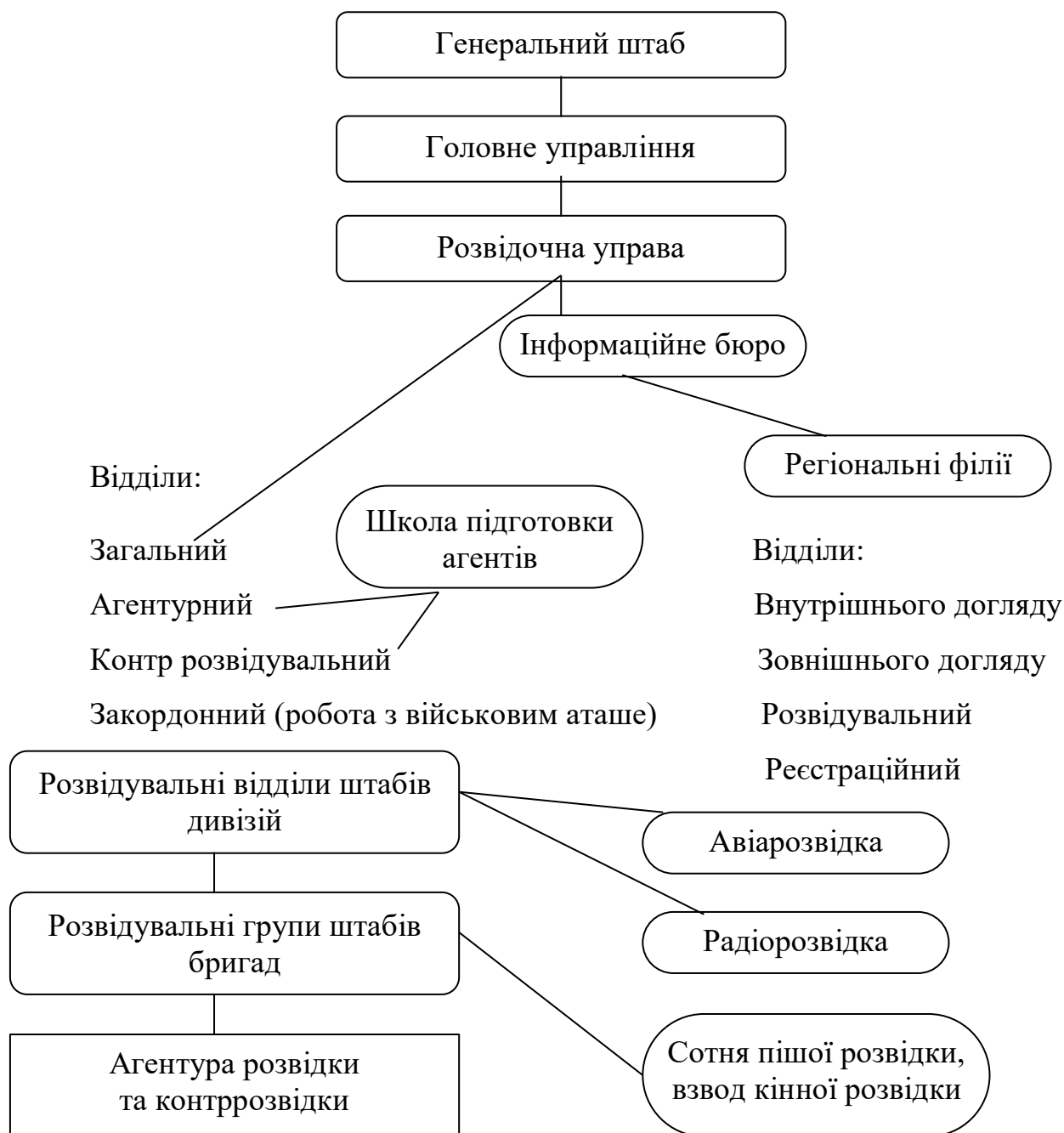
Дроту – 30 верст + ще в запас 10 верст

Всього 40 верст дроту полкового пункту спостереження

Телефонного дроту єднання – 5 верст дроту і 2 станції

Додаток Б.23

Організація військової розвідки армії УНР 1920 року

Додаток Б.24

Організація військової контррозвідки армії УНР 1920 року

Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921рр. (невід. сторінки історії): Монографія. – К.: Видав. дім „Альтернативи”, 1998. – С. 306.

Додаток В.1

Табель старшинських
рангів флоту УНР в порівнянні з рангами армії УНР

	Флот	Армія
Молодша старшина	Корабельний гардемарин Мічман Лейтенант	Хорунжий Поручник Сотник
Булавна старшин	Капітан-лейтенант Капітан 2-го рангу Капітан 1-го рангу	Майор Підполковник Полковник
Генеральна старшина	Контр-Адмірал Віце-Адмірал Адмірал	Генерал-хорунжий Генерал-поручник Генерал-полковник
	Підстаршини	
	Кондуктор-флоту	Підхорунжий

Начальник організаційного відділу морського ГШ

л-т флоту

Шрамченко

Додаток Д.1

Стрілецька зброя старшин і козаків
армії УНР 1920 року

Револьвери та пістолети

Вид зброї	Система	Країна виробник	Калібр (мм)	Кількість набоїв в одному магазині	Вага (кг)
Револьвер	Кольт	США	11,43	7	1,028
	Наган	Росія	7,62	7	0,75
Пістолет	Кольт	США	11,43	7	1,1
	Маузер	Німеччина	7,63	10	1,1
	Браунінг	Бельгія	9,0	7	0,93
	Парабеллум	Німеччина	9,0	8	0,89

Карабіни та гвинтівки

Вид зброї	Система	Країна виробник	Калібр (мм)	Кількість набоїв в одному магазині	Довжина (мм)	Прицільна дальність (м)	Вага (кг)
Карабін	Мосіна-1891/1907	Росія	7,92	5	1016	1400	3,5
	Карабін-98а	Німеччина	7,92	5	1110	2000	3,9
Гвинтівка	Мосіна-1891	Росія	7,62	5	1734	2000	4,5

Кулемети

Система	Країна виробник	Калібр (мм)	Кількість набоїв в одному магазині	Кількість пострілів за одну хвилину	Вага (кг)
Максим	Росія	7,62	250	600	62,7
Кольт М1916	США	7,62	250	550	16,5
Льюїс М1915	Англія	7,71	47	450	14,5
Шварцльозе 1907/1912	Австро-Угорщина	7,62	250	400	40

Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за дежавність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – С. 37 – 39.

Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С. 172.

Додаток Д.2

Гармати української артилерії 1920 року

Назва гармати	Тактичне призначення	Калібр (см)	Вага (кг)	Гарматні	Максимальна відстань стрільби (м)
Тридюймова М 1900 М 1902	Польова і кінна артилерія	7,62	1884 1965	Шрапнелі гранати	6600
Гірська М 1904	Гірська артилерія	7,62	855	Картечі	4160
42-лінійна пушка М 1910	Важка артилерія	10,78	2282	Гранати	10700
Польова гаубиця (Крупа) М 1910	Корпусна артилерія	12,19	2121	Гранати шрапнелі	6400
Шестидюймова гаубиця М 1910	Важка артилерія	15,24		Гранати	9800

Додаток Е.1

ГРУППИРОВКА
Польской и Украинской Армий
на
Юго-Западном фронте

по данным к 15 сентября 1920г.

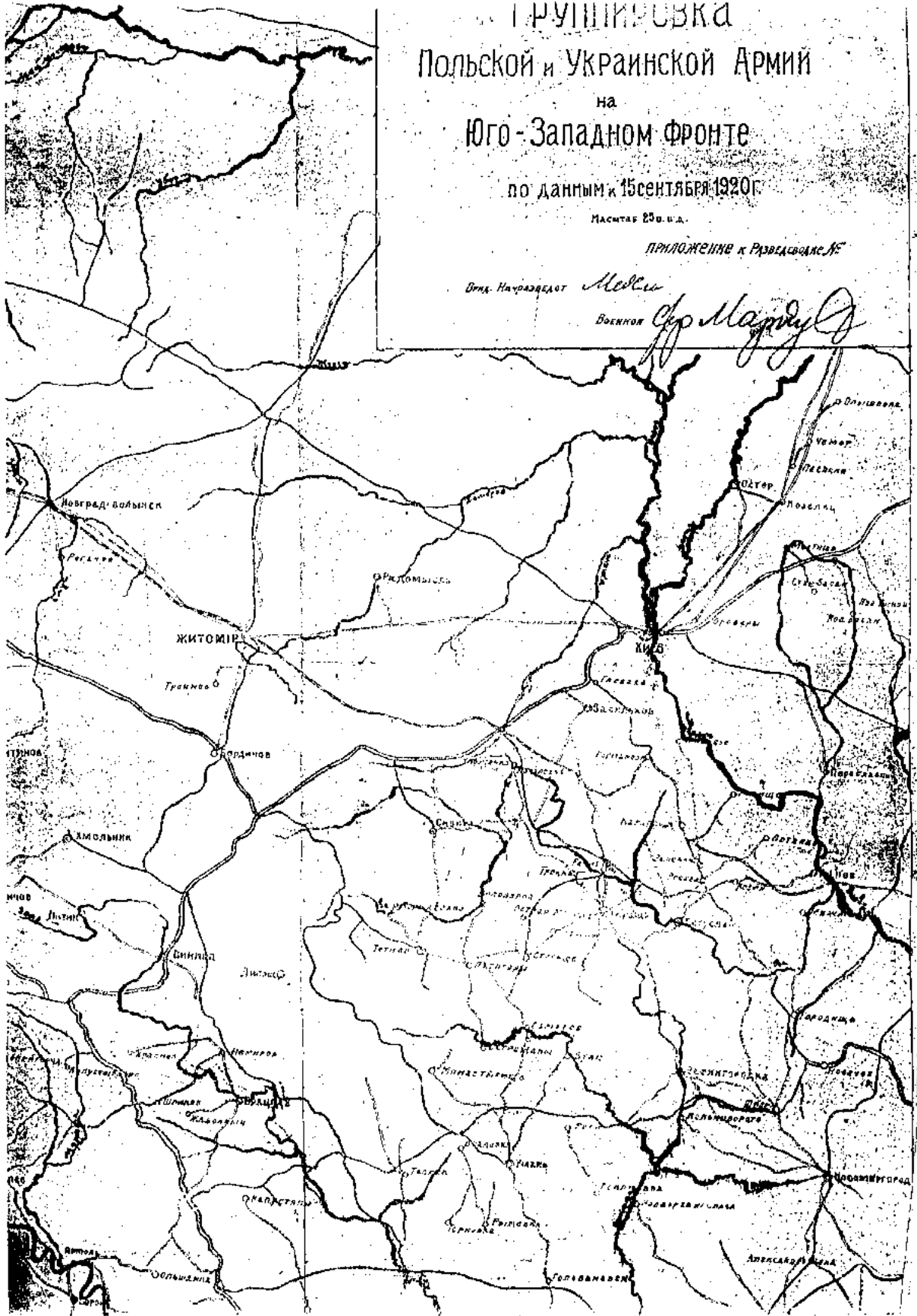
Масштаб 250:1

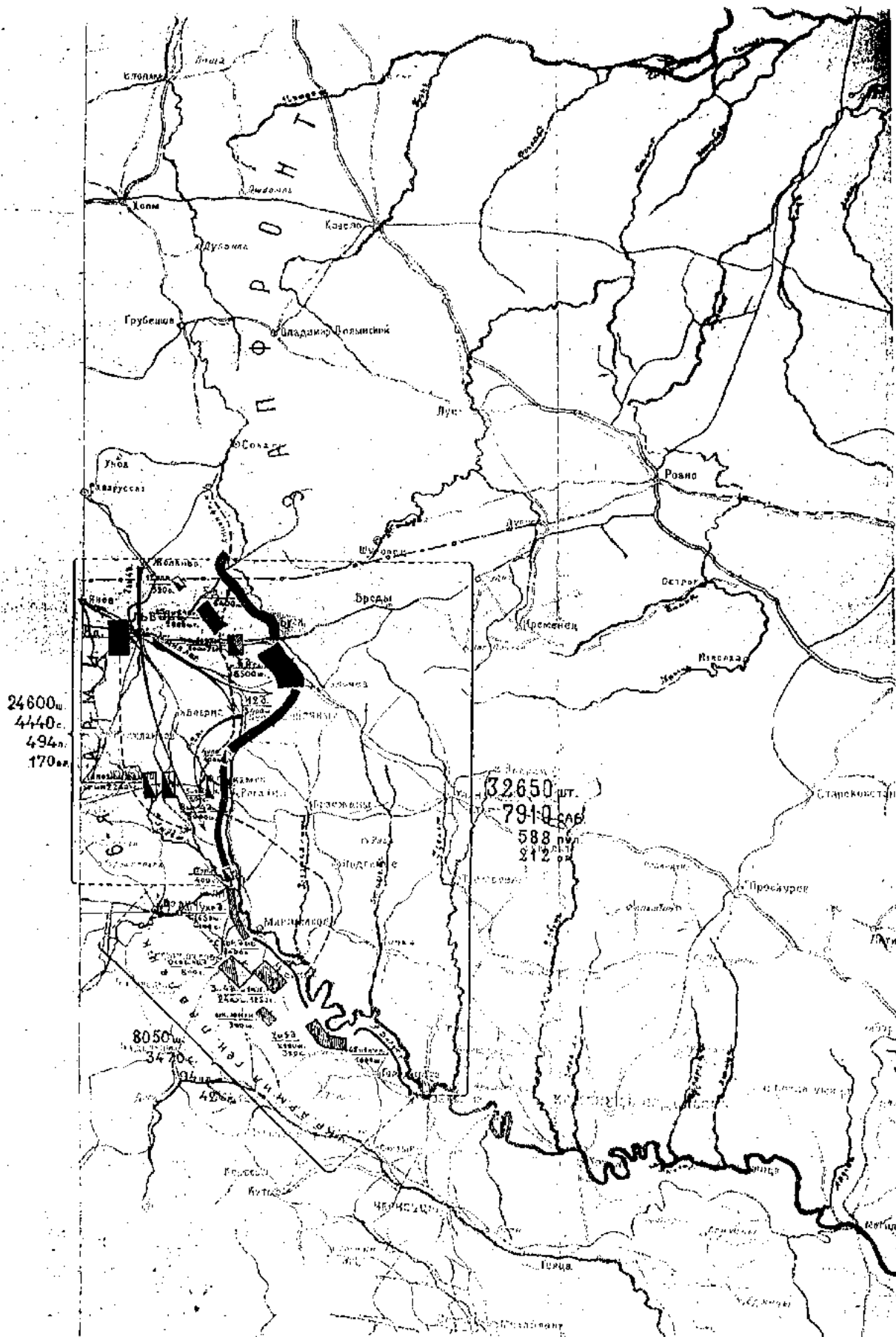
ПРИЛОЖЕНИЕ к Разведбюл. №

Вед. Нач. Развед. Сл. М. В. С.

Военный

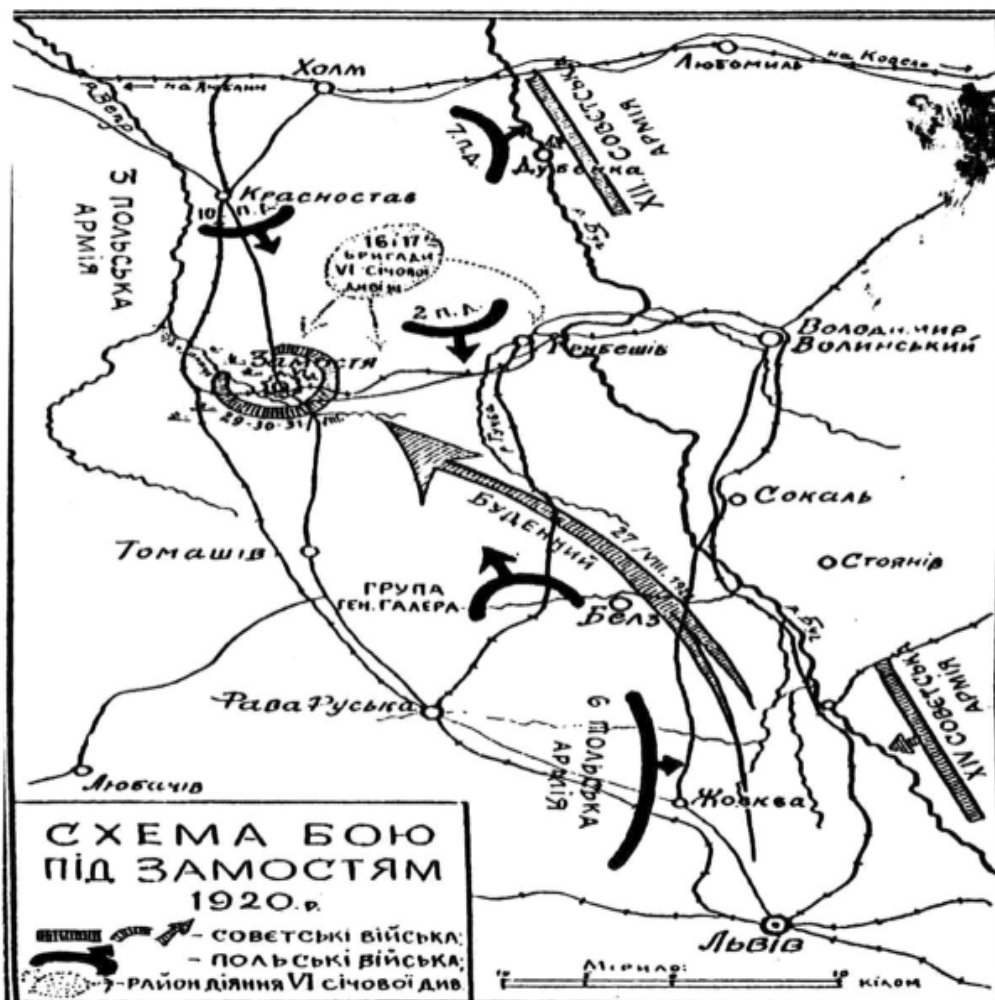
Сур. Маршальский

ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 2.

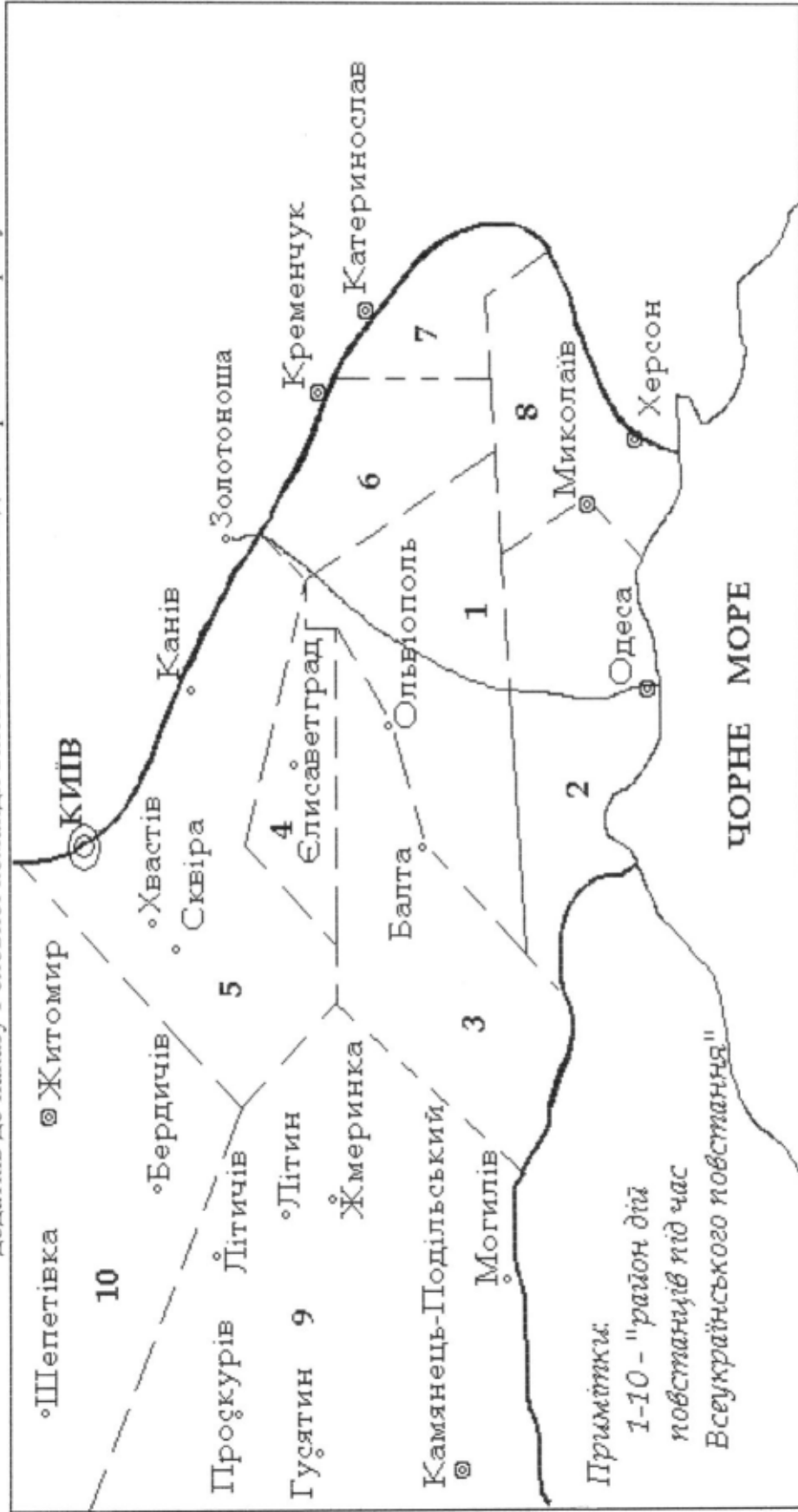
Додаток Е.2

Оборона Замостя 6 Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р.
 /Український воєнно-історичний інститут . Видано накладом групи вояків 6 Січової
 стрілецької дивізії і прихильників . – Торонто ,1956. – С. 5.

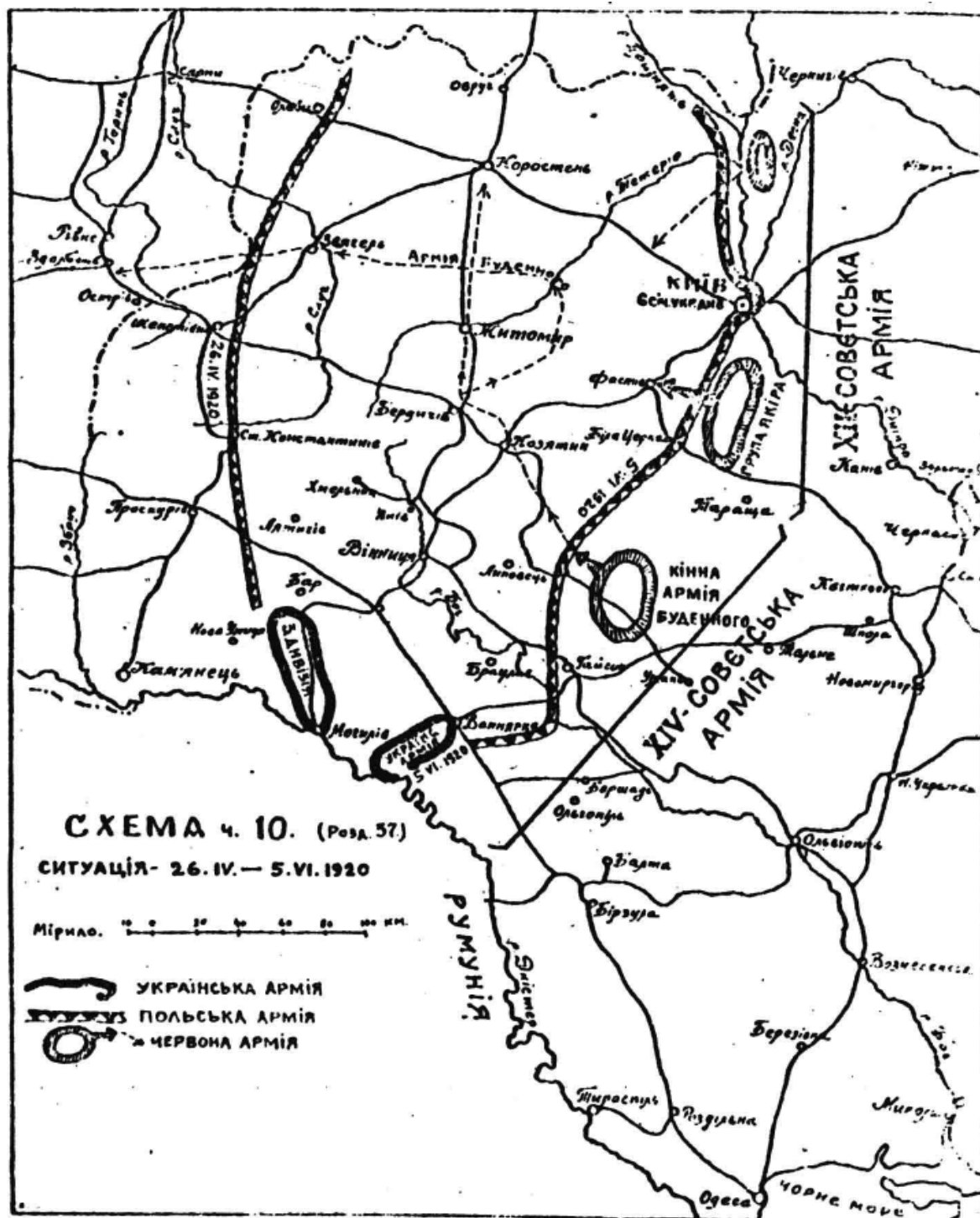
Додаток Е.3

Мапа території Правобережної України згідно Положення „Про організацію повстання на Правобережній Україні” / із додатків до наказу Головної команди військ УНР Ч.055 від 27 вересня 1920 року/

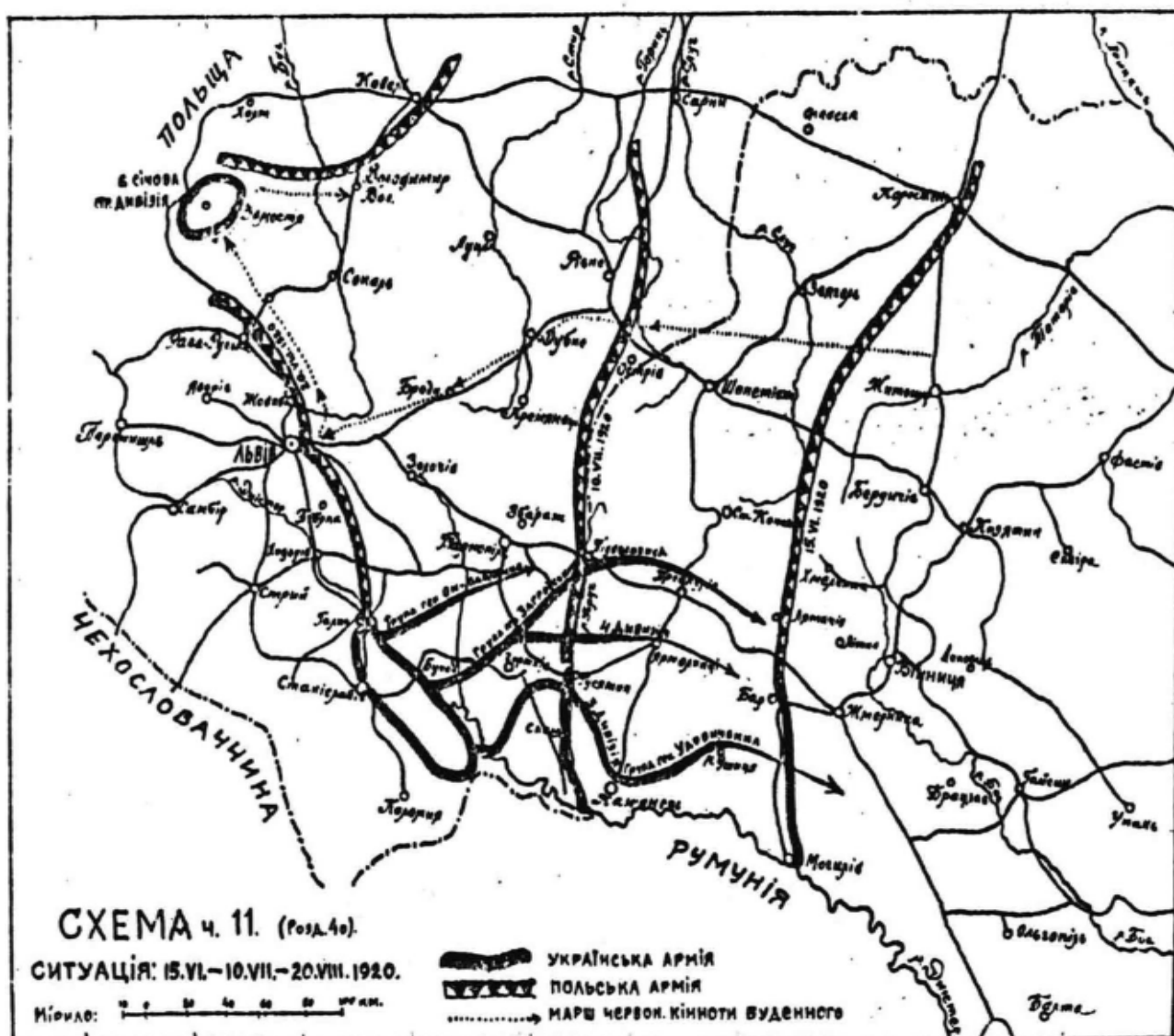
ЩДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 59. – Арк. 58.

Додаток Е.4

Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Вінніпег, 1954. – С. 138.

Додаток Е.5

Удовиченко О. Україна у війні за державність .Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Вінніпег,1954. – С. 144.

Додаток Е.6

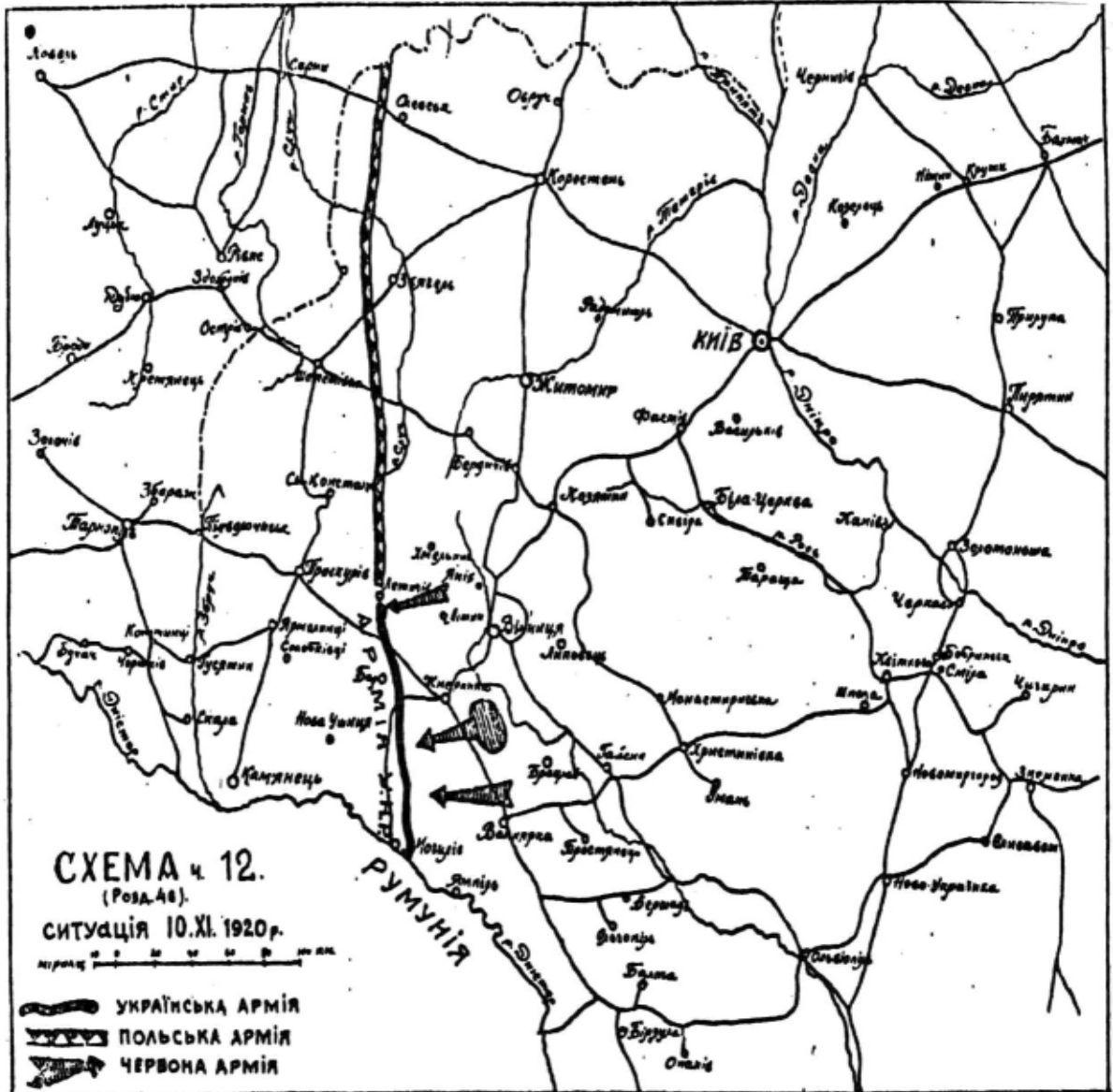
Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – І. Толочний Упорядкував. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т.2. – Рік 1920. – 1982. – С. 91.

Додаток Е.7

Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки . – І.Толочний Упорядкував . – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т.2. Рік 1920. – 1982. – С. 112.

Додаток Е.8

Удовиченко О. Третя залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – І. Толочний Упорядкував. – Нью-Йорк: Червона Калина. – Т.2. Рік 1920. – 1982. – С. 157.